

AKDENİZ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

Mesut SERT

18. YY OSMANLI İKTİSAT DÜŞÜNCESİNDE KAMERALİZM ETKİSİ: AHMED RESMÎ
EFENDİ VE EBUBEKİR RÂTİB EFENDİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

Tarih Anabilim Dalı
Yüksek Lisans Tezi

Antalya, 2023

AKDENİZ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

Mesut SERT

18. YY OSMANLI İKTİSAT DÜŞÜNCESİNDE KAMERALİZM ETKİSİ: AHMED RESMÎ
EFENDİ VE EBUBEKİR RÂTİB EFENDİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

Danışman

Doç. Dr. Fatma ŞİMŞEK

Tarih Anabilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

Antalya, 2023

T.C.
Akdeniz Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğüne,

Mesut SERT'in bu çalışması, jürimiz tarafından Tarih Anabilim Dalı Tezli Yüksek Lisans Programı tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan : Prof. Dr. Çiğdem BOZ (İmza)

Üye (Danışman) : Doç. Dr. Fatma ŞİMŞEK (İmza)

Üye : Prof. Dr. Salih TUNÇ (İmza)

Tez Başlığı: 18. yy Osmanlı İktisat Düşüncesinde Kameralizm Etkisi: Ahmed Resmi Efendi ve Ebubekir Râtib Efendi Üzerine Bir Değerlendirme

Onay: Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

Tez Savunma Tarihi : 09/05/2023

Mezuniyet Tarihi : 06/07/2023...

AKADEMİK BEYAN

Yüksek Lisans Tezi olarak sunduğum “ 18. yy Osmanlı İktisat Düşüncesinde Kameralizm Etkisi: Ahmed Resmi Efendi ve Ebubekir Râtib Efendi Üzerine Bir Değerlendirme” adlı bu çalışmanın, akademik kural ve etik değerlere uygun bir biçimde tarafımdan yazıldığını, yararlandığım bütün eserlerin kaynakçada gösterildiğini ve çalışma içerisinde bu eserlere atıf yapıldığını belirtir; bunu şerefimle doğrularım.

(İmza)

Mesut SERT

TEZ ÇALIŞMASI ORJİNALLİK RAPORU BEYAN BELGESİ

Öğrenci Bilgileri	
Adı-Soyadı	Mesut Sert
Öğrenci Numarası	20175206006
Anabilim Dalı	Tarih
Programı	Tezli Yüksek Lisans
Danışman Öğretim Üyesi Bilgileri	
Unvanı, Adı-Soyadı	Doç. Dr. Fatma Şimşek
Yüksek Lisans Tez Başlığı	18. yy Osmanlı İktisat Düşüncesinde Kameralizm Etkisi: Ahmed Resmi Efendi ve Ebubekir Râtib Efendi Üzerine Bir Değerlendirme
Turnitin Bilgileri	
Ödev Numarası	2111701832
Rapor Tarihi	08.06.2023
Benzerlik Oranı	Alıntılar hariç: %11 Alıntılar dahil: %15
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE,	
Yukarıda bilgileri bulunan öğrenciye ait tez çalışmasının a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana Bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 152 sayfalık kısmına ilişkin olarak Turnitin adlı intihal tespit programından Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Orijinallik Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esaslarında belirlenen filtrelemeler uygulanarak yukarıdaki detayları verilen ve ekte sunulan rapor alınmıştır. Danışman tarafından uygun olan seçenek işaretlenmelidir: () Benzerlik oranları belirlenen limitleri aşmıyor ise: Yukarıda yer alan beyanın ve ekte sunulan Tez Çalışması Orijinallik Raporunun doğruluğunu onaylarım. () Benzerlik oranları belirlenen limitleri aşıyor, ancak tez/dönem projesi danışmanı intihal yapılmadığı kanısında ise: Yukarıda yer alan beyanın ve ekte sunulan Tez Çalışması Orijinallik Raporunun doğruluğunu onaylar ve Uygulama Esaslarında öngörülen yüzdelik sınırlarının aşılmasına karşın, aşağıda belirtilen gerekçe ile intihal yapılmadığı kanısında olduğumu beyan ederim.	
Gerekçe:	
Benzerlik taraması yukarıda verilen ölçütlere uygun olarak tarafımca yapılmıştır. İlgili tezin orijinallik raporunun uygun olduğunu beyan ederim. Danışman Öğretim Üyesi Doç. Dr. Fatma ŞİMŞEK İmza	

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	ii
SUMMARY.....	iii
ÖNSÖZ.....	iv
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM OSMANLI İKTİSAT DÜŞÜNCESİ VE KAMERALİZM

1.1. İktisat/İktisadi Olan: Bir Tanımlama Çabası.....	3
1.2. Osmanlı İktisadi Düşüncesi.....	8
1.2.1. ‘Modern Öncesi’ Dönem İktisadi Düşüncesi.....	11
1.2.2. 19. yy Osmanlı İktisat Düşüncesi: Aktörler.....	20
1.3. Kameralizm.....	31
1.4. Kameralizmin Osmanlı Düşüncesine Etkileri: Bir Değerlendirme.....	44

İKİNCİ BÖLÜM İKTİSADİ DÜŞÜNCE TARİHİNDE SEFARETNAMELERİN KAYNAK DEĞERİ

2.1. Osmanlı Sefirleri.....	51
2.2. Sefaretnameler.....	57
2.3. Sefaretnamelerin Kaynak Değeri.....	62
2.4. İktisadi Düşünce Tarihi Kaynağı Olarak Sefaretnamelerin Kaynak Değeri.....	67

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM AHMED RESMÎ EFENDİ VE EBUBEKİR RÂTİB EFENDİ’NİN VİYANA SEFARETNAMELERİ

3.1. Ahmed Resmi Efendi Viyana ve Berlin Sefaretnamesi.....	72
3.1.1. Hayatı.....	72
3.1.2. Viyana Sefareti.....	74
3.1.3. Berlin Sefareti.....	80
3.1.4. Sefaretnamelerin Değerlendirilmesi.....	87
3.2. Ebubekir Râtîb Efendi Nemçe Sefaretnamesi ve Büyük Layiha.....	90
3.2.1. Hayatı.....	90
3.2.2. Viyana Sefareti ve Nemçe Sefaretnamesi.....	94
3.2.3. Büyük Layiha.....	102
3.2.4. Sefaretnamelerin Değerlendirilmesi.....	114
SONUÇ.....	120
KAYNAKÇA.....	124
EK 1-Sefirler/Sefaretnameler Listesi.....	132
EK 2-Büyük Layiha İçerik Özeti.....	135
ÖZGEÇMİŞ.....	143

ÖZET

18. yy Osmanlı iktisat düşüncesinde Kameralizm etkisi üzerine olan bu çalışmada Ahmed Resmi Efendi ve Ebubekir Râtib Efendi'nin sefaretnamelerinden hareketle dönemin Avusturya'sında etkili olan Kameralizm fikrinin Osmanlı düşüncesine etkisi araştırılmıştır. İktisadın kıtlık temelli ve piyasaya referans veren tanımının 19. yy öncesi iktisadi düşüncesini ele almada taşıdığı sınırlılığı aşmak amacıyla Polanyi'nin iktisadın biçimsel ve tözsel tanımı arasındaki ayırımından hareket edilmiştir. Modern öncesi toplumlarda iktisadi ilişkilerin toplumsal ilişkiler bütünü içinde gömülü olmasının beraberinde getirdiği kaynak çeşitliliğine sefaretnamelerin de eklenmesi gerekliliğine yönelik vurgunun somut uygulaması olarak 18. yy'da Ahmed Resmi ve Ebubekir Râtib Efendi tarafından kaleme alınmış sefaretnamelerin ayrıntılı incelemesi sonucunda literatürde var olan ve Kameralizmin Osmanlı düşün dünyasına girişini 19. yy'da Sadık Rıfat Paşa'ya bağlayan görüşlerin tersine 18. yy sonlarında Viyana sefaretinde bulunan Ebubekir Râtib Efendi'nin özellikle Büyük Layiha'sı aracılığıyla bu fikrin taşıyıcısı olduğu fikrine ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: 18. yy Osmanlı İktisat Düşüncesi, Kameralizm, Ahmed Resmi Efendi, Ebubekir Râtib Efendi, Büyük Layiha.

SUMMARY

CAMERALISM EFFECT ON OTTOMAN ECONOMIC THOUGHT IN 18. CENTURY: AN ASSESSMENT ON AHMED RESMÎ EFENDÎ AND EBUBEKİR RÂTİB EFENDÎ

In this study, which is on the influence of Austria on the 18th century Ottoman economic thought, the effect of the idea of Cameralism on Ottoman thought, which was effective in Austria in this period, was investigated based on the embassy of Ahmed Resmi and Ebubekir Râtib Efendi's Sefaretname. In order to overcome the limitations of the scarcity-based and market-referential definition of economics in dealing with the economic thought before the 19th century, Polanyi's distinction between the formal and substantive definition of economics has been taken into consideration. As a concrete application of the emphasis on the necessity of adding Sefaretnames to the diversity of sources brought about by the embedding of economic relations in the whole of social relations in pre-modern societies, as a result of the detailed examination of the Sefaretname, written by Ahmed Resmi and Ebubekir Râtib Efendi in the 18th century, contrary to the existing literature on the entrance of Cameralism to the Ottoman thought which reference to 19th century and Sadık Rıfat Pasha, the idea that Ebubekir Râtib Efendi, who was in the Vienna embassy at the end of the 18th century, was the carrier of this idea, especially through his Büyük Layiha.

Key Words: Ottoman Economic Thought in 18. Century, Cameralism, Ahmed Resmi Efendi, Ebubekir Râtib Efendi, Büyük Layiha.

ÖNSÖZ

Tarih, ilgi düzeyinde yaşamımda hep yer almış olmakla birlikte formel anlamda Yüksek Lisans yapma fikrini aynı zamanda ilk Osmanlıca hocam Prof. Dr. Güven Dinç'e borçluyum. Kalabalık bir ekiple başladığımız Osmanlıca derslerine tek kalmış olmama rağmen devam etmesini ve metinleri satır satır birlikte okuduğumuz günleri unutamam. Sonrasında, gerek Bilimsel Hazırlık gerekse Yüksek Lisans derslerinde öğrencisi olma şansına erişip kendisinden çok şey öğrendiğim ve Tez Jürimde yer alarak Tezin bu hale gelmesinde önemli katkıları olan hocam Prof. Dr. Salih Tunç'a teşekkürü bir borç bilirim. Tez Danışmanlığımı üstlenme nezaketini gösteren hocam Doç. Dr. Fatma Şimşek'e; ders dönemimdeki akademik katkıları yanı sıra tez yazma sürecinde tamamlama konusunda umutsuzluğa kapıldığım her andaki teşvik ediciliği ve bana benden fazla gösterdiği güven için sonsuz teşekkür ederim. Tez jürimde yer alarak yaptığı katkılar dolayısıyla hocam Prof. Dr. Çiğdem Boz'a olan teşekkürümü de kayda geçirmek isterim. Son olarak bir kez daha tez yazma sürecime benimle birlikte katlanmak zorunda kalan eşim Dilek ve kızım Elif Pirbalım'a kendilerinden çaldığım zamanların bir özrü olarak, her ne kadar karşılamayacağını bilsem de teşekkür ederim.

GİRİŞ

Osmanlı İmparatorluğu gibi yaklaşık 700 yıllık uzun bir dönem hüküm sürmüş bir imparatorluğun tüm dönemlerini kapsayan iktisadi düşüncesinin tarihini yazmanın güçlüğü açıktır. Bu güçlük, her şeyden önce ‘iktisadi’ olarak adlandırılanın zaman içinde geçirdiği değişim ile yakından ilişkilidir. Bugün iktisat olarak adlandırdığımız ve kaynakların kıtlığı karşısında isteklerin sınırsızlığına referans veren veya ‘piyasa’ temelli tanımdan hareket edildiğinde İmparatorluğun erken dönemlerinde bir ‘iktisat’tan ve buna bağlı olarak bir iktisadi düşünceden bahsedebilmek mümkün görünmemektedir. Bu nedenle iktisadi düşünce tarihi incelemelerinin ‘iktisat’a ilişkin bir tanımlama ile başlamasının adeta bir zorunluluk olduğu söylenebilir.

Diğer yandan ‘Batı’ iktisadi düşüncesinin, özellikle 19. yy ikinci yarısından itibaren imparatorluk topraklarına ilkin çeviri faaliyetleri şeklinde girişi esas alındığında 19. yy öncesi ‘iktisat’a dair düşüncenin izini sürmeye imkân tanıyacak kaynakları belirlemeye yönelik çabalar da bir gereklilik olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu çerçevede başta Ahlak kitapları olmak üzere, vekayinameler, siyasetnameler, layihalar ile kanunname ve adaletnameler yanı sıra, 17. yy ile birlikte yabancı ülkelere geçici görevle gönderilmiş sefirler ve kimi zaman da sır kâtipleri tarafından kaleme alınmış sefaretnamelere başvurmak mümkün görünmektedir. İçerdikleri ‘iktisadi’ fikirlerin sistematik ve düzenli olmaması bakımından taşıdığı sınırlılığa karşın söz konusu kaynakların ayrıntılı incelemesinin dönemin iktisadi düşüncesine yönelik ipuçlarına ulaşmayı olanaklı kıldığı söylenebilir.

Bu görüşlerden hareketle oluşturulan çalışmanın birinci bölümü ‘iktisat’a yönelik bir tanımlama ile başlamakta ve devamında İmparatorluğun ‘uzun tarih’i içinde iktisadi düşünce, 19. yy milat olmak üzere, ‘Modern Öncesi’ ve 19. yy iktisat düşüncesinin genel seyri şeklinde incelenmektedir. Bu bölümde ayrıca çalışmanın araştırma sorusunu teşkil eden Kameralizmin Osmanlı iktisadi

düşüncesine etkisinin anlaşılabilmesi için kıta Avrupa'sının Almanca konuşulan bölgesinde 17-19. yy'lar arasında geçerli bir iktisadi düşünce sistemi olarak Kameralizmin ele alındığı alt bölümü takiben Osmanlı düşün dünyasında Kameralizmin etkisinin mevcut literatür ışığında ele alındığı bir alt bölüme de yer verilmiştir.

Osmanlı düşün dünyasında Kameralizm etkisini ele alan literatürün, dönem olarak 19. yy ve aktör olarak Sadık Rıfat Paşa'ya referans vermesine karşın; çalışmanın temel iddiasını oluşturan, Osmanlı iktisadi düşüncesine Kameralizm etkisinin 18. yy'a kadar uzandığı ve bu düşüncenin başta Ebubekir Râtib Efendi olmak üzere 18. yy Avusturya elçilerinin sefaretnameleri yoluyla Osmanlı topraklarına girdiği fikrine temel oluşturmak üzere ikinci bölümde Osmanlı devletinin yabancı ülkelerle kurduğu diplomatik ilişkilerin genel seyri ve bu çerçevede sefirler tarafından kaleme alınan sefaretnameler ve bunların özellikle iktisadi düşünce tarihinde kaynak değeri üzerinde durulmuştur.

Çalışmanın temel iddiasının araştırıldığı üçüncü bölümde ise 18. yy Avusturya sefirleri olan Ahmed Resmi Efendi ve Ebubekir Râtib Efendi'nin yaşamları yanı sıra sefaret görevleri ve özellikle sefaretnameleri ayrıntılı bir şekilde incelenmiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM

OSMANLI İKTİSAT DÜŞÜNCESİ VE KAMERALİZM

Bir düşüncenin zaman içindeki seyrini ele almanın bir tanımlama sorununu beraberinde getireceği veya bir tanımlama ile başlamasının gerekliliği açıktır. Kavramlar ve tanımlamalarda ‘köklü’ değişikliklerin yaşandığı yaklaşık 700 yıllık uzun bir dönemi kapsayan Osmanlı iktisadi düşüncesi açısından ise bunun adeta bir zorunluluk olduğu söylenebilir. İktisat/iktisadi’nin ‘modern’ dönemde ifade ettiği anlam ile örneğin 16. yy layihalarında ifade ettiği anlam arasındaki farklılık, Osmanlı İktisat düşüncesi tarihinin yazımında etki doğuracaktır.

Bu çerçevede ilk olarak kavram/tanımların zaman bağımlılığını vurgular şekilde iktisat/iktisadi kavramını açıklığa kavuşturabilmek ve ‘zamanlar ötesi’ bir tanıma ulaşabilmek için Polanyi’nin iktisadın biçimsel [*formal*] ve tözsel [*substantive*] iki anlamına yönelik açıklamalarından yararlanılacaktır. Bu sayede Osmanlı iktisadi düşünce tarihinin izlerini özellikle ‘modern’ öncesi dönemi de kapsar şekilde sürebilmek mümkün hale gelecektir.

Osmanlı iktisadi düşüncesinin, 18. yy’la birlikte yaşanan ‘dönüşümü’ temel olmakla birlikte ‘modern’ öncesi dönemi de kapsayan seyri, Batı Avrupa düşün dünyasında yaşanan gelişmeler ve bunların etkileri çerçevesinde ele alınırken; 18. yy’da kıta Avrupa’sının Almanca konuşulan bölgelerinde yaygın ve aynı ölçüde geri kalanından ‘farklı’ bir düşünce olan Kameralizm ise özel olarak incelenecektir.

1.1. İktisat/İktisadi Olan: Bir Tanımlama Çabası

Bugün iktisat¹ dendiğinde ilk akla gelen ve aynı ölçüde yaygın ya da egemen tanımın, “kıt kaynaklar ile sınırsız istekler arasındaki dengeyi sağlama

¹ Bu bölümde ele alınan ekonomi, iktisat, iktisadi olan şeklindeki kullanımlar temelde farklı anlamlara gelmekle birlikte aynı anlamlı kullanımlar / işareti ile belirtilmiştir. Ayrıca Türkçe’deki anlam farklılıklarını vurgulamak amacıyla gerekli durumlarda İngilizce karşılıkları köşeli parantez içinde verilmiştir.

bilimi” olduğu söylenebilir. İktisat/ekonomiyi bir optimizasyon sorunu çerçevesinde ele alan bu tanım, neoklasik iktisat olarak adlandırılan yaklaşımı/geleneği temsil etmesi yanı sıra ve aynı zamanda bu nedenle ‘tarihsel’dir.

Lionel Robbins ([1932] 1945) tarafından tedavüle sokulmakla birlikte bu tanımın tarihsel kökeninin 19. yy sonlarına dayandığı söylenebilir. Avusturya İktisat Okulu temsilcilerinden Carl Menger, birinci baskısı 1871’de yapılan *İlkeler*’de [Grundsätze] iktisadın kaygısının “...insan geçimini sağlamak için yetersiz araçların tahsis edilmesi” (Aktaran: Polanyi, 1971: 17) olduğunu belirterek söz konusu tanıma öncülük etmiştir.

Diğer yandan kıtlık veya maksimizasyon varsayımın bu ilk ifadesinin ‘sorunlu’ yanlarının ‘ilk’ farkına varanın da yine Menger olduğu söylenebilir. Söz konusu tanımın ilkel, arkaik veya ‘modern’ öncesi toplumları ihmal ettiği veya görmezden geldiği, salt piyasa ya da mübadele ekonomisi ile sınırlı olduğu gerçeği Menger’i *İlkeler*’i yeniden ele almaya sevk etmiş görünür. Bu çerçevede kitabın yeniden basımı veya çevirisine izin vermediği gibi Viyana Üniversitesi’ndeki görevinden ayrılarak çalışmasını gözden geçirmeye yönelmiştir. Yaklaşık elli yıllık bir çaba sonunda görevine tekrar döndüğünde, arkasında Viyana’da 1923’te ölümünden sonra yayınlanan gözden geçirilmiş bir el yazması bırakmıştır (Polanyi, 1977c: 22).

Ölümünden sonra yayınlanan bu ikinci baskı, ilk baskıda olmayan dört yeni bölüm içermekteydi ve esas olarak “...‘İlkeler’”in tasarlandığı mübadele ya da piyasa ekonomisi ile piyasa dışı [non-market] ya da geri ekonomiler arasındaki ayrıma yönelik atıflarla doluydu” (Polanyi, 1971: 18). Söz konusu ikinci baskıda dikkat çeken en önemli unsurlardan biri, ekonominin iki “temel yönü”ne ilişkin vurgudur. Bu çerçevede Menger, “...araçların yetersizliğinden kaynaklanan idareli kullanıcı [economizing] yön” ile “...fiziksel gereksinimlerden türetilen ‘teknö-ekonomik’ yön” arasında bir ayrıma gider (Aktaran: Polanyi, 1971: 18).

Ekonominin iki yönü arasındaki bu ayrımın zaman içinde unutulduğu, idareli kullanmaya yönelik tanımın “fiyat teorisinin parlak ve ürkütücü başarıları”

(Polanyi, 1977c: 24) nedeniyle yerleşik anlam haline gelip, kısıtlıya bağlı olmayan anlamın ise zamanla akademik anlamını yitirdiği söylenebilir. Bu çerçevede Menger'in bahsi geçen kitabının ikinci baskısı hiçbir zaman İngilizce'ye çevrilmediği gibi başta Lionel Robbins'in *Denemesi* dâhil olmak üzere neoklasik iktisadın hiçbir sunumu bu iki yön ile ilgilenmemiştir. London School of Economics (LSE)'in 1933'te nadir kitaplar serisi İngilizce çeviride *İlkeler*'in ilk baskısını esas alırken; bu çeviriye önsöz yazan F.A. Hayek, ikinci baskıyı oluşturan müsveddeyi “parçalı ve düzensiz” olarak aktararak ölümünden sonra gelen Menger'in iktisatçıların bilincinden çıkarılmasına yol açmış/yardımcı olmuştur. 1950 tarihli ve önsözünü F.H. Knight'ın yazdığı çevirinin de *İlkeler*'in birinci baskısını esas aldığı, daha da önemlisi metin boyunca, kelimenin tam anlamıyla ‘ekonomik faaliyette bulunan’ anlamına gelen Almanca Wirtschaften karşılığı olarak idareli kullanma [economizing] kavramının tercih edildiği görülmektedir (Polanyi, 1977c: 23).

Menger somutunda ‘unutulma’ ile sonuçlanan bu süreci Polanyi ise bilinçli bir *unutturulma* olarak okumayı ve adlandırmayı seçer. Temel hareket noktası, iktisat tarihinin daha geniş kavramsal bir temelde yeniden kurulması olan Polanyi'nin amacının “...yeni kavramlara zihinlerde yer açma” (Polanyi, 1977a: xxii) olduğu söylenebilir. Bu çerçevede ticaret, para ve piyasa kurumlarının “*tüm toplum tiplerinde uygulanabilir kavramlarını [geliştirme]*” (Polanyi, 1977a: xxxix)² çabası, magnum opusu sayılabilecek *Büyük Dönüşüm* ve devamında notlarından öğrencilerinin derlediği *İnsanın Geçimi*'nde [*The Livelihood of Man*] izlenebilir³.

Çalışmalarıyla okuyucuyu, kavramsal düzeyde var olan ve ‘günümüzü’ anlamada çeşitli güçlüklerle sebebiyet veren karmaşa ve belirsizliği aşmaya yönelik ‘yeni’ bir düşünce dünyasına davet eden Polanyi'ye göre söz konusu dünyanın temel ve kritik kavramı ise iktisadi'dir [*economic*].

² İtalikler orijinalinde yok.

³ Kendisinin ifadesiyle; *Büyük Dönüşüm* ile başlayıp C.M. Arensberg ve W.W. Pearson ile birlikte kaleme aldıkları *Trade and Market in the Early Empires* (1957) ile birkaç yıllığına kesintiye uğrayan orijinal çabaya *İnsanın Geçimi* ile geri dönmüştür (Polanyi, 1977a: xxxi).

Piyasa merkezli günümüz toplumlarının iktisadi olanın sınırlarını dar bir çerçeveye hapsederek onu arz, talep, ticaret ve para gibi terimlerle ilişkilendirdiğini vurgulayan Polanyi, söz konusu terimlerin piyasa düzenine bağlı olması ya da ancak piyasa ile birlikte bir anlam ifade etmesi nedeniyle iktisadı bu şekilde ele almanın gerçekte tarihsel olan bir düzen ya da kurulumu mutlaklaştırıp tarih ötesine taşımak anlamına geleceğini belirtir (1977b: 6).

Tarihselliğini vurguladığı piyasa düzenin kurulumunda ilk uğrağı Fransız Fizyokratları (17.-18. yy) olarak belirleyen Polanyi'ye göre, iktisat/ekonomi kavramı “bir arz-talep-fiyat mekanizması olarak piyasa kurumunun ortaya çıkmasıyla eş zamanlı olarak Fransız Fizyokratları ile birlikte [doğmuştur]” (1977b: 6). Yeni doğmakta olanın, gerçekte tarihin her döneminde var olan alış-veriş ve fiyatlardan ziyade; bunların kendine ait bir sistem olarak kurulması olduğunun altını çizen Polanyi, ikinci uğrağın Sanayi Devrimi olduğunu belirtir. Ona göre, “‘ekonomik/iktisadi fenomenler’ ve ‘piyasa fenomenleri’nin mantıksal olarak *yanıltıcı bir şekilde özdeşleştirilmesi*...Sanayi Devrimi’nin sancılarında doğan yeni toplum ve onun yaşam biçimi ile neredeyse pratik bir gereklilik haline gelmiştir”⁴ (Polanyi, 1977b: 9).

Sanayi Devrimi ile ortaya çıkan yeni kurulumun esas ayırıcı özelliğinin, insanlık tarihinin daha önceki hiçbir döneminde görülmeyen emek ve toprağın metalaşması, bir başka ifadeyle bizatihi kendisinin satmak için üretilmişler gibi işlem görmeleri olduğunu ileri sürer (Polanyi, 1977b: 10). Toprak gibi ya hiç üretilmemesi ya da eğer öyle olsalar dahi emek gibi satılık olmaması gerçeği karşısında “etkili bir kurgu” olarak gördüğü bu “*meta kurgusunun* kısa süre içinde insan toplumlarının özünü dönüştürdüğünü”⁵ (Polanyi, 1977b: 9) vurgular.

Söz konusu dönüşüm, “*piyasa ekonomisi* olarak adlandırılanın ekonomide baskın güç haline gelerek bütün bir toplumun, kendi ekonomi mekanizmasına gömülü bir topluma, bir *piyasa toplumuna* yol açmasıydı”⁶ (Polanyi, 1977b: 9).

⁴ İtalikler orijinalinde yok.

⁵ İtalikler orijinalinde yok.

⁶ İtalikler orijinalinde var.

Kendinden önceki yapılardan büyük bir kopuşu temsil eden bu yeni yapıda “ekonomi/iktisat artık piyasalardan oluşuyordu ve piyasa, toplumu [bütün olarak] kuşatıyordu”⁷ (Polanyi, 1977b: 9).

“‘Ekonomik/iktisadi’ insanı ‘gerçek’ [real] insan, ekonomik/iktisadi sistemi ise ‘gerçekten’ [really] toplumla özdeş sayan” (Polanyi, 1977b: 12) bu kurulum çerçevesinde iktisat olarak adlandırılan da araç-amaç ilişkisi içinde mantıksal olarak “*idareli kullanma* [economizing] ya da *hesaplı olma* [economical]”⁸ (Polanyi, 1977c: 19) şeklinde tanımlanır hale gelmiştir.

Polanyi’nin iktisadın biçimsel [formal] tanımı olarak adlandırdığı bu tanımın sorunlu yanı, yukarıda bahsedilen tarihselliği göz ardı etmesidir. Bir başka ifadeyle teorik analize [saf iktisat teorisi analizine] yapılan vurgu, iktisadi kurumların başta sosyolojisi olmak üzere antropolojisi, tarihi ve genel olarak *insanın geçimini* araştıran diğer disiplinlerin gereksinimlerinin tamamen göz ardı edilmesine neden olmuştur (Polanyi, 1977c: 24).

Biçimsel tanımdan hareket edilmesinin bir göz ardı ediliş yanı sıra aynı zamanda “...herhangi bir zaman veya yerin ekonomisine nüfuz etme” veya onu anlama/anlamlandırma görevi ve çabasında olan Sosyolog, Antropolog ve İktisat Tarihçisi açısından bir “çaresizlik”e de neden olduğunu ileri sürer (Polanyi, 1977c: 31).

Sosyoloji, antropoloji tarih gibi sosyal bilimlerin göz ardı edilişinin ve/veya çaresizliğinin yanı sıra ekonomistik yanılgı [economistic fallacy] olarak adlandırdığı “...insan ekonomisini [human economy] piyasa biçimiyle eşitleme eğilimi[nin]” (Polanyi, 1977c: 20) üstesinden gelmenin; sorunu ya da “hatalı” olduğunu ifade ettiği kurulumu (piyasa kurulumunu), söz konusu disiplinler çerçevesinde ele almak ve incelemekle mümkün olduğunu ileri sürer.

Bu çerçevede, insanın günlük faaliyetlerinin, kâr güdülerine dayanan, rekabetçi tutumlarla belirlenen ve faydacı bir değer ölçeği tarafından yönetilen çeşitli türlerdeki pazarlar aracılığıyla örgütlendiğini varsaydığımızda insan

⁷ İtalikler orijinalinde var.

⁸ İtalikler orijinalinde var.

toplumlarının salt kazançlı amaçlara hizmet eden bir organizma haline geldiğini belirtir (Polanyi, 1977a: xlv). İnsan faaliyetlerinin alanını piyasa ile sınırlamanın “insanlık tarihinin büyük bir bölümünü sahneden kaldırmak” (Polanyi, 1977b: 6) anlamına geleceğini ileri süren Polanyi, antropoloji ve tarihin, insanı üretimde bulunmaya teşvik eden çeşitli “kazançsız motivasyonlar” ortaya çıkarması yanı sıra piyasa sistemi olmayan ve buna karşın büyük zenginliğe sahip “yüksek kültürlerin” varlığını gözler önüne serdiğini ileri sürer (Polanyi 1977c: 22).

Bu durumda bahsedilen toplumlari/toplumsal yapıları kavrayabilmek için biçimsel tanımın ötesinde ve onun karşısında bir iktisat tanımından hareket etme gerekliliği ortaya çıkmaktadır. Polanyi’nin tözsel [substantive] tanım olarak adlandırdığı, “maddi ihtiyaçların karşılanmasına hizmet eden kurumsal bir etkileşim süreci” (Polanyi, 1977c: 31) olarak ekonomi/iktisat sadece piyasa toplumu ile sınırlı olmayıp tüm insan topluluğunun hayati bir parçasını oluşturur. Bu anlamda bir ekonomi/iktisat olmadan hiçbir toplumun herhangi bir süre boyunca var olamayacağını altını çizer.

Sosyal bilimlerin görevlerini yerine getirebilmesi, kıtlıktan ziyade insanın maddi ihtiyaçlarını karşılama sürecine bir başka ifadeyle geçimine atıfta bulunan bu tanıma yönelmesi ile ancak mümkündür.

1.2. Osmanlı İktisadi Düşüncesi

Bir düşüncenin zaman içindeki seyrini ele almanın sorunlu yanlarından biri olan tanımlama sorununun bir şekilde üstesinden gelindikten sonra aşılması gereken bir diğer sorun da dönemselleştirme’dir. Düşüncenin seyrinde kırılım/değişim anlarının tespitinin son tahlilde bir ‘öznellik’ barındırdığı söylenebilir. Söz konusu ‘öznellik’i bir keyfiyet olmaktan çıkaran ise ‘teori’nin çizdiği sınırlara bağlı olarak ortaya çıkmasıdır.

Osmanlı iktisadi düşüncesinin dönemselleştirilmesi açısından benimsenecek ilk yaklaşım, siyasal ya da bütün olarak Osmanlı tarihindeki kırılım/değişim anlarından hareket etmek olabilir. Bu çerçevede hâkim yaklaşım, ‘çöküş paradigması’ olarak da adlandırılabilir ve tarihi muhteşem sultanların

idaresi altında, askeri alanda yaşanan gelişmelere bağlı olarak; kuruluş, yükseliş, duraklama, gerileme ve çöküş şeklinde ele alan yaklaşımdır. Düşüş karşısında askeri başarıların yaşandığı bir altın çağ vurgusundan hareket eden bu tarih anlatısında askeri başarılar çerçevesinde yeni topraklar ele geçirilerek sınırların sürekli genişlediği koşullardaki değişme, devleti duraklama, gerileme ve giderek çöküşe götüren asıl neden olarak ele alınır. Oysa İmparatorluğun 17. yy'dan sonraki tarihi, fetihlerin durması anlamında bir gerileme olarak ele alınabileceği gibi modern iktisadi büyümeyi gerçekleştirmiş rakiplerine karşı, onların geçirdiği büyük değişimi gerçekleştirmeden uzun süre ayakta kalmayı başarabilmesi anlamında başarılı bir dönem olarak da ele almak mümkündür (Genç, 2007: 42). Kendisinin taşıdığı bu sınırlılıklar göz önüne alındığında bu yaklaşımın düşünce tarihine adaptasyonunun sorunlu olacağı söylenebilir.

İmparatorluğun uzun tarihini, benzer anlamlara gelecek şekilde; Batı ile ilişkiler, Batıya açılma/yönelme veya Batılılaşma çerçevesinde okuyan yaklaşım açısından ise Tanzimat bir 'milat' olarak ele alınır. Tarihi, Tanzimat öncesi ve sonrası şeklinde tasnif eden bu yaklaşımın iktisadi düşünceye adaptasyonunun ilk yaklaşıma kıyasla daha mümkün görüldüğü söylenebilir.

İktisadi düşünceyi bir modernleşme öyküsü bütünü içinde konumlandıran bu yaklaşımın en tipik örneğini Berkes'te görebiliriz⁹. Ona göre; "Osmanlı-Türk tarihinde ekonomik düşün, ... Batı Avrupa ülkeleri ile süren ekonomik ilişkilerin yarattığı durumlar karşısında değişmelere uğramıştır" (Berkes, 1975: 323). Söz konusu değişimler sonucu olarak gördüğü iktisadi düşünce biçimlerinin ise, her döneme damgasını vuran bir "ana-davanın karşılanması çabası olarak [şekillendiğini]" (Berkes, 1975: 323) ileri sürer. Bu çerçevede 18. yy'a kadar olan dönem, 19. yy ikinci çeyreği sonuna kadar olan dönem ve Osmanlı Devleti'nin yıkılışına kadar olan dönemdeki "ana-dava"ları, "ıslah-ı halel, nizam-ı cedit, tanzimat ve ittihat ve terakki" şeklinde belirler (Berkes, 1975: 323).

⁹ Sorunu, İktisat eğitiminin gelişimi çerçevesinde ele alan (Fındıkoğlu, 1946) ve Osmanlı İktisadi Düşüncesi alanında Türkçe'de kaleme alınmış önemli çalışmalar arasında yer alan (Sayar, 2000) da bu çerçevede değerlendirilebilir.

Modernleşme/kapitalistleşme çerçevesinden hareket etmekle birlikte İmparatorluk somutunda söz konusu süreci bir başarısızlık yani kapitalistleşememe, moderniteyi yakalayamama, sanayileşememe veya geri kalmışlık çerçevesinde ele alıp bunun nedenleri üzerinde yoğunlaşan Ülgener (1951) ve Genç (2007) de dâhil edildiğinde bu yaklaşımın sorunlu yanı, Batı Avrupa’da iktisadi ve toplumsal tarihin özgül bir anında ortaya çıkan söz konusu süreçlere pozitif bir değer atfetmelerinden kaynaklanır. Bu temelde gerçekleştirilen bir karşılaştırmanın ‘doğal’ sonucu olarak “Osmanlı geri kalmışlığı üzerine mahcup bir söylem[den]” (Kılınçoğlu, 2015: 5) hareket etmiş görünürler. Osmanlı entelektüel tarihinde baskın olan bu mahcup söylemin iktisadi düşünce tarihi somutunda aldığı biçimin “taklitçi...[ve] ilkel” (Kılınçoğlu, 2015: 6) olduğu söylenebilir.

Aşağıda, esas olarak modernleşme çerçevesinde bir dönemleştirme benimsenip; yaklaşık 700 yıllık tarih iki dönemde ele alınacaktır. ‘Modern Öncesi’ dönem ve 19. yy düşüncesi şeklinde gerçekleştirilen ayırma ilk olarak; Modernleşme, kapitalistleşme yani piyasa ilişkilerinin yaygınlaşması ve giderek tüm toplumu kuşatması ile özdeş anlamda kullanılmıştır. Bu çerçevede Polanyi’nin tözsel tanımından hareketle iktisadın, insanın maddi ihtiyaçlarının karşılanmasına hizmet eden kurumsal bir etkileşim süreci temelinde ele alınan ‘Modern Öncesi’ dönem ile biçimsel tanım çerçevesinde piyasa ile özdeş anlamda kullanıp ‘Batı’da bu bağlamda geliştirilen düşüncenin yansımalarının ortaya çıktığı 19. yy düşüncesi arasında bir ayırma gidilmiştir.

İkinci olarak; düşüncenin evriminde spesifik tarihlerin verilmesindeki güçlük ve aynı zamanda bunun yanlışlığından hareketle, belirlenen ayırım kesin olmaktan ziyade önce ve sonrasıyla ilişki ve etkileşimi göz önüne alınarak oluşturulmuştur.

Son olarak; modernleşme’den hareket etmekle birlikte söz konusu dönemselleştirme iktisadi düşüncede 19. yy ile birlikte ortaya çıkan gelişimin taklitçi ve ilkelliği fikrinden uzaktır. Bir yandan her entelektüel faaliyet özünde ve başlangıcında taklide dayalı olabileceği gibi taklitçilik her zaman genel bir basitlik

ve ilkelliğin göstergesi olarak görülmemelidir (Kılınçoğlu, 2015: 6). Bu çerçevede “Osmanlı iktisatçılarının tüm çabalarını ilkel veya taklitçi olarak bir tarafa bırakmak yerine onların Avrupa iktisadi düşüncesini kendi kültürel ve entelektüel kurumlarına nakletme çabaları olarak dikkate [almak gerekir]” (Kılınçoğlu, 2015: 6).

1.2.1. ‘Modern Öncesi’ Dönem İktisadi Düşüncesi

Kapitalizm öncesi bütün toplumlarda olduğu gibi Osmanlı İmparatorluğu’nun erken dönemlerinde de bir iktisat düşüncesinin izlerini sürebilmenin güçlüğü açıktır. Bu güçlük kendini, Osmanlı iktisat düşüncesi üzerine literatürün büyük ölçüde 19. yy ve sonrası döneme yoğunlaşmasında da gösterir¹⁰.

Erken döneme ilişkin literatürün sınırlılığının gerisindeki nedenlerden birinin, bir önceki bölümde açıklandığı üzere, iktisadın tanımı ile ilgili olduğu söylenebilir. İktisat, piyasa ile ilişkili bir şekilde ele alındığında erken döneme ilişkin söylenebileceklerin sınırlılığı karşısında; Polanyi’nin tözsel tanımı söz konusu dönemi incelemede bir başlangıç noktası olarak ele alınabilir.

İktisat veya iktisadi ilişkilerin toplumsal ilişkiler bütünü içinde “gömülü” olduğu fikrine dayanan bu düşünceden hareket edildiğinde; Berkes’te somut ifadesini bulan, 16.-18.yy’lar arasında “...yeni bir ekonomi düşünüy [doğmadığı ve]...bu yüzden bir ekonomi literatürü de meydana [gelmediği]” (1975: 324) yönündeki ‘yaygın’ düşüncenin tersine; belirtilen dönemde bir iktisadi düşünceden bahsedebilmek mümkün hale gelecektir.

Söz konusu “gömülü”lük, iktisadi düşünceye yönelik ‘doğrudan kaynaklar’ açısından bir sınırlılığı, ‘dolaylı kaynaklar’ konusunda ise bir çeşitliliği beraberinde getirecektir¹¹. Bu çerçevede ilk olarak Berkes’in ileri sürdüğü, bir

¹⁰ Modern öncesi Osmanlı iktisadi düşüncesini ele alan sınırlı kaynaklar içinde özellikle (Ermiş, 2020) ön plana çıkmaktadır.

¹¹ ‘Doğrudan kaynaklar’dan kasıt başlığı veya ele aldığı konusunun salt iktisat ile ilişkili kaynaklar iken; ‘dolaylı kaynaklar’la, çeşitli başlıklar altında kaleme alınıp metin içerisinde iktisadi konu veya sorunlara değinilen kaynaklar kastedilmektedir.

iktisat literatürünün oluşmadığı yönündeki görüşün ‘doğrudan kaynaklar’ açısından geçerliliği olduğu söylenebilir.

‘Dolaylı kaynaklar’ konusunda ise bahsedilen çeşitlilik, iktisadın bağımsız bir alan olmadığı erken dönemde “iktisadi meselelere dair fikirler[in], siyasi, sosyal ve dini literatür içinde [araştırılmasının]” (Ermiş, 2020: 22) gerekliliği ile ilişkili olarak ortaya çıkmaktadır. Osmanlı somutunda “hiçbir iktisadi konunun aynı anda konunun kültürel, toplumsal, dini ve siyasi boyutlarına değinilmeden tartışılamaması” (Ermiş, 2020: 29) anlamına gelen bu çeşitliliğin kaynaklar açısından yansıması, Ahlak kitapları başta olmak üzere vekayinameler, siyasetnameler, layihalar, Kanunname ve Adaletnameler gibi çok sayıda kaynağın, iktisadi düşüncenin kaynakları arasında yer alması şeklinde olduğu söylenebilir¹².

Kaynakların hiç de azımsanmayacak düzeydeki niceliksel fazlalığına eşlik eden bir diğer unsur olan söz konusu kaynaklarda iktisadi fikirlerin sistematik ve düzenli olmaktan ziyade dağınık bir şekilde yer alıyor olması, dönemin iktisadi düşünce tarihi incelemelerinin karşılaştığı en önemli sorundur.

Toplumsal ilişkiler bütünü içinde “gömülü” iktisadi ilişkilerin veya iktisadi düşüncenin izini sürebilmek adeta “çayda erimiş şekeri bulup çıkarmak kadar [zor]” (Genç, 2007: 46) olsa da bahsi geçen kaynakların ayrıntılı incelemesi, “...modern iktisadi kavramlarla [kavramsallaştırılmasa da]” (Kılınçoğlu, 2015: 15) iktisadi konularda fikirler içerdiğini göstermektedir.

İlk olarak Ahlak kitapları somutunda bakıldığında, Osmanlı toplumunda, kaynağını Arap ve Fars İslam felsefe geleneğinden alan ve söz konusu alanda yazılmış kitaplarda kapsandığı biçimiyle ‘iktisada’ dair bir bilginin varlığından bahsetmek mümkündür. *İlm-i tedbir-i menzil* şeklinde yer alan bu ‘bilgi’nin, gerçekte günümüz ekonomi/iktisadın kökeni olarak da ele alınan ve en kapsamlı şekilde Aristoteles’in *Politika*’sında yer verdiği *oikonomia*’nın birebir Türkçe karşılığı olması bu görüşü doğrular niteliktedir.

¹² Bu kaynaklardan bir diğeri olan sefaretnameler ile ilgili ayrıntılı açıklamalar takip eden bölümün konusunu oluşturmaktadır.

Eski Yunan'dan günümüze kalan metinlerden doğrudan bu başlığı taşıyan ilk metin Ksenophon'un (2019) *Oikonomikos*'u olmakla birlikte en kapsamlı açıklamaların Aristoteles'te yer aldığı söylenebilir¹³. Para/mal/servet kazanımının doğal ve doğal olmayan biçimleri arasında ayrım yapan Aristoteles, mübadele veya ticarete dayalı olan ve *chrematistik* ["skill of acquiring goods" (2002: 4) / "Para işleri" (2000: 11)] olarak adlandırdığı doğal olmayan yol karşısına; çobanlık, ziraat, korsanlık ve avcılık gibi doğada hazır halde bulunanları almak şeklinde olan *oikonomia*'yı [hane/ev idaresi] yerleştirir (Orman, 2001: 318-319).

Aristoteles açısından *oikonomia*'yı ele aldığı bağlam, kitabın mantığına ve kendi yöntemine uygun şekilde, devlet/şehri meydana getiren en küçük parçadan başlama gereğidir. Bu çerçevede devlet ya da şehrin en küçük birimi olan hane/ev ekonomisi'ni [household-management] de en küçük parçasına kadar ayırdığında; efendi ile köle, karı ile koca, baba ile çocuklar arasında olmak üzere tespit ettiği üç ilişki biçimine dördüncü bir unsur olarak kimilerinin hane/ev yönetiminin tümünü kapladığını öne sürdüğü "Para işleri"ni de ekler (Aristoteles, 2000: 11; Aristotle, 2002: 4). Özellikle köle ile efendi arasındaki ilişkiye yönelik ayrıntılı açıklamalar sonrasında Aristoteles (2000: 17; 2002: 10) para kazanma [acquiring goods/chrematistik] ile hane/ev yönetimi'nin [oikonomia] birbirinden tamamen ayrı olduğunu açıkça belirtir.

Aristoteles'in *Oikonomia* olarak adlandırdığı hane/ev yönetimi kavramının İslam Meşşai Felsefesi dolayısıyla Osmanlı toplumuna ve topraklarına ulaştığı söylenebilir. Meşşailiğin iki büyük isminden Farabi'nin *İlimlerin Sayımı*'nda (2019) *oikonomia*'nın [hane/ev yönetiminin] doğrudan karşılığı olan *ilm-i tedbir-i menzil*'e yer vermemesine karşın; İbn Sînâ'nın "...bilim tasniflerinde İlm-i Tedbir-i Menzil mutad olarak açıkça yer [almaktadır]"¹⁴ (Orman, 2001: 327).

¹³ Bu çerçevede yazarı belli olmayan *Oeconomia* başlıklı metin yanı sıra Platon'un ismi geçmesi dışında sistematik açıklamaya yer vermediği Devlet Adamı (Politicus) ve Protagoras diyaloglarından da bahsedilmelidir. Kavramın eski Yunan'daki karşılığına ilişkin ayrıntılı açıklamalar için (Orman, 2001: 308-324)'a bakılabilir.

¹⁴ Daha da önemlisi İbn Sînâ *es-Siyasetu'l Menziliyye* başlıklı eseri ile İlm-i Tedbir-i Menzil literatürüne kendisinden sonrakiler açısından önemli bir katkıda da bulunmuştur (Orman, 2001: 327).

Söz konusu tasnif hikmet'in (felsefenin) nazarî (teorik) ve amelî (pratik/uygulamaya yönelik) şeklinde ikiye ayrılması, nazarî hikmetin; el-ilmu'l-İlahî (İlahî ilim ya da İlâhîyat İlmi), el-İlmü'r-Riyâzî" (Riyazî İlim ya da matematik) ve el-İlmü't-Tabî'î (Tabîî İlim ya da Tabiat İlmi) ve amelî hikmetin ise; İlmu'l-Ahlâk (Ahlak İlmi), İlmu Tedbiri'l Menzil, İlmu Tedbiri'l Medine (veya "Siyasetu'l Medine", "Himetu'l-Medeniyye", İlmu's-Siyaset", vs.: Siyaset Bilimi) şeklindedir (Orman, 2001: 305).

Başta İbn Sînâ olmak üzere sonrasında Nasîriddîn Tûsî'den (1201-1274) etkilenmiş görünen Kınalızâde Ali Efendi (1510-1572) ve Kâtip Çelebi (1609-1657) tarafından da büyük ölçüde paylaşılan bu tasnifin¹⁵ Kâtip Çelebi'de amelî hikmetin "...ya tek başına bir şahsın faziletlerle bezenmek ve reziletlerden arınmak şeklindeki maslahatlarının bilgisi; ya baba-evlat, efendi-köle gibi aynı ev [menzil]i paylaşan bir topluluğun maslahatlarının bilgisi; ya da aynı şehri (medineyi) paylaşan topluluğun maslahatlarının bilgisi" (Aktaran: Orman, 2001: 306-307) şeklinde olduğu görülür.

Esas itibariyle Tûsî'nin eserinin "serbest [bir] tercümesi" (Orman, 2001: 328) olan Kınalızâde Ali Efendi'nin Ahlâk-ı Alâî'sinin kurgusu da bu tasnifi doğrular niteliktedir. Giriş'in ardından birinci bölüm Ahlâk ilmi üzerine iken takip eden bölümler sırasıyla Ev İdaresi ve Devlet Yönetimi şeklindedir. Ev idaresi ile ilgili bölümün hemen başında Kınalızâde'nin ev idaresi ilmini "...ev halkı arasında düzen ve intizamın nasıl kurulacağını ve en uygun şekilde *geçimin nasıl sağlanacağını* bilmeye yarayan ilimdir"¹⁶ (Demirkol, 2020: 289) şeklinde tanımlaması Polanyi'ci anlamda geçime dayalı bir 'iktisat' fikrinin Osmanlı'nın erken dönemlerinden itibaren var olduğunu gösterir niteliktedir.

Vekayinameler açısından bakıldığında ise aralarında Aşıkpaşazâde, Ali, Kâtip Çelebi ve Bursevi'nin yer aldığı klasik Osmanlı metinlerden yararlanan

¹⁵ İbn Sînâ ile hemen hemen aynı dönemde 10. yy ikinci yarısında yaşamış olan Hârizmî'nin (Muhammed bin Ahmed) ünlü Mefâtihu'l-'Ulûm isimli eserinde 'pratik felsefe'yi 'ilmü'l-ahlâk', 'tedbîru'l-menzil' ve 'siyasetu'l-medeniyye' diye üçe [ayırıldığı da]" (Orman, 2001: 304) bilinmektedir.

¹⁶ İtalikler orijinalinde yok.

Kafadar¹⁷, “...çoğunlukla sözlü gelenekten ve cephedeki kahramanlık hikâyelerinden elde edilen malzemelerle dolu on beşinci yüzyıl sonlarındaki vekayinamelerde bile anlatılarının çerçevesinde birtakım iktisadi gelişmelerden [bahsetmenin] ihmal edilmemiş” (Aktaran: Ermiş, 2020: 31) olduğunu belirtir.

Benzer şekilde, 15. yy gibi erken bir dönemde Osmanlı yönetiminin, tüccar ve zanaatkârların yeni metropollerin kurulması ve geliştirilmesindeki hayati derecedeki öneminin farkına vararak; Bursa, Edirne ve sonrasında İstanbul olmak üzere başkentlerini önemli ticaret ve sanayi merkezi haline getirmek üzere tüccar ve zanaatkârların başkentlerine gelmeleri ve yerleşmelerini teşvik etmek için vergi muafiyeti ve ayrıcalıkları tanıma gibi çeşitli önlemlere başvurduğu da bilinmektedir (İnalçık, 1970: 207)¹⁸.

İmparatorluğun erken dönemlerinden itibaren, büyük ölçüde İslam ve İran geleneğinden etkilenimle kaleme alınmış örneklerine rastlanmakla birlikte; özellikle 16. yy sonlarından itibaren nasihatnâme, siyasetnâme gibi geleneksel formlardan farklılaşması nedeniyle ıslahatnâme olarak adlandırabileceğimiz metinler somutunda bakıldığında ise her şeyden önce söz konusu metinlerin yazarlarının imparatorluğun içinde bulunduğu duruma yönelik tespitlerde bulundukları ve bu çerçevede geliştirdikleri çözüm önerilerini ilgililere sundukları görülmektedir.

İslam siyasal düşünce tarihi içinde değerlendirilen ve genel olarak devlet, özel olarak ise idari ve siyasal kurumlar üzerine; fıkıh, kelim, felsefe yanı sıra tarihi-sosyolojik temelden hareketle yazılmış metinlerin varlığı bilinmektedir. Mevcut yöneticilere yol gösterici ve tavsiyede bulunma nitelikleri ağır basan bu metinlerin içerik açısından ise ayet, hadis ve hikmetli sözler yanı sıra meşhur

¹⁷ Cemal Kafadar, “When Coins Turned into Drops of Dew and Bankers Became Robbers of Shadows: The Boundaries of Ottoman Economic Imagination at the End of the Sixteenth Century,” Unpublished PhD dissertation, McGill University, 1986.

¹⁸ Dış ticaret açısından İmparatorluğun fetihten sonra dış ticarete büyük önem verdiği ve bu önemin Yavuz döneminde de artarak devam ettiğini belirten Köprülü, XVI. yy sonu ve XVII. yy başlarında Emir Mehmed bin Emir Hüseyin ve Ömer Talib gibi örneklerin yazıklarından hareketle “memlekette iktisadi düşüncenin mefkud olmadığını” (1936: 343) ileri sürse de referans verdiği yazarların eserlerine ilişkin tarihlendirmede 1850’yi işaret etmesi nedeniyle, bir baskı hatası olup olmadığı tespit edilemediğinden, şüpheli yaklaşılması gerekmektedir.

hükümdarların, halife ve sultanların söz ve davranışlarına referanslarla oluşturulduğu görülmektedir (Adalıoğlu, 2009: 304).

Söz konusu gelenekten büyük ölçüde beslenen ve başlangıçta Arapça yazılmış eserlerin tercümeleri şeklinde olan bu yazın türüne¹⁹ Osmanlıların özellikle içerik yönünden önemli katkılar sunduğu söylenebilir. ‘Geçmiş zaman’ örnekleri ötesine geçilip yazıldıkları dönemin yönetim uygulamaları ve problemlerinin ayrıntılarına inerek ‘bugün’ üzerine yoğunlaşma şeklinde özetlenebilecek içerik değişiminin ilk örneği XVI. yy sonlarında Lütü Paşa tarafından kaleme alınan *Asafnâme*’de görülebilir²⁰ (Yılmaz, 2003: 301).

‘Bugün’ veya içinde yaşanan dönemi tahlille yetinmeyip tespit ettikleri ‘sorunların’ çözümüne yönelik önerileri de içermelerinin, söz konusu metinlerin önemini bir kat daha artırdığı söylenebilir²¹. “Açıkça tenkidi ve reformcu fikirler” (Murphey, 1976: 1095) içermekle birlikte; bu metinlerin reformcu niteliğini ‘sistem içi reform’ olarak değerlendirmek daha doğru görünmektedir.

Berkes’te, “‘kadim geleneğin’ ebedi değişmezliği” (1975: 326); Mardin’de, “‘geriye yönelmiş’, eski ideal düzeni arayan hal çareleri” (1985b: 618) şeklinde ifadesini bulan bu özellikleri, yani reform önerilerinin sistem içi niteliğini ön plana çıkarır şekilde yapılan değerlendirmelerin, metinlerin yazıldıkları ‘dönemin’ topyekûn “entelektüel zihin dünyasını yansıtmaya [ve] Osmanlı resmi ideolojisinin kaynakları” (Yılmaz, 2009: 307) arasında yer alma özellikleri yanı sıra dönemin iktisadi düşüncesi açısından taşıdığı önemi yer yer gölgelediği söylenebilir.

¹⁹ Erken dönem yazarlarından özellikle Ahmedî’nin *İskendername*’si ve Tursun Bey’in *Tarih-i Ebu’l-Feth*’i yanı sıra, Ahmed Dai, Aşıkpaşazade ve Oruç Bey’in eserleri, geniş anlamda bu türün ilk örnekleri olarak değerlendirilebilse de; XV. yy başlarına tarihlenen bilinen ilk Osmanlı siyasetnâmesi *Kenzü’l-Küberâ ve Mehekkü’l-Ulema*’nın yazarı Şeyhoğlu Sadrüddin Mustafa aynı zamanda *Kâbüsnâme* ve *Marzubannâme*’nin ilk tercümelerinin de sahibidir (Altay, 2011: 1798-1800).

²⁰ Yaklaşık aynı dönem ürünü olan; Koçi Bey, Katip Çelebi ve Defterdar Sarı Mehmet Efendi gibi Osmanlı bürokrasisinde yetişmiş yazarların metinleri yanı sıra yazarı belli olmayan *Kitab-ı Müstetab* da bu kapsamda değerlendirilecek diğer örneklerdendir.

²¹ Söz konusu metinleri erken dönem örneklerinden ayırır şekilde ıslahatnâme olarak adlandırmanın gerisindeki neden bununla ilişkilidir. İsimlendirme ile ilgili daha ayrıntılı tartışma için (Yılmaz, 2003)’e bakılabilir.

Oysa ilk olarak; gerek sorunların tespiti gerekse bununla bağlantılı olarak sundukları çözüm önerileri doğrudan iktisadi sorunlara veya iktisada, daha doğrusu Batı Avrupa’da ortaya çıkan Merkantilizm gibi kimi düşünsel akımlara referans vermese de metinlerin iktisadi fikirler içerdiği görülmektedir. Günümüz terimleriyle ifade edilmemiş olması bu gerçeği ortadan kaldırmamaktadır.

Metinlerin hemen tamamında sorun alanları olarak, kapıkulu sayısındaki artış, rüşvetin yaygınlaşması, artan saray dedikoduları, yöneticilerin zayıflığı, reayanın askerî zümreye dahli, tımarların bozulması, ehl-i örfün artan zulmü gibi faktörlere yer verdiği söylenebilir. Belirlenen bu sorun alanlarını klasik Osmanlı ‘siyasal’ düzeni olarak adlandırabileceğimiz ve kul sistemi, sancak idaresi ve tımar sistemini kapsayan yapılar/kurumlardaki genel bozulmanın yansımaları olarak ele almak da mümkündür. Ancak bu şekilde ele alış, bu nedenlerin tamamını ‘siyasi’ olarak görüp; sorunların ‘iktisadi’ yönü ile ilgilenmedikleri anlamına gelmez²². Kapitalizm öncesi bütün toplumlarda “iktisat ve siyasetin” iç içe geçmişi veya birbirinden ayırlamazlığı ile birlikte düşünüldüğünde²³ Osmanlı somutunda ‘siyasi’ olanın aynı zamanda ‘iktisadi’ olduğunu ya da tam tersini söylemek mümkündür. Örneğin ‘siyasi’ olarak kurulmuş tımar sistemi salt bir askeri ve idari kurum olma yanı sıra ve ötesinde toplumsal artığı köylü üreticiden vergi şeklinde çekmenin bir aracı olarak da kullanılmış/işlev görmüştür ve bu yönüyle aynı zamanda ‘iktisadi’dir. Bundan dolayı bu yapıda ortaya çıkan bir bozulmadan bahsetmek aynı zamanda bir ‘iktisadi’ soruna işaret etmek anlamına gelmektedir.

İkinci olarak; çözüm önerileri açısından bakıldığında ise, reform önerilerin sistem içi niteliğinin, söz konusu metinlerin karşılaştırmaya dayalı metinsel kurgularının adeta doğal bir sonucu olduğu ileri sürülebilir. Karşılaştırma, devlet yönetiminin idari, toplumsal ve aynı zamanda ekonomik olarak ideal şekilde

²² “Onların anlayışına göre, olay, aslında ekonomik değil, siyasaldır. O halde çare, eski siyasal düzeni yerine getirmek olacaktır” (1975: 324) şeklindeki ifadeyle Berkes bu düşüncenin en tipik örneğini verir.

²³ Kapitalizm’de ‘iktisadi’ ve ‘siyasi’ olanın ayrılığı konusunda ayrıntılar için (Wood, 2003)’e bakılabilir.

işlediği, bir sorunla karşılaşılmayıp her şeyin yolunda olduğu, referans alınan bir Altın Çağ²⁴ ile içinde yaşanılan dönem arasında gerçekleştirilmektedir. Bundan hareketle, Berkes'in bir eksiklik olarak gördüğü Osmanlı devletinin XVI. yy'da Batı Avrupa'yı etkileyen "büyük ticaret ve değerli maden devriminin etkileri karşısında" (1975:326) ekonomik diyebileceğimiz fikirlerinde hiçbir değişikliğin ortaya çıkmaması ve bu metinlerde "yeni düşün...fikir, teklif ve nazariyeler[in]" (1975: 326) yer almaması yönündeki değerlendirmelerin eksik olduğu söylenebilir. Metinlerin hemen tamamında görülen 'eski parlak günler uygulamalarına dönüş' veya 'kadim geleneğin değişmezliği' şeklindeki fikirlerin bizatihi kendisi bir iktisadi düşünce biçimi veya iktisadi hayata yön veren bir prensip olarak değerlendirilebilir.

Bu açıdan bakıldığında "...harbe dayanan – vergi toplama üzerine kurulu – bir iktisadiyat konsepti[ne]" (Mardin, 1985b: 618) bağlı bir siyasal kurulumun söz konusu olduğu 'modern öncesi' dönem Osmanlı sisteminde esas olanın; "...toplum ekonomisini devletin siyasal (ki aynı zamanda askeri demektir; Osmanlı terminolojisinde siyasa katındakilerin hepsi askeridir; bu sözcük ancak XIX. yüzyıl ortalarına doğru Batı'nın 'militaire' sözcüğünün karşılığı olmaya başlamıştır) çıkarlarının amaçlarına göre sınırlandırmak ve kontrol etmek...dış ticareti hazine çıkarlarına göre yürütmek; herşeyin üstünde hazine gelirlerini sağlam tutmayı amaç edinen bir 'maliye' (devlet ekonomisi) siyaseti gütmek"²⁵ (Berkes, 1975: 325) olduğu söylenebilir.

Genç'in "iaşe, fiskalizm ve gelenekçilik" (2007: 85) şeklinde toplulaştırdığı ve sistematize ettiği ilkeler²⁶ çerçevesinde yürüyen bir iktisadi hayatın söz konusu olduğu dönemdeki somut iktisat politikalarına yön veren bu

²⁴ Metinlerde yazarına bağlı olarak farklı Altın Çağ'ların varlığından bahsedilebilir. Mustafa Âli, zamanının meselelerini değerlendirirken ideal dönem olarak Fatih Sultan Mehmed dönemine atıfta bulunurken; Lütfi Paşa Asafnâme'sinin kimi yerlerinde Hikâyet başlığı altında Yavuz Sultan Selim dönemine; kimi yerlerinde kendi sadrazamlığı sırasındaki uygulamalarına üstü kapalı olarak göndermelerde bulunur. Koçi Bey ise risalesinde bu ideal dönemi – kimi yerlerinde bozulmanın onun zamanında başladığını ima etse de – Kanuni'yle özdeşleştirir (Özvar, 1999: 140-141).

²⁵ Yazım yanlışları ve metne yapılan açıklayıcı eklemeler orijinalinde var.

²⁶ Bu çerçevede, Genç'in bu ilkeleri ileri sürdüğü "Osmanlı İktisadi Dünya Görüşünün İlkeleri" başlıklı çalışmasının ilk olarak 1989 yılında yayınlanmış olduğu göz önüne alındığında Berkes'in benzer fikirleri daha erken bir tarihte dile getirdiğine dikkat çekilmelidir.

ilkeleri aynı zamanda bir iktisadi düşünce biçimi olarak değerlendirmek de mümkündür.

“İktisadi faaliyetin [temel] amacı[nın] insanların ihtiyacını karşılamak... [ve] üretilen mal ve hizmetlerin mümkün olduğu kadar bol, kaliteli ve ucuz [olmasını] sağlamak” (Genç, 2007: 47-48) anlamına gelen iâşe ilkesi, üretim ve ticaret üzerindeki çeşitli mekanizmalar aracılığıyla gerçekleştirilen kontrolün²⁷ gerisindeki neden iken; “hazine gelirlerini mümkün olduğu kadar yüksek düzeye çıkarmak ve ulaştığı düzeyin altına düşmesini engellemek” (Genç, 2007: 91) anlamındaki fiskalizm ilkesi, fetihler yoluyla yeni topraklar ve beraberinde vergilendirilecek yeni alanlar açmanın motivasyon kaynaklarından biri olarak işlev görmüştür²⁸.

Sayılan ilkeler içinde ‘modern öncesi’ dönem Osmanlı iktisadi düşüncesine karakterini veren ve bu çerçevede kimi yazarlarca bu dönemde bir iktisadi düşünce izine rastlanamaması şeklinde yorumlara neden gelenekçilik ilkesi ise, iktisadi ve sosyal ilişkilerde zaman içinde oluşan dengelerin mümkün olduğu ölçüde korunması, “değişme eğilimlerinin engellenmesi ve herhangi bir değişme ortaya çıktığında tekrar eski dengeye dönmek üzere değişmeyi ortadan kaldırma iradesinin [gösterilmesi]” (Genç: 2007: 50) şeklinde özetlenebilir.

Belirtilen bu ilkeler zaman içinde, iktisadi koşullardaki değişmelere bağlı olarak değişip giderek terk edilirken; vazgeçilen son ilkenin gelenekçilik ilkesi olduğu da belirtilmelidir. 18. yy sonlarından itibaren başlayan ‘Batıya açılma’, ‘Batılılaşma’, ‘modernleşme’ gibi çeşitli şekillerde adlandırılacak gelişmelere bağlı olarak yaşanan değişimin bir sonucu olarak ‘modern’ iktisat düşüncesinin Osmanlı topraklarına girmeye başladığı söylenebilir.

²⁷ Miri toprak rejimi, daimi ve irsi kiracılık sistemi, toprağın boş bırakılmasının cezalandırılması, esnaf loncaları, narh uygulaması, söz konusu kontrol mekanizmalarına örnek olarak sayılabilir.

²⁸ Harcamalar açısından ise uygulanan “mirî mübayaa” rejimi de fiskalizm ilkesinin bir sonucu olarak değerlendirilebilir.

1.2.2. 19. yy Osmanlı İktisat Düşüncesi: Aktörler

19. yy'dan itibaren İmparatorluk'ta Avrupa politik iktisat geleneğinin etkisi altında gelişen bir literatürün oluşmaya başladığı söylenebilir. “Dönemin Osmanlı eliti [yanı sıra] Sultanın kendisinin [de] ekonomik gelişmeyi modernleşmenin ana yolu olarak görmesi” (Kılınçoğlu, 2015: 2) nedeniyle özellikle II. Abdülhamid döneminde (1876-1909) en verimli çağını yaşayan bu literatür, Batı'da yazılmış eserlerin çevirisi şeklinde başlayıp yüzyıl sonlarına gelindiğinde telif eserlerin katılmasıyla zenginleşmiştir. Bu süreçte iktisadi konulara ilişkin olarak dönemin gazetelerinde yayınlanan yazıların da söz konusu literatürün oluşmasında etkili olduğu söylenebilir.

Öncesinde, İmparatorluk topraklarında 18. yy ile birlikte başlayan bir değişim ve dönüşümden bahsetmek mümkündür. Çeşitli biçimlerde adlandırmak mümkün olmakla birlikte “Osmanlı ekonomisinin askerileşmesi ve bürokratikleşmesi” (Kılınçoğlu, 2015: 17) olarak da ele alabileceğimiz bu dönem aynı zamanda III. Selim ve II. Mahmut gibi ‘öncüler’ eliyle Batı ile ilk temasların da başladığı bir döneme işaret eder.

Bu çerçevede III. Selim döneminde (1789-1807) imparatorluğun karşı karşıya kaldığı sorunları tespit eden ve sultanın isteği üzerine kendisine sunulan; Süleyman Penah Efendi, Tatarcık Abdullah Molla ve Mehmet Şerif Efendi gibilerin layihalarında mali konulara yaptıkları vurgu ile “Osmanlı geleneğinde ilk defa ekonomik gelişme nosyonunu tanıttıkları” (Kılınçoğlu, 2015: 23) söylenebilir. Söz konusu layihalarda yer alan önerilerin Avrupa başarısından öğrendiklerini içerse de “...iktisat alanında herhangi bir teorik çalışmadan bilgi içermediği [de]” (Kılınçoğlu, 2015: 23) eklenmelidir.

Yüzyılın sonuna gelindiğinde, III. Selim ile başlayan ‘yenileşme’ hareketinin II. Mahmud ile bir adım öteye taşındığı, çeşitli alanlarda yapılan düzenlemelere ilaveten Batı ülkelerine daimi elçiler gönderildiği bilinmektedir.

Söz konusu dönemde öne çıkan iki aktör Ebubekir Ratıp Efendi²⁹ ve Sadık Rıfat Paşa'nın elçilik raporları/sefaretnameleri ile ilk defa Avrupa başarısının ekonomik temellerine de dikkat çekildiği söylenebilir (Kılınçoğlu, 2015: 23). Bu çerçevede Avrupa ekonomi düşüncesi ile ilgili ilk etkilenimin söz konusu raporlar olduğu söylenebilir³⁰.

III. Selim tarafından 1791'de, başka şeyler yanı sıra ve özellikle Avusturya'nın iktisadi kurumlarını incelemek üzere Viyana'ya gönderilen Reisülküttab Ebubekir Ratıp Efendi'nin etkisiyle genel olarak “eskiye geri dönmenin bir fayda sağlamayacağı fikri[nin] devlet işlerinde müessir olmaya başladığı” (Mardin, 1985b: 619) söylenebilir. Bu çerçevede örneğin tımar sisteminin yeniden düzenlenmesi yerine, “memleket imkânlarını kullanarak milli serveti artırma” (Mardin, 1985b: 620) fikrinin Osmanlı iktisadi düşüncesine girmeye başlamasında Ratıp Efendinin bir rolünden bahsedilebilir. Bunun yanı sıra 1839 Gülhane Hatt-ı Hümayûnu ile gündeme gelen mal emniyeti ve müsadere yasağına yönelik düzenlemelerin gerisinde, kuşkusuz başka faktörler yanı sıra³¹ bu fikrin de etkili olduğu söylenebilir (Mardin, 1985b: 620).

II. Mahmud tarafından yine Avusturya'ya gönderilen Sadık Rıfat Paşa'nın *Avrupa Ahvaline Dair Risale*'sinin ise, “Osmanlı elitine Osmanlı imparatorluğunda reform sorunsalı ile ilgili yeni Avrupa perspektifi sağladığı” (Kılınçoğlu, 2015: 23) söylenebilir. Liberal ilkelere dayalı söz konusu perspektif bir yandan Tanzimat düzenlemelerinde etkili olurken; diğer yandan 1830'lardan itibaren imparatorluğun yıkılışına kadar olan dönemde Osmanlı iktisadi

²⁹ Kimi çalışmalarda Ratıb, kiminde ise Ratıp şeklinde yer alan adlandırmalara karşın takip eden bölümlerde, doğrudan alıntılardaki kullanımlara sadık kalmakla birlikte, Ebubekir Ratıp Efendi şeklinde bir kullanım tercih edilmiştir.

³⁰ I. Abdülhamid döneminde Avusturya'ya gönderilen Ahmed Resmi Efendi de dâhil olmak üç farklı dönemde Viyana elçisi olarak görev yapmış üç sefirin sefaretnamelerinin iktisadi düşünce açısından incelenmesi üçüncü bölümün konusunu oluşturduğundan bu kapsamda sadece bazı temel bilgilere yer verilmiştir.

³¹ Şerif Mardin, bu fikrin tamamıyla Avrupa etkisinin bir sonucu olmayıp söz konusu süreçte Bâbîâli bürokrasinin padişaha karşı giriştiği soğuk savaşta asgari bir güvence temin etmek yönündeki çabasının da etkili olduğunu belirtir (1985b: 620).

düşüncesine hâkim olan liberalizm (serbestiyet) ve korumacılık şeklindeki ‘karşıtlık’ın da başlangıcı sayılabilir³².

“Osmanlı siyasal ve entelektüel atmosferinin iktisadi liberalizm tarafından domine edildiği” (Kılınçoğlu, 2015: 23) 1830’lu yıllarda başta liberal fikirler olmak üzere Batı’da geçerli ‘modern’ iktisadi teori ve fikirlerin Osmanlı topraklarına girişinde Sefaretnameler dışında etkili bir diğer kanalın süreli yayınlar/gazeteler olduğu söylenebilir. “İktisat düşüncesinin yayılması[nda]” (Sayar, 2000: 27) etkili olabilecek potansiyel bir diğer kanal olan eğitim açısından bir sınırlılıktan³³ bahseden Sayar’ın “mutasavvıt” (2000: 43) olarak değerlendirdiği iki isim bu dönemde öne çıkmaktadır.

Bunlardan ilki, daha 1820’lerde İzmir’de yayınlanan *Le Spectateur Oriental*’de iktisadi konularda yazan Alexander Blacque Beydir. Osmanlı topraklarında “liberal fikirlerin yayılmasında önemli bir kanal” (Kılınçoğlu, 2015: 23) olarak değerlendirilebilecek Blacque Bey’in ekonomik liberalizmi Türkiye’ye sokan ilk kişi olduğu söylenebilir (Sayar, 2000: 47).

Blacque Bey’in iktisadi liberalizmi tanıtmaya yönelik çabalarını takip eden bir diğer kişi olan David Urquart ise “Tanzimatın iktisat ruhunu borçlu olduğu, 1838 Ticaret Antlaşması’nın mimarlarından birisidir” (Sayar, 2000: 43). İngiliz elçiliğinde görevli bir diplomat olan Urquart’ın “iktisatçı olmamasına rağmen...gazete yazıları, kitap ve risaleleriyle³⁴ Smith-Ricardo iktisat düşüncesinin...yayılmasında öncülük [ettiği]” (Sayar, 2000: 13) söylenebilir. Onun *Le Moniteur Ottoman*’daki yazılarında “Ricardo’nun karşılaştırmalı

³² Sadık Rıfat Paşa’nın aynı zamanda Osmanlı topraklarında Kameralizm düşüncesinin ilk temsilcisi ve bu düşüncüyü ilk getiren kişi olması yönündeki değerlendirmeler ve bunun eleştirisi aşağıda ele alınacaktır.

³³ Sayar’a göre söz konusu sınırlılık “Tanzimatla birlikte Avrupa’ya çeşitli dallarda tahsile gönderileneler arasında iktisat öğreniminde bulunanlar[ın], yok denecek kadar az [olması] dahası, 1840-1880 döneminde, batı Avrupa üniversitelerinde iktisat dalında ‘master’ ya da ‘doktora’ tezi verenlere hiç rastlan[maması]” (Sayar, 2000:39) ile ilişkilidir.

³⁴ Urquart’ın 1833 tarihli *Turkey and Its Resources: Its Municipal Organization and Free Trade, the State and Prospects of English Commerce in the East, the New Administration of Greece, Its Revenue and National Possessions*, London: Saunders and Otley, başlıklı kitabı yanı sıra *Le Moniteur Ottoman*’daki makaleleri bu çerçevede sayılabilir. Urquart’ın ekonomik fikirleri konusunda ayrıntılı bilgi için (Sayar, 2000: 191-204)’e bakılabilir.

üstünlüklere dayalı analizinden hareketle Osmanlılara hammadde sağlayıcı sanayi malı ithal edici bir konum [önerdiği]" (Kılınçoğlu, 2015: 24) bilinmektedir.

Blacque Bey ve Urquart'ın liberal fikirleri dışında yine aynı dönemde Smith-Ricardo çizgisi dışında görüşlerin de dile getirildiği görülmektedir. Baltalimanı anlaşmasının gerisindeki isimlerden bir diğeri olan İngiliz dışişleri bakanı Palmerstone'un korumacılığa yönelik fikirleri bu konuda ilk örneği teşkil etmektedir. Liberal-muhafazakar bir çizgide olan Palmerstone'un Osmanlı açısından "meşruti rejim için daha çok erken olduğu [ve] Türkiye maliyesinin ıslahı[na]" (Mardin, 1985b: 622) yönelik düşüncelerinin, devlete etkin bir rol tanır nitelikte olduğu söylenebilir.

Palmerstone'un devletin serbest iktisadi faaliyeti sağlayacak şartları gerçekleştirme görevine ilişkin fikirleri yanında bir diğer görüş ise iktisadi kalkınmanın devletin kanatları altında gerçekleştirilmesi gerekliliğine yönelik düşüncedir. Mardin'in "Palmerstone'un tutumunun hemen 'sol'unda yer [aldığını]" (1985b: 622) belirttiği bu düşünce, özellikle Sadık Rıfat Paşa'nın Viyana sefareti sırasında edindiği bilgi ve izlenimlerini aktardığı sefaretnamesi sayesinde Osmanlı topraklarına girmiş olan Kameralizmdir³⁵.

'Modern' iktisadi fikirlerin yayılmasında etkili kanal olarak işlev gören basında 1840'ların başında dikkat çeken bir diğer isim ise William Churchill'dir. *Ceride-i Havadis*'in yayıncısı olan Churchill'in de liberal tezlerin savunulmasında önemli rol oynadığı söylenebilir. William Churchill özellikle, uzun süren "tarım vs. sanayileşme" tartışmalarını başlatan kişi olması açısından önemli görünmektedir (Kılınçoğlu, 2015: 24).

Yüzyılın ortalarına gelindiğinde gazete yazılarının ötesinde yavaş yavaş bir iktisat literatürünün oluşmaya başladığı söylenebilir. Başlangıç düzeyinde olan söz konusu literatürün iki temel karakteristiğinden bahsetmek mümkün görünmektedir. Bunlardan ilki, Osmanlıların magnum opus'tan ziyade özet metinleri çevirmeyi tercih etmeleridir. Bu çerçevede "modern iktisat felsefesinin

³⁵ Kameralizm ve Osmanlı iktisadi düşüncesine etkisine yönelik açıklamalar son bölümün konusunu oluşturmaktadır.

öncüleri Smith ve Ricardo'ya doğrudan eğilmek yerine, sadece onların J.B. Say'cı yorumu aktarılmış[tır]" (Sayar, 2000: 53). İkinci olarak ise çevirmenler, "pragmatik davranarak" metinleri doğrudan çevirmekten ziyade hem format hem de içerik bakımından çeşitli değişikliklere giderek onları adeta Osmanlı toplumuna "uyarlamışlardır" (Kılınçoğlu, 2015: 27).

Bunun ilk örneğini, kitap olarak hiçbir zaman basılmayıp el yazması şeklinde kalan ve bu nedenle tam tarihi bilinmemekle birlikte 1850'li yıllar olduğu tahmin edilen³⁶ "Serandi Arzişen ve Aleko Sucu (veya Suço) tarafından İtalyan iktisatçı Pellegrino Rossi'den yaptıkları ve *Tasarrufat-ı Mülkiye* başlıklı uyarlama" (Kılınçoğlu, 2015: 27) oluşturmaktadır. Metnin uyarlama niteliği, gerçekte fizikçi olup Mekteb-i Tıbbiye'de dersler veren Serandi Arzişen tarafından Rossi'nin kitabının muhtemelen Fransızca çevirisi temel alınarak oluşturulması ile ilgilidir³⁷. Tercüme odası memurlarından Aleko Sucu/Soçu'nun metne katkısı ise Fransızca yazılan metnin Türkçeye çevrilmesi şeklindedir.

Bir diğer örnek, yine Tercüme Odası memurlarından Sehak Abru'nun 1859 tarihli *İlm-i Tedbir-i Menzil* başlıklı uyarlamasıdır. "Adı her ne kadar islâmi kültür muhitinini aşınası olduğumuz 'İlmi tedbiri menzil' tâbiri ise de muhteviyatı tamamiyle yeni ve [Avrupai]"³⁸ (Fındıkoğlu, 1946: 17) olan bu metni, J.B. Say'ın *Catechisme d'economie politique*'inin basit bir çevirisi olmaktan çıkaran en önemli unsur, Say'ın orijinalinde soru cevap şeklinde olan metin kurgusunun değiştirilerek düzyazı şeklinde kaleme alınması ve Say'ın dipnotlarının metinden çıkarılmış olmasıdır (Sayar, 2000: 49). Bunun yanı sıra Sehak Abru'nun, orijinal metinde geçen örnekleri Osmanlılaştırması yanı sıra "bilim dışı düşünce ve inançları reddeden bölümler gibi orijinal metindeki bazı bölümleri siyasal kaygılar nedeniyle" (Kılınçoğlu, 2015: 27) çıkardığı da görülmektedir.

³⁶ El yazmasının tarihi konusunda Fındıkoğlu, "hiçbir sahih kayıt olmamasına rağmen lisan ve ifade bakımından bu eserin Abru'nunkinden evvel olduğuna hükmedilebilir" (1946: 17) der.

³⁷ Metnin, Serandi Arzişen'in Tıbbiye'de verdiği aynı başlıklı dersin notları olduğu da ileri sürülmektedir. Ayrıntılı açıklama için (Fındıkoğlu, 1946: 16-17)'na bakılabilir.

³⁸ Yazım yanlışları orijinalinde var.

1860'lı yıllar iktisat üzerine yazılan eserlerde gerek nitelik gerekse nicelik olarak bir artışın yaşandığı döneme işaret eder. Arzişen ve Abru'nun uyarlamalarından farklı olarak "telif eser" olarak adlandırabileceğimiz 'ilk' eserlerin ortaya çıktığı bu dönemin en önemli aktörünün Charles Wells olduğu söylenebilir. Bir İngiliz oryantalist olan Wells, 1860 tarihli *İlm Tedbiri Milk: "The Science of the Administration of a State" or an Essay on Political Economy in Turkish: Being the First ever Written in that Language* başlıklı³⁹ kitabının daha kapağında bu konuda ilk olduğu iddiasında bulunur (Tütengil, 1966: 141). İngilizce bir giriş ve devamında Türkçe olarak kaleme alınmış kitabın etkisi konusunda henüz herhangi bir ipucuna sahip olunmasa da yazarının Redhouse'un Türkçe Sözlüğünün ikinci baskısının editörü olması yanı sıra İmparatorluk üzerine gerek İngilizce gerekse Türkçe makaleleri olduğu ve Osmanlı eliti ile yakın bir ilişki içinde olduğu bilinmektedir (Kılınçoğlu, 2015: 28).

Wells'in ilk olma iddiası her şeyden önce "1860'dan önce politik iktisat sahasında Türkçe'ye tercüme edildiği şüphesiz olan Batılı eserlerden haberdar [olmaması]" (Orman, 1999: 46) açısından geçerli görünmemekle birlikte bu iddiayı geçersiz kılan bir diğer gerçekten daha bahsedilebilir. İlk olarak Ortaylı (1983)'nın dikkat çektiği ve 1830'ların başında anonim bir yazar ya da editör tarafından yazılmış ya da hazırlanmış olan 86 sayfalık *Risâle-i Tedbîr-i 'Umrân-ı Mülkî* başlıklı bir eserin de varlığı bilinmektedir⁴⁰. Bu keşifle birlikte "Osmanlı toplumunun Avrupa iktisat düşüncesi ve bilimiyle tanışıklığını 1830'lara kadar geri [götürebilmek]" (Orman, 1999: 46-47) mümkün hale gelmiştir.

1860'lı yıllarda iktisat düşüncesinin gelişimi açısından etkili olacak bir diğer gelişme Mülkiye'nin açılışı (1859) olmuştur. Mülkiye ile birlikte iktisada ilişkin dersler okutulmaya başlanması yanı sıra bu derslerin hocaları tarafından yazılmış kitapların da ortaya çıkmaya başladığı görülmektedir. Bu ve sonraki

³⁹ Kitabın başlığında yer alan Milk ifadesi muhtemelen Mülk olmalıdır.

⁴⁰ İktisat üzerine yazılmış bu ilk risalenin transkripsiyonu ve değerlendirmesi için (Kılınçoğlu, 2018)'e bakılabilir.

dönemlerde de etkili olabilecek Mehmet Şerif Efendi, Münif Paşa ve Ohannes Efendi gibiler bu dönemin önemli aktörleri arasında sayılabilir.

Gerek yayınlanan ders kitapları gerekse Mülkiye'deki derslerde Smithian laissez-faire yaklaşım baskın karakterde olmakla birlikte; Mülkiye'nin ilk iktisat hocası olan Mehmet Şerif örneğinde olduğu gibi liberal tezlere karşı görüşlerin de ileri sürüldüğü görülmektedir. Onun gerek *Tercüman-ı Ahval* ve gerekse *Mecmua-i Fünûn*'daki yazılarını takip eden *İlm-i Emvâl-i Milliye*'sinde üzerinde durduğu iki konu olan “Osmanlı toplumun sözümlerine ona tembellik/miskinliği ve Müslümanların iktisadi hayata kayıtsızlığı[nın]” (Kılınçoğlu, 2015: 29) daha sonraki yıllarda Osmanlı reformcularının temel ilgi alanları arasında yer aldığı söylenebilir.

Mehmet Şerif'in kitabına Fransızca *Economie Politique*'in sözlük karşılığı olan ancak günün koşullarında niteliğini kaybetmiş bulunan Doğuya özgü İlmi Tedbir-i Menzil yerine “İdarei Mülkiye” bağlamına uygun bir başlık koymasının da anlamlı olduğu belirtilmelidir. Mehmet Şerif'in bu adlandırma önerisinin takip eden yıllarda çok rağbet görmediği de eklenmelidir (Fındıkoğlu, 1946: 20-22).

1860'larda telif eserler yanı sıra çeviri/uyarlama faaliyetlerinin de devam ettiği görülmektedir. Bu çerçevede her ikisi de günlük dille yazılmış ve bir birçok dile çevrilmiş iki ünlü kitap dikkat çekmektedir. Bunlardan ilki, Benjamin Franklin'in *The Way to Wealth* başlıklı kitabının Reşad Bey tarafından gerçekleştirilen *Tarik-i Refah* başlıklı çeviri/uyarlaması iken; ikincisi Otto Hübner'in *Der kleine Volkswirth* başlıklı kitabının Tercüme Odası memurlarından Ahmed Hilmi tarafından *İlm-i Tedbir-i Servet* başlığıyla Fransızcasından yapılan çevirisidir⁴¹.

Osmanlı topraklarındaki çeviri faaliyetin çeviriden ziyade uyarlama şeklindeki temel karakterinin Franklin'in kitabı için de geçerli olduğu söylenebilir. Reşad Bey'in, refah yolunu “fakir” kelimesi aracılığıyla göstermesindeki

⁴¹ Fındıkoğlu ise, Otto Hübner çevirmeninin Şurayı Askeri memurlarından Mehmet Mithat Bey olduğunu ve çevirisine “Ekonomi tercümesi” adını verdiğini, ikinci yardımcı bir başlık olarak da “Fenni idare” şeklinde adlandırdığını belirtir (1946: 23).

isteksizliğinin bir sonucu olarak, çevirisinde Franklin'in kahramanı "fakir Richard"'ın "erdemli Richard" halini aldığı görülmektedir. Richard'ın erdemli hale getirilmesinin "cennet erdemliler içindir" şeklindeki dinsel vurgu ile ilişkili olduğu düşünülebilir (Kılınçoğlu, 2015: 31).

Tanzimat sonrasında "takriben kırk yıl kesik ve kopuk savunmalarla ama ciddi bir eleştiriye uğramadan varlığını [sürdüren]" (Sayar, 2000: 49) laissez-faire fikrine dayalı 'serbestiyet' karşısında II. Abdülhamid dönemi ile birlikte 'himayecilik' şeklinde alternatif fikirlerin dile getirilmeye başlandığı görülmektedir. Bunda Dünya konjonktürü yanı sıra yerel koşullarında etkili olduğu söylenebilir. Bir yandan 1873-1896 Büyük Buhranı'nın etkisiyle "iktisadi liberalizmin altın çağı sona erip küresel düzeyde korumacılık [yükselirken]" (Kılınçoğlu, 2015: 43) diğer yandan "Tanzimat dönemi sanayileşme çabalarının neden olduğu devasa parasal kayıplar" (Kılınçoğlu, 2015: 43) yanı sıra, Dolmabahçe Sarayı'nın inşası gibi modernleşmenin görünür yüzü ve Osmanlı elitinin Batılı yaşam biçiminin neden olduğu devletin mali problemlerindeki artışın beraberinde getirdiği "kronik bütçe açıkları...borç döngüsü" (Kılınçoğlu, 2015: 43) ve sonuçta 1875'te devletin borçlarını ödeyemeyeceğini ilanı ile sonuçlanan mali iflas, dönemin fotoğrafını yansıtmaktadır.

19. yy sonu 20. yy başlarını kapsayan bu dönemin diğer yandan Osmanlı iktisat düşüncesinin "en üretken, orijinal ve toplumsal olarak etkili" (Kılınçoğlu, 2015: 42) dönemi olduğu da söylenebilir. Bunda, Abdülhamid dönemi modernleşme projesinin "Genç Osmanlılar ve devamındaki Jön Türkler'in radikal siyasal reformizminin tersine eğitim ve iktisadi gelişme[yi]" (Kılınçoğlu, 2015: 44) merkeze almış olması etkili olmuş görünmektedir. "Osmanlı uyruklarının iktisat eğitimi[nin] Osmanlı modernleşmesinin ana bileşeni haline [geldiği]" (Kılınçoğlu, 2015: 44) bu dönemde gelişme gösteren Osmanlı iktisat literatürünün bu çabaya destek olduğu veya bu çabanın bir sonucu olduğu söylenebilir.

Batı kaynaklı düşüncelerin "kavramsal çerçevesinin Osmanlı sosyo-ekonomik bağlamına adaptasyonu" (Kılınçoğlu, 2015: 42) olarak

adlandırabileceğimiz “İktisadın Osmanlılaştırılması[na]” tanık olunan bu dönemin aktörleri açısından en önemlisi hiç kuşkusuz Sakızlı Ohannes’tir.

Osmanlı iktisadi liberalizminin öncüsü olarak değerlendirebileceğimiz Ohannes, Paris’teki eğitimi sonrasında 1852’de İstanbul’a dönüp Tercüme Bürosu’nda çalışmaya başlamıştır. Osmanlı Bankası, Maliye Bakanlığı ve Ticaret Bakanlığı gibi önemli devlet kurumlarında görevler aldıktan sonra 1877’de Mülkiye’ye iktisat profesörü olarak atanan Ohannes’in fikirlerinin Osmanlı topraklarında yaygınlık kazanmasında bu görevi yanı sıra 1880’de yayınlanan *Mebadi-i İlm-i Servet-i Milet* başlıklı kitabının Mülkiye’de ders kitabı olarak okutulmasının etkili olduğu söylenebilir. Söz konusu kitap “sadece Osmanlı elitinin iktisadi öğrendiği bir ders kitabı olmamış aynı zamanda genç nesil iktisatçılar için esin kaynağı olmuştur” (Kılınçoğlu, 2015: 45).

Kitap, başlığından hareketle Adam Smith’in *Ulusların Zenginliği*’ni çağrışırsa da bunun ne bir çevirisi ne de uyarlaması olmayıp, Ohannes’in kendi telif eseri olduğu söylenebilir. Kitabın Mukaddime’sinde Smith yanı sıra Baudrillat ve Garnier gibilerden nakiller de yaptığını belirtmesi yanı sıra yazılan her kitabın söz konusu milletin koşulları ve ihtiyaçları doğrultusunda yazıldığını ve çoğunun ya oldukça ayrıntılı ya da çok kısa ve özet olduğunu belirten Ohannes’in bu ifadeleri söz konusu görüşü doğrular niteliktedir (Kılınçoğlu, 2015: 46)⁴².

Kitap boyunca Ohannes Efendi bireysel girişimin özendirilmesinin önemini vurguladığı ve bunu mülkiyet hakkı ve iktisadi özgürlüğün kurumsallaşması ile desteklediği söylenebilir. Söz konusu ilkelerin gelişmiş ülkeler yanı sıra gelişmekte olan ülkeler açısından da geçerli olduğunu ileri süren Ohannes açısından altı çizilen iki noktadan bahsedilebilir. İlki serbestiyet ile ilgili olarak; “geri kalmış ülkeler[in] sermayeye ihtiyaç [duyduğu] ve sermaye oluşumunun [ise] ancak girişimcinin özgür ve güvenli faaliyetleri yoluyla [sağlanabileceğini]” (Aktaran: Kılınçoğlu, 2015: 46) ileri sürer. İkincisi ise “bütün iktisadi problemlerin ilacı[nın] dinamizm ve çok çalışmak [olduğu] ancak

⁴² Çalışmanın orijinali için (Ohannes, 2015)’e bakılabilir.

korumacılı[ğın] ulusal sanayilerde tembellik ve uyuşukluğu teşvik [ettiği]" (Aktaran: Kılınçoğlu, 2015: 46) şeklindeki görüşü ile korumacılık karşıtlığını ortaya koyar.

Ohannes Efendi'nin liberalizmi karşısında dönemin önemli bir diğer aktörü olan Ahmet Mithat Efendi ise korumacılık görüşlerinin adeta temsilcisi sayılabilir. Tercüman-ı Hakikat gazetesinin de kurucusu olan Ahmet Mithat'ın *Ekonomi-Politik* (1879) başta olmak üzere iktisat üzerine yazdığı *Hallu'l-'Ukad* (1890), *Sevday-ı Sa'y-u Amel* (1879) ve *Teşrîki Amel Taksîm-i Amel* (1879) gibi kitaplarında öne sürdüğü iktisadi düşüncesinin merkezinde "iktisadın evrensel yasalarına yönelik liberal varsayımları reddetmek ve örtük tarihsel yaklaşım[ın] yer [aldığı]" (Kılınçoğlu, 2015: 48) söylenebilir.

"Sıradan insanların anlayabileceği ve modern ekonominin ilkelerini gündelik hayatına uygulayabileceği düzeyde [bir] ekonomi politik kitabının yazılması [gerekliliğinin]" (Kılınçoğlu, 2015: 49) bir sonucu olarak ortaya çıkmış görünen *Ekonomi Politik* büyük ölçüde Belçikalı iktisatçı Brouckere'nin *Principles getreneraux d'economie politique*'ine dayanmakla birlikte "diğer iktisatçılardan alternatif açıklamalar eklemesi yanı sıra Osmanlı ekonomisi hakkında kendi görüşlerini de [katması]" (Kılınçoğlu, 2015: 49) nedeniyle çeviri olmanın ötesinde görünmektedir. Kurgu olarak hayali öğrencilerle konuşma şeklinde tasarlanan kitabın Brouckere'nin görüşleri özetlendikten sonra adını belirtmemekle birlikte başka iktisatçıların görüşlerinden hareketle argümanlar geliştirmesi bunu destekler niteliktedir. Bu kapsamda ileri sürdüğü fikirlerin List'in korumacı yaklaşımını çağrıştırmasının onu korumacılık yanlısı bir konuma taşıdığı söylenebilir (Kılınçoğlu, 2015: 49- 50).

Ohannes geleneğinden gelmekle birlikte List'çi bebek endüstriler tezine de yer veren Menapirzade Mustafa Nuri Bey ise 19. yy sonlarının önemli bir diğer aktörüdür. Genç Osmanlılar'ın liderlerinden olan Menapirzade'nin 1882'de yayınladığı *Mebahis-i İlm-i Servet*, Ohannes'in kitabının eksik yönlerini tamamlama iddiasındadır. İçeriğine iktisadın tarihini de dâhil etmesi yanı sıra anlaşılmayı kolaylaştırmak üzere diyalog biçiminde tasarlanması Ohannes'in

eksikliğini tamamladığı yönlerden birkaçını oluşturmaktadır (Kılınçoğlu, 2015: 54-55).

Mebahis’i önemli kılan esas noktanın içeriğinde İbn Haldun gibi “iktisadi düşüncenin Arap Müslüman anlatısında da yer vermesi” (Kılınçoğlu, 2015: 55)⁴³ yanı sıra laissez-faire yaklaşımının uygulanmasının ticaret yapan ülkelerin sanayileşme düzeylerindeki benzerlik gibi çok önemli ön koşulları olduğuna yönelik vurgusu olduğu söylenebilir. Sanayileşme düzeylerindeki bu farklılığın kısa dönemde bebek endüstrilerin korunmasına yönelik bir öneri olarak değerlendirilmesi mümkündür (Kılınçoğlu, 2015: 57).

Batılı fikirler yanı sıra İslami kaynaklara da yer veren bir diğer örnek ise Mahmud Es’ad tarafından kaleme alınan ve esas olarak Münif Paşa’nın Hukuk Mektebinde verdiği derslere dayanan 1885 tarihli *İlmi-i Servet*’tir. Dönemin çeviriden ziyade uyarlamaya dayalı geleneğini takiple Münif Paşa’nın konu ve teorik çerçevesini Batılı kaynaklardan oluşturmaya karşın verdiği örneklerin Osmanlı imparatorluğu ile ilgili olduğu söylenebilir. Bunun yanı sıra Münif Paşa kitabında sıklıkla “açık veya örtük olarak Kur’an ve hadis gibi geleneksel İslami kaynaklara da [başvurduğu]...Batılı bilgileri öğrencilerine aktarırken İslami kaynaklarla filtre [ettiği]” (Kılınçoğlu, 2015: 58) söylenebilir.

Yüzyıl sonuna yaklaşıldığında karşımıza çıkan bir diğer aktör olan Galata tüccarlarından Süleyman Sudi’nin *Defter-i Muktesit* başlıklı eseri ise “iktisat” tabirinin yavaş yavaş kullanılmaya başlandığı göstermesi açısından önemli görünmektedir⁴⁴. 1887 veya 1888’de yayınlanan *Defter-i Muktesit*, daha sonra Cavid Bey’in *İlm-i İktisad*’ından önce bu tabiri kullanan ilk eser olarak değerlendirilebilir (Fındıkoğlu, 1946: 29). İktisad “mali işlerin [umur] idaresi ilmi” veya “mali işlemlerin [mumelat] tedbir ilmi” şeklinde tanımlamanın bir yansıması olarak kitabına bu ismi veren Süleyman Sudi’nin İktisat’tan ziyade

⁴³ Fındıkoğlu ise yazarın “ilmi servetin sadece XIX asır Avrupasında beliren bir ilim hareketi olmadığını [söyleme yanı sıra] islami kültür çevresine [başvurduğunu]” (1946: 28) belirtir.

⁴⁴ Muktesit, iktisadın ismi mensubu yani o işi yapan kişi bir başka ifadeyle iktisatçı anlamına gelmektedir.

“Maliye”yi kastettiğini söylenebilse de onu İktisat kelimesinin isim babası olarak görmek mümkün görünmektedir (Fındıkoğlu, 1946: 30)⁴⁵.

Mülkiye mezunlarından Su’ad’ın Rambaud’un *Precis elementaire d’economie politique*’inin 1888 tarihli *Telhis-i İlm-i Servet* başlıklı doğrudan çevirisi yanı sıra Servet-i Fünun’un kurucusu ve Mülkiye’den Ohannes ve Mikael’in öğrencisi olan Ahmed İhsan’ın *İlm-i Servet*’i (1892) yüzyıl sonlarında yayınlanan eserler arasında yer alır. Su’ad’ın çevirisinde Rambaud’un eserinin kısa ve faydalı olmasından hareket ederken; Ahmed İhsan, liberal nitelikli hocalarından ziyade Ahmet Mithat’tan etkilenmiş olduğu söylenebilir (Kılınçoğlu, 2015: 59-60).

Mülkiye hocalarından liberal Mikael Portal’ın *Usul-i Maliye*’si (1889) yanı sıra yüzyıl kapanırken liberalizm vs. korumacılık tartışmaları çerçevesinde önemli iki aktör olan Akyiğitzade Musa’nın 1896 tarihli *İktisad yahud İlm-i Servet: Azadeğe-i Ticaret ve Usul-i Himaye* ile Cavid Bey’in ilk cildi 1897’de dördüncü ve son cildi 1899’da yayınlanan *İlm-i İktisad*’ı Osmanlı iktisat yazını açısından önemli diğer eserler arasında sayılabilir.

19. yy sonlarına kadar iktisadi düşünce namına ortaya konulan bu genel tabloda adı konulmuş bir şekilde yer almayan ancak 18. yy sefaretnamelerinde izi sürülecek bir düşünce olan Kameralizm’e yönelik açıklamalar ise aşağıda yer alacaktır.

1.3. Kameralizm

Kıt’a Avrupa’sının özellikle Almanca konuşulan bölgesinde 18. yy’daki yaygınlığı konusunda bir görüş birliği olmakla birlikte Kameralizm’in gerçekte ne olduğu; dönemin ‘hâkim’ iktisadi düşüncesi olan merkantilizm ile ilişkisi,

⁴⁵ Fındıkoğlu, Menapirzade Nuri Bey’in, “Süleyman Sudi’den beş altı sene evvel neşrettiği ‘Mebahisi ilmi servet’ de ‘iktisat’ tabirinin Arab kültür çevresine yabancı olmadığını ve ‘Economie’yi karşıladığını iddia [ettiğini]” (1946: 30) ve Süleyman Sudi’nin bu tabiri ondan mı aldığı konusunun tartışmalı olduğunu belirtir.

günümüz sosyal bilimler bütünü içerisindeki konumu ve bir *Sonderweg*'e⁴⁶ işaret edip etmediği gibi konuların tartışmalı olduğu söylenebilir.

Son yıllarda gerek teori gerekse uygulamada “Kameralizm’e yönelik artan ilgi” (Magnusson, 2021: 289) bu tartışmaları zenginleştirmiş görünmektedir. Albion Small’un 1909 tarihli İngilizce olarak “iktisadi perspektiften ziyade sosyolojik bir perspektifle yazılmış” (Backhaus, Wagner, 1987: 3) ilk ve öncü çalışmasının üzerinden geçen uzun bir aradan sonra 2000’li yıllarla birlikte Kameralizm’i çeşitli yönleri ile ele alan çalışmaların sayısındaki artış, bu ilgiyi gösterir niteliktedir⁴⁷.

Söz konusu çalışmalara yakından bakıldığında Kameralizm’i tanımlama konusunda bir çeşitlilik göze çarpmaktadır. Bu çerçevede kimilerine göre Kameralizm bir devlet bilimi iken; kimileri bir söylem veya pedagojik yönü ağır basan bir ‘çaba’ olarak ele alır. Kimileri ekonomi politiğin Almanya’daki öncüsü olarak değerlendirirken; kimilerine göre ekonomik kalkınmanın ilk teorisidir (Rössner, 2021: 374).

Bu çeşitlilik karşısında Kameralizm’in gerçekte ne olduğunu tespit edebilmek için tanımsal sorunlarla ilgili bazı temel noktalar üzerinde durulmalıdır.

İlk olarak Kameralizm’in bir yazınsal/teorik gelenek yanı sıra bürokratik ya da yönetsel bir geleneği de temsil ettiği söylenebilir. Bu çerçevede ‘akademik’ Kameralizm yanı sıra ‘bürokratik’ Kameralizmden de bahsetmek mümkün görünmektedir. Bu ikisi arasındaki farklılığı vurgular şekilde Kameralizm, “...15. yüzyılın son çeyreği ile üniversitelerde akademik bir dal olarak gelişip olgunlaştığı 18. yüzyıl arasında Almanca konuşulan bölgelerde devlet idaresine ilişkin pratik bilgileri içeren [yazın] ve dönemin bürokratik yapısı içindeki idari faaliyetlerin bütünü” (Gürkan, 2007: 218) olarak tanımlanabilir.

⁴⁶ Aşağıda kavram ile ilgili ayrıntılı açıklamalarda bulunulmakla birlikte; Almanya’nın dünyanın geri kalanından farklılığını vurgulamak için kullanılan bu kavram kısaca farklı yollar olarak Türkçeleştirilebilir.

⁴⁷ Bu çerçevede özellikle (Seppel, Tribe, 2017), (Nokkala, Miller, 2020), (Wakefield, 2014) ve az sayıda Türkçe çalışmadan en önemlisi olarak (Gürkan, 2007)’den bahsedilebilir. Bunun yanı sıra *History of Political Economy*’nin 2021 yılı 53 cilt 3. Sayısının özellikle Kameralizm konusuna ayrılmış olduğu da eklenmelidir.

‘Akademik’ ve ‘bürokratik’ olarak ele alınan bu iki yön, aynı zamanda kameralistlerin hem teori hem de pratiğin içinde yer alan kişiler olmaları ile de yakından ilgili görünmektedir. Schumpeter’in tanımlamasıyla “danışman yöneticiler” (Aktaran: Wagner, 2012: 123) olan Kameralistler, teori yanı sıra pratiğin/uygulamanın da doğrudan içinde yer almışlardır. Seckendorff, Justi, Sonnenfels, Pfeiffer gibi dönemlerinin ünlü kameralistlerinin hemen tamamının birer devlet işletmesinden doğrudan sorumlu yöneticiler olmaları bu görüşü doğrular niteliktedir.

Kimi zaman birbiri ile çatışsa da⁴⁸ Kameralizm’in bu iki yönünün temelde birbirini tamamlayan ve adeta bir madalyonun iki yüzü olarak değerlendirmek daha doğru görünmektedir. Özellikle 18. yy’da üniversitelerde kürsülerin kurulması⁴⁹ ile uygulamadan ziyade büyük ölçüde öğretimle ilişkilendirilse de Kameralizm’in, “hem öğretim hem de uygulama şeklinde bilinen bir ad haline [geldiği]” (Seppel, 2017: 1) söylenebilir. Bir başka ifadeyle Kameralizm, “yalnızca üniversite eğitimi için yazılmış kitaplardan oluşan yazınsal bir gelenek değil aynı zamanda...bürokratların idari faaliyetlerini [de tanımlayan]” (Gürkan, 2007: 220-221) bir kavram olarak ele alınmalıdır.

“Kitapların kameralistleri” ile “büroların kameralistleri” arasındaki ilişkiyi birincilerin ikinciler içinden seçilmesi şeklinde ele alan Small (2001: 21), bu iki grup arasında yürüttükleri faaliyetler temelinde bir ayrıma dikkat çeker. Ona göre yayın için ve özellikle pedagojik amaçlarla çalışan “kitapların kameralistleri” salt akademik teorisyenler olmayıp bir yandan idari görevlerde istihdam edilirlerken; diğer yandan da bu pratik görevlerinde edindikleri deneyimlerinden hareketle yazmaktaydılar.

⁴⁸ 18. yüzyılda başta Prusya olmak üzere Viyana ve Göttingen’de üniversitelerde kurulan kürsülerde görev alan akademik kameralistlerin devlette çalışacak memurların kapsamlı bir üniversite eğitimi almalarının gerekliliğine yönelik ısrarları karşısında; idare işinin usta-çırak ilişkisiyle öğretilmesi gerektiğini savunan ve çoğu formel hukuk eğitimi almış bürokratik kameralistler arasında bir çatışmanın varlığı bilinmektedir (Gürkan, 2007: 220).

⁴⁹ Kameral bilim alanında ilk kürsü I. Frederick William tarafından 1727’de Halle ve Frankfurt Oder’de kurulurken bunu İsveç’te 1741’de Uppsala, 1747 Turku, 1750 Lund üniversiteleri izler (Seppel, 2017: 12).

Yazınsal faaliyetlerinin, yürüttükleri idari görevlerinin bir uzantısı ya da o alanda edindikleri deneyimlerin aktarımı şeklinde olması, Kameralist literatürün, en azından başlangıçta, büyük ölçüde mali yönetim ile ilgili olmasında kendini somutlaştırır. Prens/hükümdar/yöneticinin gelir kaynaklarının idaresine ait işlerde istihdam ediliyor olmaları “*kitapların kameralistleri[nin] prensin mali ihtiyaçları merkezinde bir ‘bilim’ veya ‘bilimler’ grubu inşa [etmelerine]*”⁵⁰ (Small, 2001: 22) yol açmış görünmektedir.

İnşa edilen bilim veya bilimler grubu, salt bir literatür bilgisi olmanın ötesinde ve daha da önemlisi Alman üniversitelerinde temel amacı devlette çalışacak bürokratların yetiştirilmesi olan kürsüler şeklinde kurumsal bir örgütlenmeye de işaret etmektedir.

Kameral bilimler (Kameralwissenschaften) olarak adlandırılan bu kürsülerin içeriği ve günümüz sosyal bilimler bütünü açısından ifade ettiği anlam, tanımsal sorunların ikincisini oluşturmaktadır.

Prens/hükümdar/yöneticinin mali ihtiyaçları çerçevesinde üretilen bilgiden hareketle Kameralizmi günümüz ekonomi/iktisat bilimi ile ilişkilendirmek ‘mümkün’ görünse de bu yönlü bir değerlendirmenin oldukça sınırlı olduğu söylenebilir.

Her şeyden önce; mali ihtiyaçları önceleyip devlet hazinesinin gelirlerinin artırılması amacına yönelik olması, Kameralizmi günümüz anlamında ekonomi/iktisattan ziyade kamu maliyesine yaklaştırır. Small (2001: 22)’un Kameralistlerin bilindikleri terimlerin herhangi birinden ziyade gerçek karakterlerine daha uygun olduğunu düşündüğü “Fiskalistler” nitelemesini kullanması bu görüşü doğrular niteliktedir.

Kameralizmi kamu maliyesi ile ilişkilendirmenin onu ekonomik alanın sınırları dışına taşımaya yetmeyeceği açıktır. En azından başlangıçta bu bir ölçüde mümkün olmakla birlikte; 18. yy’a gelindiğinde Alman üniversitelerinde kurulan kameral bilimler kürsüleri kamu maliyesi olarak adlandırmayı aşacak bir müfredata sahip görünmektedirler. Hukuk temelinde ve salt kamu maliyesi

⁵⁰ İtalikler orijinalinde var.

ağırlıklı bir eğitimden⁵¹ “ormancılık ve metalürji bilimi” gibi doğa ve uygulamalı temel bilimlerin çeşitli alt dallarını da kapsar şekilde tasarlanan müfredatın ileride devlet yönetiminde rol alacak öğrencilere bütün olarak bir devlet yönetim bilgisi verme amacına yönelik olduğu söylenebilir. Bu kapsamlı müfredatı tanımlamak üzere kullanılan kavramlardan biri “devlet [ıdaresi] bilimi” (Staatswissenschaften) olarak karşımıza çıkmaktadır (Reinert, 2011: 47; Gürkan, 2007: 219; Szantay, 2021: 554).

18. yy’da gözlemlenen müfredat değişimi ve buna bağlı olarak ortaya çıkan kapsam genişlemesine yönelik Lindenfeld ise farklı bir kavramsallaştırma kullanır. “Kameral Bilim” teriminin zaman için edindiği dar ve geniş anlamları arasındaki ayrıma dayanan açıklamasına göre; tekil yazılan “dar anlamda *Kameralwissenschaft* [Kameral Bilim] kamu maliyesi yani prensin bütçesini yönetmek anlamın[da]” (Lindenfeld, 1997: 14) iken; çoğul olarak yazılan *Kameralwissenschaften* [Kameral Bilimler] ise geniş anlamda “yönetici yetiştirmede yararlı olan çeşitli bilim dallarını ifade [eder]” (Lindenfeld, 1997: 15-16).

Lindenfeld, çeşitli bilimlerden kastının “tam olarak çevrilemeyen terimler olan *Oekonomie* ve *Polizei*’yi içerdiği[ni] (1997: 16) söylese de Kameral Bilimlerin bir dalı olarak *Polizeywissenschaft*’ı “tek tip, kontrollü bir ekonomiyi amaçlayan bürokratik ve merkezi yönetim” (Szantay, 2021: 551-552) ya da kabaca kamu yönetimi, *Oeconomie*’yi ise, Aristoteles’te de yer aldığı biçimiyle, ev ekonomisi ve tarımsal ekonomik faaliyet olarak tanımlayabilmek mümkündür (Gürkan, 2007: 222).

Her iki açıklama biçiminden de görüleceği üzere gerek *Staatswissenschaften* gerekse çoğul kullanımla *Kameralwissenschaften*’ın günümüz ekonomi/iktisat/kamu maliyesi disiplinlerinin dışında ve ötesinde olduğu

⁵¹ 1723’te Halle’de kurulan ilk kürsünün kurucu profesörü Simon Peter Gasser, açılışa katılan kral I. Friedrich Wilhelm’in hukuk öğrencilerinin ekonomi ve finans alanında aldıkları eğitimin yetersizliğinden bizzat şikâyetçi belirtir (Lindenfeld, 1997: 15).

açıktır⁵². Söz konusu faaliyet alanının günümüz sosyal bilimleri ile ilişkisi açısından bakıldığında ise ilk olarak Kameralizm’in “...günümüzde salt pazar ilişkilerinin yer aldığı özel ekonomik alanı kendisine konu edinen modern ‘ekonomi bilimine’ (economics) değil, devletin ekonomisiyle ilgilenen kamu maliyesine daha yakın” (Gürkan, 2007: 222) olduğu söylenebilir. İkinci olarak ise içeriğindeki çok sayıda değişik akademik bilim dalı açısından bakıldığında Kameralizm, dar disiplinler kalıplara bağlı günümüz sosyal bilimlerinden farklı olarak “...siyasal, ekonomik, hukuki kültürel toplumsal alanları hem birbirinden, hem de doğadan ayrı düşünmeden, devletin ve toplumun refahını ve mutluluğunu eşanlı sağlamayı amaçlayan politikalar ve genel ilkeler üreten... ‘çok disiplinli’ bir yönetim sanatı” (Gürkan, 2007: 219) olarak değerlendirilebilir.

Kameralizm açısından tanımsal sorunların bir diğeri, – üçüncüsü – kimileri tarafından dile getirilen Kameralizm’in bir Alman merkantilizmi olduğu yönündeki düşünce veya iddiadır. Bir yönüyle bakıldığında “...yeni bir şeyi hâlihazırda tanıdık olana göre sınırlandırma[nın] yaygın ve genellikle mantıklı” (Wagner, 2012: 125) olduğu söylenebilir. Bu açıdan bakıldığında Kameralizmi, merkantilizmin bir biçimi hatta bazen de bir fizyokrazi biçimi olarak ele almanın normallüğinden bahsedilebilir⁵³.

Bu düşüncenin en somut izini Yeni Palgrave Ekonomi Sözlüğü’nün Kameralizm maddesinde bulabilmek mümkündür. Buna göre Kameralizm, “17. ve 18. yüzyıllarda Alman prensliklerinde [principalities] (Kleinstaaten) öğretilen ve uygulanan merkantilizmin bir versiyonu” olarak tanımlanır (Aktaran: Magnusson, 2021: 390). “Kameralizmin John Stuart Mill’i” (Small, 2001: 239) olarak değerlendirilen 18. yy önemli kameralistlerinden von Justi’nin “merkantilist

⁵² Literatürde bu konuda bir fikir birliğinden bahsedilebilir. Örneğin Small “Kameralizmin, iktisadın teori ve pratiği olmadığını siyasetin teori ve pratiği olduğunu” ve bundan hareketle “temel olarak yönetimin/hükümetin bir teori ve tekniği” (2001: 19-20) olduğunu belirtir. Backhaus ve Wagner ise kameralistlerin “günümüzde uygulamalı ekonomi veya siyasal analiz olarak adlandırdığımız şeyle ilgilen[diklerini]” (1987: 3) belirtirler.

⁵³ Bu yöndeki değerlendirmelerin örneğini Türkçe yazında da görebilmek mümkündür. Bu konularda ilk yazarlardan olan Mardin; kameralizmi fizyokrazinin bir uzantısı olarak değerlendirir (1985a: 342).

yazının Alman kolu olan Kameralizm’in altın çağını özetlediği” (Reinert, 2009: 33) şeklindeki düşünce de bu çerçevede değerlendirilebilir.

Aralarındaki farklılıklar benzerliklerden fazla olmakla birlikte Merkantilizm ve Kameralizm’in benzer entelektüel gelenekten beslendikleri söylenebilir. Her ikisi de otoriter siyasal rejimlerden kaynaklanmakta ve bu rejimlerin sonsuza kadar devam edeceği varsayımı altında söz konusu rejimlerin yöneticilerine ‘iyi’ öğütler verme çabalarını temsil etmeleri anlamında bir ortaklığı paylaşırlar (Backhaus, Wagner, 1987: 5; Backhaus, Wagner, 2005: 317; Wagner, 2012: 125).

Aralarındaki bir diğer ortaklık ise her ikisinin de “devlet inşası” ile ilgili olmasıdır (Magnusson, 2021: 394). Söz konusu olan, dar anlamda devlet kurulumdan ziyade; ulusal ekonomi kurmak, “siyasi topluluktan ekonomik bir topluluk yaratmak...yerel ve bölgesel bir ekonomi politikasını ulusal devletinki ile değiştirmek” (Small, 2011: 25) olduğu belirtilmelidir.

Bu son nokta, ulus devlet kurulumu ile ilgili olmaları, Kameralizmin, Merkantilizmin Alman biçimi olarak değerlendirilmesinin gerisindeki en önemli neden olarak karşımıza çıkmaktadır. Ulus devlet kurulumunun beraberinde getirdiği ulusal orduların oluşturulmasının yöneticilere yüklediği büyük parasal taleplere yönelik çözüm önerileri, giderek bir ulusal ekonominin yaratılması ile sonuçlanmış görünmektedir. Azami miktarda değerli maden elde etmek – ki dış ticarete yönelik korumacılık fikrinin kaynağını oluşturur – ve aktif bir nüfus politikası izlemek şeklinde somutlanan merkantilist politikaların bu amaca yönelik olduğu söylenebilir (Magnusson, 2011: 136).

Kameralistlerin, en azından başlangıçta, Alman prensliklerinin ihtiyaç duyduğu nakdi sağlamakla görevli olmalarından hareketle kurulan bu benzerliğin sınırlılığı, Kameralizm ve Merkantilizm arasındaki farklılıkların da başlangıç noktasını oluşturur. Bir başka ifadeyle “Kameralizmin, merkantilizmin Alman versiyonu olduğu düşüncesinden hareket etsek bile bu ikisi arasındaki farklılıkların benzerliklerden daha fazla olduğu söylenebilir” (Backhaus, Wagner, 2005: 317).

İngiltere nitelikli bir sanayi nüfusu ve büyük bir denizcilik endüstrisi yaratarak en önemli rakibi Hollanda'yı geçip ticaret alanında lider ülke olması ile sonuçlanan bu gelişmenin, çok büyük ölçüde, Almanya'dan farklı tarihsel kurulumu ile ilişkili olduğu söylenebilir. Söz konusu kurulum, yönetim şekli itibarıyla geniş çaplı ve güçlü bir mutlakçılıkla karakterize edilebilir. Bu, bir yandan geniş bir coğrafi alanı kontrol etmek durumunda kalan yöneticinin ihtiyaç duyduğu parasal kaynağı mutlak gücünü kullanarak vergi şeklinde elde edebilmesini mümkün kılarken; diğer yandan uluslararası düzlemde başta fiyatlar olmak üzere ticaret şartlarını etkileme ve belirleme olanağı da sağlamış görünmektedir (Backhaus, Wagner, 1987: 5).

Buna karşın 300'den fazla prenslik ve bu anlamda parçalı egemenliğin geçerli olduğu Almanya'da her bir prensliğin ihtiyaç duyduğu geliri vergilemeden ziyade⁵⁴ sahip olduğu işletmelerden elde etmesi adeta bir zorunluluk olarak karşımıza çıkmaktadır. Bunun yanı sıra güçlü mutlakçı yönetimden yoksun olması, dış ticari ilişkilerde ticaret hadlerini kendi lehlerine etkileyebilmek ve kolonileri kullanabilme olanağından da yoksun olmaları anlamına gelecektir. Kameralist politikaların anlaşılmasının da zemini olan bu kısıtlardan hareket edildiğinde prensliğin/yönetimin/rejimin hayatta kalması veya bekasının, "...askeri bir kapasite ve ekonomik gelişme gerektirdiği, [bunun] ise gelişmiş teknolojilerin edinilmesi, beşerî sermayenin geliştirilmesi, yeni işletmelerin yaratılması ve nüfusun büyümesi" (Backhaus, Wagner, 2005: 318; Wagner, 2012: 126) ile ancak mümkün olacağı söylenebilir.

Kameralizmin temel ilkeleri olarak da değerlendirebileceğimiz bu politikalardan nüfus ile ilgili olanı Otuz Yıl Savaşları sonrasında nüfusunun yaklaşık 1/3'ünü kaybetmiş olması – 20 milyondan 8 milyona düşmesi – ile yakından ilişkili görünmektedir. Böylesine bir ortamda nüfusun büyümesi anlaşılabilirken; Kameralistlerin, Merkantilizmden farklı olarak, aynı zamanda

⁵⁴ Parçalı egemenliğin vergilemenin önünde engel teşkil etmesi, kaynakların yoğun hareketliliği ile ilişkilidir. Bu çerçevede "...askerler, esnaflar, tüccarlar ve köylüler daha iyi koşullar aramak amacıyla bir devletten diğerine rahatlıkla geçebiliyorlardı" (Backhaus, Wagner, 1987: 6).

prensin/yöneticinin refahından ziyade tüm toplumun refahını önceledikleri ve “...tam olarak ve özellikle ‘tacın tebaasının’ refahıyla ilgilendikleri” (Meerhaeghe, 2011: 144) de eklenmelidir. Bunun yanı sıra vergilemeden ziyade işletmelerden elde edilecek gelirlere ağırlık vermeleri Kameralistlerin “yöneticiyi [adeta] işyeri devletin işletilmesi olan [bir] iş adamı olarak konumlandırırdıkları” (Backhaus, Wagner, 1987: 6) şeklinde de yorumlanabilir⁵⁵.

Tarihsel kurulumdan kaynaklı bu farklılıklar bir diğer yönüyle tanımsal sorun olarak ele aldığımız sonuncu sorun alanı, yani Kameralizmin moderniteye geçişte bir Alman istisnacılığı/özgünlüğüne işaret edip etmediği ile de ilişkilidir. “*Sonderweg der deutschen Sozialwissenschaften*’ın farklı bir yol (track)”⁵⁶ (Backhaus, 1994: 330) olup olmadığının tartışmalı olduğu söylenebilir.

Bu çerçevede, Batı ülkelerindeki ekonomik söylemin 18. yy’da İskoç aydınlanması aracılığıyla ahlak felsefesi ve doğal hukuk sistemi/içtihat [natural jurisprudence] ile “renklenerek” radikal bir şekilde değişmesine karşın; Almanya’da bu yönlü bir gelişmenin yaşanmadığı ileri sürülür. Söz konusu değişim, “Britanya ve Fransa’da merkantilizmin milliyetçi ve kolektivist duruşunun, ekonomik bireyciliğe ve Smithçi ekonomi politiğe yol açmasına karşın; Alman egemenlik alanında Kameralizm’in, büyük ölçüde, ekonomi politiği devletin varlık nedeni/hikmet-i hükûmet [reason of state] olarak ve ikincisini [hikmet-i hükûmeti] ekonomik hayatın ana aktörü olarak vurgular şekilde kalması” (Magnusson, 2021: 391) şeklinde de yorumlanabilir.

Bütün olarak devletin öncelenmiş olması anlamına da gelebilecek ve otoriter yönetim, paternalizm ve hatta militarizmle özdeşleştirilen bu “moderniteye giden belirli [ve farklı bir Alman] yol[u]’ anlayışı” (Magnusson, 2021: 391) Kameralizmi, siyasi ve ekonomik liberalizm geleneği karşısında

⁵⁵ Tarihsel kurulumdan kaynaklı farklılık dışında Kameralizmi Merkantilizmden farklılaştıran bir diğer unsur olarak; Merkantilizmin zenginliği artırmanın zorunlu bir yolu olarak gördükleri dış ticaret alanındaki korumacılık karşısında Kameralistlerin daha rekabetçi ve serbest ticaret yanlıları olduğu söylenebilir. Yaklaşık üç yüz yılı kapsayan bir dönem içerisinde, özellikle 18. yy’a gelindiğinde, “‘olgun’ Kameralistlerin örneğin dış ticaretin karşılıklı olarak faydalı olabileceğine” (Meerhaeghe, 2011: 144) yönelik görüşler ileri sürdükleri görülmektedir.

⁵⁶ İtalikler orijinalinde var.

konumlandırır. Daha sonraki dönemlerde “*Nationalökonomie* (ulusal ekonomi) biçimini alan bu Alman ekonomik söyleminin 19. yüzyılda ve aslında İkinci Dünya Savaşı’na kadar büyük ölçüde paternalistik kaldığı ve kurumsal bir siyasi düzen arayışı üzerine kurulduğu varsayılmıştır”⁵⁷ (Magnusson, 2021: 391).

Düşünsel temelleri örneğin 17. yy’da Schöreder’e dayanmakla birlikte bu düşüncenin 19. yy ortalarında Alman Tarihçi Okulu hatta öncesinde Friedrich List’te izlerini görebilmek mümkündür. Alman bölgesindeki endüstriyel geri kalmışlık ve uluslararası ticarete dâhil olamama durumunu “Alman siyasal düşüncesinin *korumacı* [dirigiste] karakterinin ve onun özel bir ideolojisi olan Kameralizmin *raison d’être*’i olduğunu ileri sürer[ler]”⁵⁸ (Magnusson, 2021: 392). Bu fikrin Alman Tarihçi Okulu’nun önemli temsilcilerinden Schmoller’in 1884 tarihli orijinali Almanca olan “*The Mercantile System and Its Historical Significance*”da aldığı biçim ise; “Britanya ve Batı Avrupa merkantilizm planına yönelik Alman istisnasının, Almanya’nın azgelişmişliğine, geç devlete bir yanıt olduğu” (Aktaran: Magnusson, 2021: 391) şeklindedir⁵⁹.

Diğer yandan Alman istisnacılığının pratik ya da politikalar noktasında var olan bir ayrıma işaret ettiği ve bu bağlamda moderniteye giden Britanya merkezli/liberal yoldan farklı olmadığını ileri sürenlerin de varlığı belirtilmelidir. Örneğin Backhaus, “ ‘*Sonderweg der deutschen Sozialwissenschaften*’ in farklı bir yol [track] olmadığını, en uygun tekniklerle yanıtlanmaya çalışılan farklı soru/sorunlar kümesi olduğunu ileri sürer”⁶⁰ (1994: 330).

Teorik düzeyde ulusal sınırların önemli olmaması, iktisadın kendini evrensel bir bilim olarak kurmasının adeta bir ön koşulu olmasına karşın; pratik ya da uygulamalar noktasında ülkesel farklılıkların olabileceği fikri Roescher’de somut ifadesini bulmaktadır. 1874 tarihli *Geschichte der Nationalökonomik in*

⁵⁷ İtalikler orijinalinde var.

⁵⁸ İtalikler orijinalinde var.

⁵⁹ Benzer yönlü fikirlere, Kameralistleri “devletin hizmetkarları” olarak gören Small ([1909] 2001) ve 1920’lerde “Avusturya ve Prusya’nın mutlakiyetçiliğine Kameralizmin gelişmesi için gerekli bir koşul olarak atıfta bulunan” (Aktaran: Magnusson, 2021: 392) Avusturyalı iktisat tarihçisi Louise Sommer’da da rastlanır.

⁶⁰ İtalikler orijinalinde var.

Deutschland'da [Almanya'da Ulusal Ekonominin Tarihi] Roescher açık bir şekilde "...zaman ve mekânın özel koşulları tarafından belirlenen iktisadi pratiğin iktisadi düşünceyi belirle[diğini]" (Aktaran: Backhaus, 1994: 332) ileri sürer. Bu görüşten hareket edildiğinde ekonomik teorinin ana çekirdeği [core] kültürler, uluslar ve yüzyıllar boyunca değişmemekle birlikte ulusal gerçekliklerin farklı olması nedeniyle gerek teorik vurgular gerekse iktisatçıların pratik çalışmalarının karşı karşıya kaldıkları bu farklılıkları yansıtır şekilde farklı olacağı söylenebilir (Backhaus, 1994: 329).

Bu görüşte olanlara göre; Almanya'nın farklılığı ya da Alman istisnacılığı da tam olarak bu farklı koşulların bir sonucudur. Diğer ülkelerle savaş halinde olan Almanya'da "bilim, savaş halinin [warfare] bir aracı haline gelmişti" (Backhaus, 1994: 330) ve böylesi bir ortam, "...prensler ve düklerin kendi refahlarının daha iyi olması için uyruklarının refahlarını daha iyi yapmak zorunda olmaları gibi bir anlayışı gündeme getirmişti" (Backhaus, 1994: 330). Dolayısıyla Kameralizmi, liberalizm ve bireycilik karşısında ve bunun tam tersi şeklinde konumlandırmanın bir hata olduğu söylenebilir (Rössner, 2021: 373).

Üzerinde durulan tanımsal sorunların da işaret ettiği üzere Kameralizm konusunda net bir tanımlamaya ulaşmak güç olmakla birlikte; Kameralistler'in içine doğdukları ortam ve tekil düzeyde kimi farklılaşmalara karşın, düşünceleri konusunda bir genellemeye gitmek mümkün görünmektedir.

Bu çerçevede ilk olarak Kameralizmin "hangi ülkelerde geniş bir etkiye sahip olduğu konusunda hâlâ net bir bilgiye sahip [olamamakla]" (Seppel, 2017: 3) birlikte büyük ölçüde Almanca konuşulan topraklarda filizlendiği ve geliştiği söylenebilir. Zaman içinde "devlet ve ekonomi üzerine Kameralist eğitimin [Prusya ve Avusturya yanı sıra] İsveç, Danimarka, Rusya ve hatta Portekiz'i de kapsar şekilde" (Seppel, 2017: 3) etki alanını genişlettiği görülmektedir⁶¹.

Düşünsel temellerinin atıldığı ve etkili olduğu dönem açısından ise "Kameralist yazarlar[ın] 1500'den sonra,...ortaya çıktı[kları] ve on dokuzuncu

⁶¹ Etki alanı açısından Magnusson İskandinavya ve Rusya yanı sıra İtalya ve İber yarımadasını da ekler (2021: 289).

yüzyılın ortalarına kadar sahnede [kaldıkları]” (Wagner, 2012: 123) söylenebilir. Yaklaşık üç yıllık bir dönemi kapsayan bu zaman diliminde “...14.000’den fazla maddeden oluşan ortak bir bibliografya biriktir[miş]” (Wagner, 2012: 123) olmaları, hiç de azımsanmayan bir literatür oluşturdıklarının göstergesidir.

Ortaya çıkış koşulları açısından bakıldığında ise Otuz Yıl Savaşları (1618-1648) ve sonrasında imzalanan Westphalia Antlaşması’nın etkili olduğu söylenebilir. Merkezi siyasal örgütlenme olarak ulus-devletler sisteminin ortaya çıkışı anlamına gelen bu gelişmenin Almanca konuşulan topraklardaki yansıması farklı olmuştur. Savaşın neden olduğu 8 milyonu bulan büyük can kaybından kaynaklı nüfusun azalması ve savaş sonrasında sayıları 300’ü bulan küçük prenslikler şeklindeki parçalı siyasal yapı, Kameralist düşüncenin politika önerilerinin zeminini oluşturmaktadır.

Azalan nüfusun telafi edilmesi açısından nüfus artışının teşvik edilmesi yanı sıra söz konusu nüfusun yararlı beceri ve yeteneklere sahip olması için eğitim, sağlıklı olması için sağlık ve sosyal güvenlik alanlarındaki uygulamalar Kameralist politikaların temelinde yer almaktadır. Günümüz anlamında “beşeri sermaye[ye]” (Backhaus, Wagner, 2005: 319) yönelik bu politikaların geliştirilmesinin “analitik bir model inşasından [ziyade] pratik düsturların ifade edilmesi ve detaylandırılması[na]” (Wagner, 2012: 126) dayandığı söylenebilir.

Örneğin nüfus artışının teşvik edilmesi, Kameralist hedefler üzerindeki etkisini karakterize eden bir modeli ifade etmeyip “devlet ve dolayısıyla hükümdarın güvenliğini artırmak” gibi pratik bir gereklilikten hareket etmiş görünmektedirler. Benzer şekilde, uyruklarının refahını önceleyen politikaları hayata geçirmeleri de kendi egemenlik bölgelerine nüfus akışını sağlama gibi pratik bir gerekliliğin sonucu olarak değerlendirilebilir. Bunun aynı zamanda “tebaalarının iyiliği/refahı ile kendi iyilikleri arasında kurdukları doğrudan ilişki” fikri ile de bağlantılı olduğu söylenebilir (Backhaus, Wagner, 1987: 7)⁶².

⁶² Karşılıklı çıkara dayalı bu düşünce diğer taraftan basit bir refah/mutluluktan ziyade rejimin sürdürülmesi ile de yakından ilişkilidir (Wagner, 2012: 127). Kameralistlerin yukarıda belirtildiği gibi devletin hizmetkârları olmaları da bu çerçevede anlaşılabılır.

Parçalı siyasal yapının Kameralist politikalar üzerindeki etkisi ise prenslikler arasında kişisel hareketliliğin düşük maliyetli olması, bir başka ifadeyle prenslikler arasında yaygın hareketliliği mümkün kılması nedeniyle⁶³ yöneticilerin kendi bölgelerini çekici hale getirmek şeklinde bir zorunluluk ve çaba içerisinde olmaları ile yakından ilişkili görünmektedir. Yöneticilerin, “tebaasını, çocuklarının maddi ve manevi refahından sorulu bir ‘baba’ gibi tasavvur etmeleri” (Reinert, 2011: 47) ve bu anlamda paternalist bir tutum benimsemeleri bu çaba ve zorunluluğun bir yansıması olarak değerlendirilebilir.

Bu zorunluluğun bir diğer yansıması da vergilemeye bakışlarında gözlemlenebilir. Kameralistlerin genel olarak, vergilemeden ziyade yöneticilerin çeşitli kaynaklar üzerindeki sahiplik/mülkiyet haklarına dayalı, başta madenler ve ormanlar gibi kamusal işletmelerden elde edilecek gelirlere öncelik vermeleri de parçalı siyasal yapının bir sonucu olarak görülebilir.

Vergi tabanının geniş olması nedeniyle tüketim üzerinden alınan vergilerin devletin gelirlerini artırma potansiyeli üzerinde duran Kameralistler açısından vergilerin her durumda bütçe gelirleri içerisinde öncelik açısından son sıralarda yer aldığı söylenebilir⁶⁴. Bu çerçevede, yöneticinin mülklerinden elde edilen gelirler ve çeşitli soyluluk sembolleri [regalia] ile harçlar ilk sıralarda yer alırken; vergi gelirini son olarak borçlanma yoluyla elde edilecek gelirler izler⁶⁵ (Backhaus, Wagner, 1987: 9-11).

Vergilemenin sınırlılığı karşısından mülklerden elde edilecek gelirlerinin birincil gelir kaynağı olarak görülmesi yoğun bir devlet işletmesi kurulmasını da beraberinde getirmiştir. Böylesine bir durumda bölgesi içine adeta sıkışmış yöneticinin “kendi bölgesindeki doğal ve insani kaynaklardan kar elde etmeye çalışan bir tür girişimci haline [geldiği]” (Wakefield, 2014: 135) söylenebilir.

⁶³ Almanca konuşan bölgedeki 300’ün üzerinde devlette askerler, esnaflar, tüccarlar ve köylüler daha iyi koşullar aramak amacıyla bir prenslikten diğerine rahatlıkla geçebiliyordu (Backhaus, Wagner, 1987: 6).

⁶⁴ Örneğin “Seckendorf, vergilerin yalnızca devletin belirli bir ihtiyacı ortaya çıktığında ve zümreler [estates] vergiyi kabul ettikten sonra alınması gerektiğini [savunur]” (Backhaus, Wagner, 1987: 9).

⁶⁵ Geç Kameralistlerde bu gelirlere son olarak senyoraj gelirleri de eklenmiştir (Backhaus, Wagner, 1987: 11).

Gerçekten de üzerinde çeşitli tarım ve madencilik işletmelerinin kurulacağı mülklere sahip yöneticilerin ormancılık, madencilik işletmeleri yanı sıra aralarında cam ve bira üretimi olan imalat sanayine yönelik işletmeler kurduğu görülmektedir⁶⁶. Bunlara ilave olarak gelir getirici bir diğer faaliyet alanı olarak posta ve ulaşım hizmetlerinin kurulumu da bu döneme denk gelmektedir (Backhaus, Wagner, 1987: 11-12; Backhaus, Wagner, 2005: 319). Özetle Kameralistler açısından, “Ormanlar[ın] kesilebilir, av hayvanları[nın] yakalanabilir, maden ocakları[nın] kurulup işletilebilir” (Backhaus, Wagner, 2005: 318) olduğu söylenebilir.

Söz konusu düşüncenin Osmanlı toplumuna etkisine yönelik mevcut literatür ışığındaki değerlendirmeler ise aşağıda yer alacaktır.

1.4. Kameralizmin Osmanlı Düşüncesine Etkileri: Bir Değerlendirme

Bu fikişsel temeller üzerine şekillenen Kameralizmin, Osmanlı toplumu ve düşünce dünyasına etkisinin ancak 18. yy sahnesinde yer alan aktörlerin – Prusya Krallığı, Habsburg Monarşisi ve Osmanlı İmparatorluğu – içinde bulundukları somut durum ya da koşullar yanı sıra aralarındaki karşılıklı ilişki çerçevesinde anlaşılabilceği açıktır.

Bu açıdan bakıldığında 18. yy Prusya’sı I. Friedrich Wilhelm (1713-1740) ve Büyük Friedrich’in (1740-1786) yönetimi altında güçlü ordu yanı sıra merkezi ve geniş bir bürokratik yapı ile karakterize edilebilir. Mutlakçı bir yönetim olmasına karşın Prusya’nın farklılığı aynı çağın Fransa’sı ile karşılaştırıldığında daha net anlaşılabilir. XIV. Louis’ye atfedilen “L’État, c’est moi [Devlet benim]” ifadesinde temsilini bulan anlayış karşısında Prusya’da devlet/yönetim/krallığın gücünün göstergesinin kurulumu büyük ölçüde gerçekleşmiş bu bürokratik devlet makinası olduğu söylenebilir.

Habsburg Monarşisi açısından ise benzer şekilde 18. yy, merkezileşme, birleşme (unification) ve bürokratikleşmeye yönelik reform çabalarının yaşandığı

⁶⁶ 1896-97 bütçe yılı için, çeşitli devlet işletmelerinden elde edilen net gelir, Prusya’nın gelirlerinin yüzde 56,8’i düzeyinde iken; ormanlardan elde edilen hektar başına net gelir mark olarak Württemberg’de 42,91, Baden’de 41,42 marktı (Backhaus, Wagner, 1987: 12-13).

bir dönemdir. 1740’larda Maria Theresa’nın Avusturya ve Bohemya topraklarında merkezileşmiş bir kamu yönetimi sistemi kurmaya yönelik Haugwitz’in danışmanlığında yürüttüğü siyasi ve ekonomik alandaki reformların, 1780’lerde II. Joseph tarafından bütün monarşiyi kapsayacak şekilde genişletildiği görülmektedir. Gerek Haugwitz danışmanlığında yürütülen gerekse II. Joseph’in reformlarının Kameralizmle açık bağlantısı olduğu da söylenebilir (Szantay, 2021: 554-555).

Bu bağlantı büyük ölçüde Viyana Akademisi, Theresianum üzerinden kurulmuş görünmektedir. Dönemin önemli kameralistleri arasında yer alan ve “...belki de Alman Aydınlanmasının en önemli iktisat düşünürü” (Szantay, 2021: 554) von Justi, 1750-1753 arasında burada ders vermesi yanı sıra ilk sistematik çalışmasını da Maria Theresa’ya adanmıştır. Dönemin Viyana’sının en tanınmış Kameralisti Sonnenfels’in ise 1763’ten beri üniversite profesörlüğü yanı sıra 1770’lerin ortalarından itibaren hükümette danışman olarak da görev aldığı bilinmektedir (Szantay, 2021: 554).

18. yy’ın Osmanlı İmparatorluğu açısından anlamını 1699 Karlofça ve 1718 Pasarofça antlaşmaları ile sonuçlanan ve cephelerde alınan yenilgilerin sebeplerinin giderek sorgulanmaya başlandığı ve başta askeri alan olmak üzere sistemin yenilenmesi temelinde gözden geçirilmeye başlandığı bir dönem şeklinde özetlemek mümkün görünmektedir. III. Ahmed (1703-1730) ile açılıp III. Selim (1789-1807) ile kapanan bu dönemin diğer yandan Lale Devri ile başlayıp Nizam-ı Cedid ile ‘kapanan’, gerçekte kapanmayıp II. Mahmud (1808-1839) gibi yenilikçi padişahlarla ve Tanzimat’la devam eden uzun ‘Batılılaşma’ tarihinin başlangıcına da işaret ettiği söylenebilir.

‘Yenilik’ çabasının doğal olarak beraberinde getirdiği ‘model’ arayışlarının da yoğunlaştığı bu dönem açısından başta askeri alan olmak üzere merkezileşmesini büyük ölçüde tamamlamış Prusya’nın ‘ideal’ bir model olarak Osmanlıların karşısına çıkmış olması muhtemeldir. Bu fikri ihtimal olmaktan çıkaran somut göstergeler Osmanlı – Prusya ilişkilerinden izlenebilir.

İlişkilerin başlangıcına yönelik net bir tarih verilememekle birlikte II. Friedrich (Büyük Friedrich) öncesi ilk temasın Pasarofça Barış görüşmeleri sırasında diğer Avrupa devletleri ile girilen diplomatik yakınlaşma çerçevesinde Fransa Kralı aracılığıyla I. Friedrich'e bir mektup gönderilmesi şeklinde başladığı söylenebilir (Beydili, 1985: 1). Söz konusu mektup sonrasında ilişkilerin karakterinin yüzyıl başında bir “ahid-nâme (Kapitulasyon)” imzalamaktan dönemin savaş temelli ilişkileri çerçevesinde her iki devletin karşılıklı müttefik arayışları şeklinde genel bir seyir izlediği görülmektedir (Beydili, 1981: 3-8).

Bu genel seyir içinde “askeri yardım” fikrinin baskın olduğu söylenebilir. III. Mustafa'nın (1757-1774) “...ordusunu reorganize etmek amacıyla Berlin saray müneccimlerinden üç seçkin kişinin gönderilmesini Büyük Friedrich (1740-1786)'den rica [ettiği]”⁶⁷ (Wallach, 1985: 7) “efsane”si bir yana, III. Selim'in isteği üzerine Prusyalı Albay von Goetze'nin Türk kara birliklerini denetlemek üzere Osmanlı İmparatorluğu'na geldiği bilinmektedir (Wallach, 1985: 7).

“Maceracılar”⁶⁸ olarak adlandırılacak bu temasların sistematik bir hal almasının 19. yy ile birlikte mümkün olduğu söylenebilir. Yeniçeri Ocağının lağvı (1826) sonrasında kurulacak yeni ordunun başta eğitimi ihtiyacını karşılamak doğrultusunda sultan II. Mahmud'un, 1836'da III. Friedrich Wilhelm'e eğitmen olarak üç yıl süre ile on bir subay ve dört astsubay görevlendirilmesi ricasında bulunması ile başlayan sistematik ilişkiler, Abdülaziz (1861- 1876) ve II. Abdülhamid (1876- 1909) dönemlerinde de devam etmiş görünmektedir⁶⁹. Bu ilişkilerin, dönemin Fransa, Rusya ve Avusturya gibi diğer güçlü devletlerinden ziyade Prusya ile yürütülmüş ve sürdürülmüş olmasının nedeninin ise gerek II. Mahmud gerekse II. Abdülhamid tarafından Prusya'nın “...daha az sakıncalı”

⁶⁷ Yazım yanlışları orijinalinde var.

⁶⁸ Görece erken dönem diyebileceğimiz 18. yy'da sadece Prusya ile sınırlı olmayıp diğer ülkelerden de Osmanlı ordusunda yer alan Avrupalı subayların maceracılığı onların “...kendi esas ordularını ve devletlerini temsil etme[meleri]” (Wallach, 1985: 8) ve katılımlarının kurumsal olmaktan ziyade bireysel düzeyde olması ile ilişkilidir.

⁶⁹ Bu ilişkilerde kuşkusuz bir Moltke “efsanesi[nden]” (Wallach, 1985: 19) bahsedilebilir. Bu konudaki ayrıntılar için (Wallach, 1985: 8-25)'e bakılabilir.

(Wallach, 1985: 9) ve “...politik bakımdan daha az tehlikeli” (Wallach, 1985: 24) olarak değerlendirilmesi olduğu söylenebilir.

Sakıncalı görülmeyip daha az tehlikeli şeklinde değerlendirilen askeri alandaki ilişkilerin 19. yy ortalarında siyasal alanı da kapsar şekilde bütün sistemin ‘tanziminde’ de etkili olduğu ileri sürülebilir. Aktörler ve düşünsel temellere de referans yapılarak gerçekleştirilen yorumlar, Mehmed Sadık Rıfat Paşa ve Kameralizm’e açık vurgu içermektedir.

Bu çerçevede erken tarihli ve ilk yorum Şerif Mardin’e aittir. Mardin’e göre; “Batı’nın genel bir ‘model’ olarak kullanılmasına dayanan ‘düzeltme’ (tanzimat) teklifleri[nin]” (1983: 246) kaynağını da oluşturan fikir tartışmasız Kameralizm’di. “‘Tanzimat’ olarak bildiğimiz, 1839’da Gülhane Hatt-ı Hümayunu’nun ilanıyla başladığı kabul edilen yenilik hareketi[nin], büyük çapta ‘kameralizm’den esinlen[diğini]” (Mardin, 1983: 246) belirten Mardin, bu fikrin taşıyıcısı olarak ise Sadık Rıfat Paşa’yı anar; “Kameralizmin uygulanmasını görerek Batı’nın özünü burada arayanlar arasında Avusturya Büyükelçisi Sadık Rıfat Paşa’yı ve Tanzimat’ın mimarı Londra elçiliğinde, dışişleri bakanlığı ve sadrazamlıkta bulunan Mustafa Reşit Paşa’yı saymak gerekir” (Mardin, 1983: 246) der. Paşa’nın “...yazdığı birçok layiha gözden geçirilirse hemen hepsinin ortak temasının Osmanlıların yeni ve ‘verim’ esasından hareket eden bir hayat tarzı seçmeleri tavsiyesi olduğu[nun görüleceğini]”⁷⁰ (Mardin, 1985b: 622-623) de ekler.

Satır arasında “Batı’nın yalnız askeri kuruluşları sayesinde yükselmediği, bunları ayakta tutan mali kaynakların ve vergi toplama sisteminin de İmparatorlukta yaratılması gerektiği III. Selim zamanından beri bilin[diğini]” (Mardin, 1983: 246) belirtse de Mardin’in Kameralizmin Osmanlı düşün

⁷⁰ Mardin, 18. yy’da Avrupa’da bazı kralların teb’anın verimliliğini artıracak koruyucu tedbirler bütününe devletin olağan bir politikası haline getirdiğini ve verim esasına dayalı bu yaşam tarzını sağlam temellere oturtmak için Sadık Rıfat Paşa’nın ‘gaza’nın artık toplumun temel harcı olmaktan çıkarılması gerektiğini ileri sürdüğünü belirtir (Mardin, 1983: 246; 1985b: 623).

dünyasına girişine yönelik 19. yy ve Sadık Rıfat Paşa'yı işaret eden bu değerlendirmesinin literatürde büyük ölçüde paylaşıldığı söylenebilir⁷¹.

Kameralizmin Avrupa'da etkili olduğu 18. yy esas alındığında yüz yıl gecikme ile Osmanlı düşün dünyasına girdiğine yönelik fikir yanı sıra literatürde yine büyük ölçüde paylaşılan bir diğer nokta ise Şerif Mardin'in Kameralizme yönelik "milli bütünlük kurulması", "orta sınıfların güç kazanması" ve "aydın despotizmi" şeklindeki değerlendirmeleridir. Mardin'e göre Kameralizmin başta Sadık Rıfat Paşa olmak üzere Osmanlı devlet adamlarına "...belki en cazip gelen tarafı, Osmanlı İmparatorluğu gibi dağınık bir ülkeyi birleştirici bir görüntü getirmesi[dir]"(Mardin, 1983: 246).

Bütünlük kurma ya da merkezileşme fikri, Hocaoğlu'nun Kameralizmi ele alış biçiminde de açık bir şekilde görülür. Ona göre Kameralizm, 18. yy ortalarında Kara Avrupası'nda yöneticilerin ülkelerini "*...merkezî bir güçlü siyasî idare (administration) tesis etme*"⁷² (Hocaoğlu, 1997: 375) hedefi doğrultusunda yeniden biçimlendirme çabaları toplamıdır.

Güçlü orta sınıf fikri ise Hocaoğlu'nda bu yeniden biçimlendirme çabasının bir parçası olarak yer alır. Ona göre yeniden biçimlendirme Ortaçağ kalıntısı adem-i merkeziyetçi yönetimler ve kilisenin dünyevi otoritesinin tasfiyesi yanı sıra "iktisadi açıdan zengin ve özgür bir orta sınıfın kurulması" (Hocaoğlu, 1997: 376) şeklinde yürüyen bir sürece işaret eder. Yaratılan güçlü orta sınıfın merkezi idareye daha sıkı bağlarla bağlanması yanı sıra daha da önemlisi "...zenginleşmiş bu sınıftan tahsil edilecek vergilerle devlet gelirlerinin [artışının da]" (Hocaoğlu, 1997: 376) sağlanacağını vurgular. Hocaoğlu'nun orta sınıfın yaratılmasının "...teşebbüs yeteneğinin artırılması, mülkiyet hakkı'nın teminat altına alınması...[ve] eğitimin geniş kitlelere yaygınlaştırılması[na]" (Hocaoğlu, 1997: 376) bağlı olduğuna yönelik tespitleri onun Kameralist politikalar konusunda Mardin'den daha açıklayıcı olduğunu gösterir niteliktedir.

⁷¹ Örneğin Durmuş Hocaoglu bu fikrin filozofu ve felsefesi olmayıp bürokrati ve bürokrasisinin çokluğunu vurgulayarak bu çerçevede Sâdık Rıfat ve Mustafa Reşit Paşaların adını anar (1997: 379).

⁷² İtalikler orijinalinde var.

Mardin'in aydın despotizmine yönelik fikirlerinin ise Hoccoğlu'nda “*militar despotizm*” (1997: 379) ve “*entellektüel despotizm*”⁷³ (1997: 375) şeklinde tekrarlandığını söyleyebilmek mümkün görünmektedir. Ona göre “Kameralizm, ‘merkez’den, merkezin siyasî otoritesini elinde tutan ve büyük bir çoğunluğu da felsefe ile ciddî biçimde ilgilenen, filozoflarla yakın temasları olan ‘bilge hükümdarlar’ eliyle yürütülmekte olduğundan ‘*entellektüalist*’ bir karakter taşımakta ve bunun yanında, Merkez’in otokrat gücü de kullanıldığı, ‘zor’ meşrû telakki edilerek gereken hallerde ve imkânlar nispetinde zora başvurulmaktan da kaçınılmadığı için aynı zamanda ‘*zorba/despotik*’ bir karakteri de haiz bulunmakta[dır]”⁷⁴ (Hoccoğlu, 1997: 375).

Literatürde yer alan, somut referanslardan ziyade genel tespitlere dayalı erken tarihli bu analizlere, Sadık Rıfat Paşa'nın ölümünden sonra oğlu Rauf Paşa tarafından yayınlanan ve Paşa'nın kişisel mektupları yanı sıra Bab-ı Âli'ye yazdığı mektup ve risaleler olmak üzere birbirinden bağımsız 17 eserden oluşan *Müntahabât-ı Âsâr*'a atıfla yapılan görece yakın tarihli inceleme de eklenebilir (Erdem, 2010: 175).

Söz konusu çalışmanın, Paşa'nın yazdıklarına referans vermesi açısından erken tarihli çalışmalardan farklılaşmakla birlikte; Kameralizmin Osmanlı düşün dünyasına girişini 19. yy'a tarihlemesi ve aktör olarak Sadık Rıfat Paşa'yı belirtmesi anlamında bir ortaklığı paylaştığı söylenebilir.

Şerif Mardin'in ayrıntılı bir şekilde üzerinde durmayıp satır arasında belirttiği ve Kameralizm etkisini III. Selim dönemine kadar geri çekebilmenin mümkün olduğuna yönelik fikir yakın zamanlarda yine aynı ihtimaliyet çerçevesinde gündeme getirilmiştir. Bu çerçevede Sönmez'in “Avusturya İmparatorluğu'nun politika ve kurumlarının Sadık Rıfat Paşa'dan çok önce...Viyana'ya atanmış bir geçici elçi eliyle sağlanmış olması ihtimali[nin] gözden ırak tutulmama[sına]” (2017: 105) yönelik tespiti önemli görünmektedir.

⁷³ İtalikler orijinalinde var.

⁷⁴ İtalikler orijinalinde var.

Söz konusu düşünceyi ihtimal olmaktan çıkaracak unsur olan 1791 ve 1792 yıllarında Viyana’da sefirlik görevinde bulunmuş Ebubekir Râtib Efendi’nin özellikle Büyük Layiha’sı olmak üzere Viyana Sefaretnamesine dayalı ayrıntılı inceleme ise esas olarak bu çalışmanın konusunu oluşturmaktadır.

Takip eden bölümde Osmanlı devletinin Avrupa ile kurduğu dış ilişkilerin seyri ve bu çerçevede sefirler ve sefaretnameler üzerinde durulup sefaretnamelerin iktisadi düşünce tarihindeki kaynak değeri açıklandıktan sonra son bölümde 18. yy Avusturya sefirleri Ahmed Resmi Efendi ve Ebubekir Râtib Efendi sefaretnameleri somutunda Osmanlı düşün dünyasında Kameralizmin izi sürülecektir.

İKİNCİ BÖLÜM

İKTİDADİ DÜŞÜNCE TARİHİNDE SEFARETNAMELERİN KAYNAK DEĞERİ

Osmanlı Devleti'nin kuruluş döneminden itibaren çeşitli yabancı ülkelere, farklı nedenlerle elçiler gönderdiği bilinmektedir. Bu elçilerin doğrudan kendileri veya maiyetindeki kimilerinin söz konusu ülkeye seyahatleri, gittikleri ülkeye ilişkin gözlemleri ve o ülkede yürüttükleri faaliyetlerle ilgili bilgileri Padişah'a veya devletin üst düzey görevlilerine bildirmek üzere yazılı eserler vücuda getirdikleri de aynı ölçüde bilinmektedir.

Sefaretname genel adı altında toplayabileceğimiz bu eserlerin içerdikleri bilgi çeşitliliği göz önüne alındığında çeşitli disiplinler için taşıyacağı kaynak değeri açıktır. Bu çerçevede sefaretnamelerin farklı bağlamlarda, özellikle Avrupa toplumu ve kültürü bağlamında incelemeye konu olduğu görülmektedir. İçerdiği bilgi çeşitliliği açısından dönemin Avrupa'sında geçerli olan en azından ülkelerin yürüttükleri iktisat politikaları düzeyinde var olan bilgiler ve bunların Osmanlı iktisadi düşüncesi üzerine etkileri konusu ise üzerinde çok durulmamış bir alan olarak karşımıza çıkmaktadır.

Bu bölümde esas olarak Osmanlı Devleti'nin yabancı devletlere elçi göndermeleri ve bu elçilerin kaleme aldıkları sefaretnamelere ilişkin açıklayıcı genel bilgiler verildikten sonra sefaretnamelerin iktisadi düşünce tarihi açısından önemi üzerine durulacaktır.

2.1. Osmanlı Sefirleri

Günümüz gelişmiş iletişim ve ulaşım teknolojilerinin yokluğunda toplumların ve farklı kültürdeki insanların karşı karşıya geldiği ilk ve en temel faaliyetin savaşlar olduğu söylenebilir. Bunun dışında ticaret ve dini amaçlı hac ziyaretleri yanı sıra eğitim gibi çeşitli sebeplerle gerçekleştirilen ülkeler arası seyahatler de benzer işlevleri üstlenirler. Savaşlarla kıyaslandığında gerek barışçıl

olmaları gerekse uzun bir süreyi kapsamaları nedeniyle ötekini tanıma ve kültürler arası etkileşim açısından daha etkili olan bu yollar dışında formel ve kurumsal olan bir diğer yol ise yabancı ülkelere açılan daimî elçiliklerdir. Bu açıdan bakıldığında kültürler ve toplumlar arası etkileşimin temel aktörleri olarak askerler, tüccarlar, seyyahlar ve son olarak da elçiler sayılabilir (Korkmaz, 2011: 202).

XV. yy'dan itibaren İstanbul'da daimî elçi ve maslahatgüzarlar bulunduran Avrupa devletleri ile kıyaslandığında⁷⁵ daimî veya ikamet elçiliklerini görece geç açmış Osmanlı somutunda bakıldığında ise öteki veya Batı'ya ilişkin bilgilerin temel olarak dört kaynağından bahsedilebilir. Bunlar; sınır eyaletlerinin yöneticileri, yabancı ülkelere ticaret yapan 'yerli' tüccarlar, imparatorluk merkezinde bulunan yabancı elçiliklerde görevli çevirmenler ve en bilindik örneği Evliya Çelebi olan seyyahlardır. Bunların yanı sıra tespiti güç olmakla birlikte, padişah ile veziri azam arasındaki kimi mektuplaşmalarda referans verilmeksizin dile getirilen bilgilerin varlığından hareketle sözlü olarak sunulan kimi bilgilerin kaynağı olarak casusluk sistemi de ötekine ilişkin bir diğer kaynak olarak karşımıza çıkmaktadır (Göçek, 1987: 15).

Osmanlı Devleti'nin kendi dışındaki ile kurduğu ilişkinin, en azından başlangıçta, onu tanıma, anlama ve giderek örnek alma ötesinde salt birtakım 'gereklilikleri' yerine getirme şeklinde olduğu söylenebilir. Padişah cüluslarını yabancı devlet hükümdarlarına bildirmek, yabancı imparatorların taç giyme törenlerine katılmak, anlaşmaları tasdik etmek şeklindeki gereklilikler aynı zamanda yabancı ülkelere elçi göndermenin başlıca nedenleri olarak da karşımıza çıkmaktadır⁷⁶. III. Osman'ın tahta çıkışını bildirmek üzere 1754'te Lehistan'a gönderilen Zıştovili Ali Ağa, 1562'de İmparator Maximilien'in taç giyme törenine katılmakla görevli Bali Çavuş ve Vaşvar anlaşmasının tasdikli metnini teslim etmek için 1665'te Avusturya'ya gönderilen Yusuf Ağa bu çerçevede gönderilen

⁷⁵ Örneğin Fransızlar 1544'ten itibaren Osmanlı payitahtında sefir bulundurmışlardır (Pakalın, 1972: 138).

⁷⁶ 1460 yılından itibaren yabancı ülkelere gönderilen elçilerin bir listesi EK 1'de sunulmuştur.

elçilere örnektir⁷⁷. Bunların yanı sıra 1763'te Berlin'e gönderilen Ahmet Resmi Efendi örneğinde olduğu gibi kimi zaman yabancı devletlerin talebi üzerine de elçi gönderildiği görülmektedir (Unat, 1968: 17-19).

Görevleri ve buna bağlı olarak gönderilme nedenleri arasında; “çeşitli hediyeler götürmek, padişahın bir mektubunu iletme, vergi istemek, kazanılan bir zaferi duyurmak, öteki devletlerin Osmanlılar hakkındaki görüş ve fikirlerini anlamak, Osmanlı devletine taraftar kazanmak, gidilen devleti üçüncü bir devlet aleyhine savaşa teşvik etmek, Osmanlı devletinin alacaklarını toplamak” (Altunış-Gürsoy, 2006: 139) da olan bu elçilerin yabancı devletlerde kalış süreleri söz konusu görevlerini tamamlamalarına bağlı olduğundan bu şekilde gönderilen elçiler geçici veya “fevkalade” elçi olarak adlandırılmışlardır.

Bu çerçevede elçi göndermenin Çelebi Sultan Mehmet zamanında başladığı ileri sürülse de Osmanlılarının özellikle savaş temelli ilişki yürüttüğü Venedik ve Bizanslılara elçi göndermiş olmalarının muhtemel olduğu söylenebilir (Pakalın, 1972: 138). Üstlendikleri görevin türü veya gönderildikleri ülkenin önemine göre XVI. yy ortalarından itibaren Büyük elçi veya Orta elçi olmak üzere iki sınıfa ayrılmakla birlikte ilk dönemlerde temsili bir yetki ve sıfatı bulunmayan daha alt dereceli Çavuş'ların yoğun olarak tercih edildiği görülmektedir (Unat, 1968: 19).

İmparatorlukta XVIII. yy sonlarına kadar büyük ölçüde geçerli olan bu uygulamanın muhtemel sebebinin “...İmparatorluğunun istilâ devrindeki ihtişamdan kuvvet alan, mustağni infırat [siyaseti]” (Unat, 1968: 15) olduğu söylenebilir. İstanbul'da bulunan Avrupa devletlerinin geçici elçiliklerin, başka ülkelerde böyle bir usul olmamakla birlikte, ülkeye girişlerinden geri dönüşlerine kadar bütün masraf ve iâşelerinin “hiçbir itiraz serdetmeden büyüklük ve misafirserverlik şîmesi olarak” (Unat, 1968: 15) İmparatorlukça karşılanmış olması da bu görüşü doğrular niteliktedir. III. Selim devrine kadar sürdürülen bu

⁷⁷ Vaşvar muahdesinin akdinden sonra Kara Mehmet Paşa ve Pasarofça sulhunun akdinden sonra İbrahim Paşa dostluk münasebetlerinin yeniden tesisi için Viyana'ya yollanmışlardır (Unat, 1968: 18).

uygulama Osmanlı “yüceliğinin” bir göstergesi olarak da değerlendirilebilir (Unat, 1968: 16).

İmparatorluk tarihinde hemen her alanda değişimin başlangıcı olarak değerlendirilebilecek XVIII. yy’a gelindiğinde elçi gönderme usulünde de değişiklik gözlemlenmeye başlar. Daimî veya ikamet elçiliklerinin açılması şeklinde ortaya çıkan bu değişimin basit bir şekilde elçilerin görev sürelerindeki bir değişiklik ötesinde anlamlarının olduğu söylenebilir.

Her şeyden önce bu, Osmanlı’nın Avrupa’ya bakışında bir değişime işaret eder. Kendi üstünlüğüne dayalı bir zihniyetten Batıyı tanıma, anlama ve giderek örnek almaya doğru bir zihniyete geçilmesi olarak da değerlendirilebilecek bu değişimin Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi ile başladığı söylenebilir. III. Ahmed tarafından 1720’de “*iki devlet arasındaki münasebetleri tarsin maksadiyle Fransa’ya gönderilen Yirmi Sekiz Çelebi Mehmet Efendi’ye verilen mühim vazifelerden birisinin de Fransa’da ulûm u fûnunun terakki derecesini tetkik etmek işi olduğu*” (Unat, 1968: 19) bunun açık göstergelerinden biri olarak değerlendirilebilir.

III. Selim ile birlikte kurumsal bir hal alan daimî elçiliklerin ilki 1793’te Londra’da kurulmuş ve ilk ikamet elçisi olarak Yusuf Ağâh Efendi görevlendirilmiştir. Bunu 1797’de Paris’e Moralı Esseyit Ali Efendi ve aynı yıl Berlin’e Giritli [Ali] Aziz Efendi’nin görevlendirilmesi izlemiştir⁷⁸. Avrupa’nın belli başlı merkezlerindeki bu elçilikler 1821 yılında kapatılmış, on üç yıllık bir aradan sonra 1834’te aynı başkentlerde yeniden açılmıştır. Kurulan bu elçilikler kesintiye uğramaksızın günümüze kadar varlığını sürdürmüşlerdir (Kuran, 1967: 489).

III. Selim ile başlayan daimî elçiliklerin açılması, elçilerin yabancı ülkelerde kalış süreleri dışında önemli başka değişiklikleri de beraberinde getirmiştir. İlk olarak yabancı ülkelere gönderilen elçilerin rütbelerinde bir

⁷⁸ Yenilikçi bir padişah olarak III. Selim’in daha şehzadeligi sırasında Avrupa ile özellikle Fransa ile ilişkilere önem verdiği ve bu çerçevede Fransız Kralı XVI. Louis’e ilk ve tek Şehzade Elçisi olarak tarihe geçen İshak Bey’i gizli olarak gönderdiği de bilinmektedir (Unat, 1968: 21; Uzunçarşılı, 1938).

değişiklik olduğu görülmektedir. XVIII. yy’la birlikte “bazı elçilerin Reisülküttaplık yapmış veya bu hizmete namzet ve ehliyetli kimseler arasından seçilmelerine başlandığı” (Unat, 1968: 24) söylenebilir⁷⁹. Bu çerçevede genellikle “Orta Elçilere *Defterdarlık, Nişancılık, Mekke payesi*; Büyük Elçilere de *Rumeli veya Anadolu Beylerbeyliği*, İran’a gönderilen elçilerden ulema sınıfından olanlara ise *Anadolu Kadaskerliği* [unvanlarının verildiği]” (Unat, 1968: 24) görülmektedir. Bu yöndeki tercih, elçilerin temsil kabiliyetine hayiz olmalarının gerekliliğine ilişkin bir düşünce ile ilişkili görünmektedir. Rütbelerdeki bu değişimi elçilerin kaleme aldığı “[s]efaretnamelerde ilgili ülkenin siyasi, askeri, iktisadi ve sosyal yapısına dair izahlar ve analizlerin yapılmış [olmasından da]” (Yalçinkaya, 1996: 321) görebilmek mümkündür. Sefaretnamelerdeki bu analizler elçilerin dikkatli gözlem yapma nitelikleri yanı sıra fikri ve zihni kapasitelerini de göstermektedir.

Elçi görevlendirmelerinde şahsiyet önemli olmakla birlikte aranılan bir diğer niteliğin de yabancı dil bilme gerekliliği olduğu söylenebilir⁸⁰. Elçiler çoğunlukla dil bilen kişiler arasından seçilmekte bunun mümkün olmadığı durumlarda ise hiç olmazsa “tertib-i muhaverat ve desayis-i nasaraya ıttılâ hâsıl etmiş” kimselerin arandıkları anlaşılmaktadır (Unat, 1968: 23).

Büyük bir devleti temsil etmenin bilinciyle hareket eden elçilerin bu görevlerini, yaşadıkları kimi maddi zorluklara rağmen layıkıyla yerine getirmeye çalıştıkları da görülmektedir. Gerçi mütekabiliyet esası gereği gittikleri ülkenin misafiri sayılıp her türlü ikamet ve iâşe masrafları misafir oldukları ülke tarafından sağlanması kural olmakla birlikte; Osmanlı elçilerinin bu konuda “pek müstağni davrandıkları” (Unat, 1968: 35) ve çoğunlukla masraflarını kendilerinin karşıladıkları görülmektedir⁸¹. Kimi zaman kendi içlerinde ekonomik sıkıntılar

⁷⁹ Viyana Elçisi Ebubekir Râtib Efendi, Moskova Elçisi Mustafa Rasih, Londra Elçisi Mahmud Raif ve Paris Elçisi Mehmed Said Galip Reisülküttap rütbesine haiz elçilere örnektir.

⁸⁰ “Lisan bilme meselesi, on altıncı asırda, çok defa aslen Alman ve Lehli olan bir kısım zatlerin de bu milli temsil vazifelerinde yer almalarını zarurî kılacak kadar amil olmuş görünmektedir” (Unat, 1968: 23).

⁸¹ Nişli Mehmed Ağa’nın Moskova Sefaretnamesinde buna yönelik kayıtlar bulunmaktadır (Aktaran: Unat, 1968: 35).

çekmeleri ve son derece mütevazı ölçülerde yaşamalarına rağmen; yabancılarla ilişkilerinde olabildiğince zengin ve cömert davranan elçilerin⁸², tören kıyafet ve aksesuarlarına özellikle önem gösterdikleri söylenebilir (Altunış-Gürsoy, 2006: 141-142). Söz konusu kıyafet ve aksesuar gibi kıymetli eşyaların elçilere yabancı ülkeye gitmezden önce “...avdetlerinde geri alınmak üzere” (Unat, 1968: 24) verildiği bilinmektedir. Topkapı Sarayı Hazine dairesinde özel bir bölüm olarak Elçi Hazinesi’nin bulunuyor olması bunun en önemli kanıtı olarak değerlendirilebilir. Söz konusu Hazine’de bulunan eşyaların bir kısmının yukarıda belirtildiği gibi elçilik görevlilerine dönüşlerinde geri alınmak üzere geçici olarak verilen eşyalardan oluştuğu, bir kısmının ise elçilerin beraberinde getirdiği hediyelerden oluştuğu düşünülebilir (Unat, 1968: 24-25).

Yabancı ülkeden dönüşlerinde kendilerine hediye verilmesi kadar geçerli bir durum da elçilerin gönderildikleri ülke hükümdar ve ileri gelenlerine özenle seçilmiş, benzeri olmayan ve nadide hediyeler götürmeleridir. Hediye seçiminde gösterilen özen bir kez daha Osmanlı büyüklüğü ve cömertliğinin bir göstergesi olarak değerlendirilebilir⁸³ (Unat, 1968: 26). Elçilerin beraberlerinde sadece nadide hediyeler götürmedikleri, geniş bir maiyetle yabancı ülkelere gittikleri de bilinmektedir. İkamet elçilikleri kuruluncaya kadar rütbesi ve sınıfı ne olursa olsun elçilerin, sayıları hakkında kesin bir şey söylenememekle birlikte kalabalık bir maiyetle vazifelerini ifaya gittikleri, özellikle “Büyük Elçilerin bir Beylerbeyinin, *Paşa Kapısı* halkını tam kadrosuyla beraberlerinde götürdükleri görülmektedir” (Unat, 1968: 30)⁸⁴. Elçi beraberinde gidenlerin bir kısmı akraba ve

⁸² Bu çerçevede elçilerin bahşış dağıtma, ikramda bulunma, alınan hediyelere mukabele etme, en ufak bir hizmetin karşılığını ödemedi alabildiğine eli açık davrandıkları bilinmektedir (Altunış-Gürsoy, 2006: 141).

⁸³ 1718 Pasarofça anlaşması sonrasında Viyana’ya gönderilen elçi İbrahim Paşa’nın beraberinde götürdüğü hediyeler Devletin maddi olanaklarının bir hayli sarsıldığı dönemde bile bu konuya ne derece önem verdiğini gösterdiği gibi daha geniş zamanlarda yollanan hediyelerin neler olabileceğini de düşündürücü niteliktedir (Aktaran: Unat, 1968: 27).

⁸⁴ Unat (1968: 31) Ebubekir Ratıp Efendi’nin Viyana’daki sefaret alayını gösteren gravürün elçi heyetinin ne denli kalabalık olduğunu gösteren bir örnek olarak sunarken; Ağrıbozlu İbrahim Paşa’nın (1699 [1719?]) maiyetinin Avusturya Maliye Bakanlığı kayıtlarından hareketle 571 kişi olduğunu belirtir.

hizmetlilerden oluşurken⁸⁵; “*müsteşar-ı sefaret veya tahrir-i vakayie memur*” ve “Fener’li Divan tercümanları” örneklerinde olduğu gibi elçi tayin edilen kişinin bazı eksikliklerini gidermekle görevli kişilerin de heyette yer aldıkları anlaşılmaktadır (Unat, 1968: 30).

2.2. Sefaretnameler

Elçilerin bulundukları ülkelerdeki görevlerini, müzakere, müşahade ve himaye olmak üzere üç noktada toplamak mümkündür. Müzakere, iki devlet arasındaki işlerin yürütülmesi, münasebetlerin geliştirilmesi, anlaşmazlıkların çözümü ve çeşitli mesajların karşılıklı iletimi iken; müşahade, görevin yürütüldüğü ülkenin siyasi, iktisadi, teknik gelişmeleri ve yeniliklerini rapor etmek şeklinde kendini gösterir. Himaye ise, yabancı ülkelerde bulunan kişilerin hak ve menfaatlerinin o ülkedeki elçi tarafından korunması anlamındadır (İpşirli, 1995: 14).

Bu görevler içerisinde müşahade ve sonrasında gerek elçi gerekse maiyetindekiler tarafından kaleme alınan eserler özel bir türün varlığına da işaret eder. Genel bir isimlendirmeye Sefaretname olarak adlandırılan bu tür; “[y]abancı memleketlere gönderilmiş olan sefirlerin (elçilerin) İstanbul’dan hareketlerinden başlayarak gittikleri yerlerde gördükleri şeylerle görüştükleri devlet adamları, siyasi hadiseler ve yaptıkları işler hakkında tanzim ve takdim ettikleri [raporlar]”⁸⁶ (Pakalın, 1972: 138) şeklinde tanımlanabilir. Bütün ülkelerin dış politika uygulamalarında örneklerine rastlanabilen sefaretnameler konusunda Osmanlı uygulamasını ayırıcı ve özgün kılan husus olarak daimî elçiliklerini geç açmış olmaları nedeniyle olağanüstü durumlar sebebiyle gönderilen elçilerin ayrı bir tür oluşturacak şekilde kaleme aldıkları raporlardan bahsedilebilir (Beydili, 2007: 9-10).

⁸⁵ Bu çerçevede Paris’e gönderilen Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi’nin beraberinde giden oğlu Mehmed Said, ki Osmanlı’da matbaanın kuruluşunda önemli rol oynamıştır örnek olarak verilebilir (Yalçinkaya, 1996: 321).

⁸⁶ Yazım yanlışları orijinalinde var.

Esas olarak Çavuşlar dönemi olarak adlandırabileceğimiz XVII. yy öncesi döneme ait olan ve sadece gidiş amacına bağlı olarak yürütülen temaslar ve yapılan görüşmeleri aksettirmeleri nedeniyle tahrir/rapor niteliği daha ağır basan bu eserler gerek özenli anlatımı gerekse ustalıkla dil kullanımı açılarından Venedik elçilerinin hazırladığı Relazioni'lere benzetilebilir. Siyasi içerik yönünden kaynak değeri düşük ve sayıca az olan bu türün bilinen en eski örneği Nisan 1495'e tarihlenen ve Macar Kralı II. Vladislav nezdinde Budin'e gönderilen Hacı Zağanos'un Raporudur⁸⁷. Bunun dışında XVI. yy ilk yarısına tarihlenen ve Uzun Hasan'a gönderilen Tacettin imzalı bir tahrir ve asıl adı Erdelli Marcus Scherer olan ve Müslümanlığa geçtikten sonra Hidayet adını alan elçinin imzasını taşıyan rapor da bu çerçevede değerlendirilebilecek diğer örneklerdir (Beydili, 2007: 12).

Daimî elçiliklerin kurulması ile birlikte elçiler veya maiyetindekiler tarafından kaleme alınan sefaretnamelerde de bir değişim gözlemlenir. Resmi bir görevle gönderilmiş olan elçinin dönüşünde hükümete sunduğu bir metin olması nedeniyle Çavuşlar döneminin siyasî tahrir/rapor niteliği geçerli olmakla birlikte bunun yanı sıra *seyahatnâme* ve *hatırat* özelliklerini de taşıyan eserlerin kaleme alınmaya başlandığı söylenebilir. Söz konusu eserlere *seyahatnâme* niteliği veren husus, elçinin İstanbul'dan ayrılıştan geri dönüşüne kadar geçilen yerler, konaklanan menziller, varılan yerleşim birimleri ve buralardaki halkın tanıtılması iken; bizzat yaşanmış olması hali *hatırat* niteliği kazandırmaktadır. Bu açıdan bakıldığında sefaretnâme olarak adlandırılan eserlerin bu üç özelliği, seyahatnâme, hatırat ve siyasî tahrir özelliklerini, değişkenlik göstererek bünyesinde barındırdığı söylenebilir (Beydili, 2007: 10).

Bütün bunlara karşın, XVII. ve XVIII. yy'a gelindiğinde Çavuşlar'ın *Sefirler*'e dönüşmeleri ile birlikte siyasi rapor (*tahrir*) olma özelliklerinin giderek sona erdiği söylenebilir. Bu dönemde sefaretnameler gizli devlet belgeleri olmaktan çıkmakla kalmayıp daha geniş bir okuyucu kitlesine hitap eder tarzda kaleme alınmaya başlanmıştır. Buna bağlı olarak yabancı bir ülkeyi kendi

⁸⁷ Tarihlendirme konusunda Unat (1968: 43) 1460 tarihini verirken; Karamuk (1992), raporu Nisan 1495'e tarihlendirme yanı sıra Hacı Zağanos'un Budin'e gittiğini belirtir.

toplumları ile kıyaslamak üzere *frengistan* ile ilgili gözlemleri aktarma amacının öne plana çıktığı gözlemlenmektedir. Geçip gidilen yerlere dikkatlice bakarak edindikleri izlenimleri, durumları ve eserleri “*zabt ve hıfz*” eylemleri ve kendi gözüyle gördükleri ve duyduklarını “*erbâb-ı mütalaaya yadigâr bırakmak*” gayesiyle kaleme alan sefirlerin, kendinden öncekiler gibi bunları bir “*cerideye*” kaydetmek ve “*ol tarafların keyfiyetini*” açıkça bildirmek, “*kıssadan hisse*” çıkartılmasına vesile olmak gayesiyle hareket ettikleri söylenebilir (Beydili, 2007: 25)⁸⁸.

İmparatorluğun erken dönemlerinden itibaren yabancı devletlere gönderilen elçilerin sayısı ile karşılaştırıldığında bilinen tahrir ve/veya sefaretnâme sayısının az olduğu görülmektedir. Bunun muhtemel nedenlerinden ilki söz konusu metinlerin zaman içinde kaybolmuş olabilecekleri ihtimali iken; diğeri her zaman yazılı olarak sunulmadıkları kimi zaman sözlü açıklamalarla yetinilmiş olmalarıdır⁸⁹ (Beydili, 2007: 13). Bunun yanı sıra sefaretnâme yazma usulünün zaman içinde terk edilmiş olması da sayıların azlığı üzerinde etkili görünmektedir. Londra, Paris, Berlin ve Viyana ile sınırlı olmak üzere açılan daimi elçiliklerin kurulması ile birlikte görevlendirilen elçiler sefaretnâme yazma alışkanlığını devam ettirmiş olmakla birlikte; sürecin 1821-1834 yılları arasında kesintiye uğraması ve ardından açılan elçiliklerin 1815 Viyana Kongresi ile belirlenen kurallar çerçevesinde hayata giren modern diplomasi kurallarına bağlı olarak çalışması ve iletişim araçlarındaki gelişmelerin sefaretnâme yazmayı modası geçmiş olarak geçersiz kıldığı söylenebilir (Beydili, 2007: 27)⁹⁰.

⁸⁸ Bu husus Belin’e giden Azmi Efendi özelinde, Prusya devletinin “tavr u âdet ve nizâm-ı mülkiyelerine dair kesb-i ittila olunan bazısını işbu cerideye tezyil kılınması” şeklinde ifade edilmektedir (Beydili, 2007: 25).

⁸⁹ Bu çerçevede Beydili (2007: 13) 1384-1762 yılları arası Venedik’e etkin görüşmelerde de bulunmuş ve çoğunlukla (55’i) çavuş olan 178 elçi gönderildiğini, benzer şekilde Avusturya, Lehistan ve diğer ülkeler için de geçerli olan bu göndermelere rağmen elimizde bu kadar belge olmamasını bu tür elçilerin sözlü olarak bilgi verdiklerinin bir kanıtı olarak sunar.

⁹⁰ Buna karşın 1838’de Paris elçiliğinde kâtip olan Mustafa Sami’nin Avrupa Risalesi, yine aynı tarihli Mehmed Sadık Rıfat Paşa’nın İtalya Seyahatnamesi, 1845’te Paris’te elçilik maslahatgüzarı olan Abdürrezzak Bahir’in biraz Londra’yı da anlatan Risale’si örneklerinde olduğu gibi zaman zaman olağanüstü vesilelerle gönderilen elçilerin klasik örnekleriyle pek ilgisi kalmayan ve ayrıca ilgi çekici olma özelliklerini de yitiren sefaretnâmeler kaleme aldıkları da bilinmektedir (Beydili, 2007: 27).

En erken tarihli örnek olan Hacı Zağanos'un Elçilik Raporu⁹¹ dışında yazılı olarak sunulmuş başkaca rapora rastlanılamamış olması nedeniyle sefaretnameleri klasik anlamda bilinen örnekleri ile yani seyahatname, hatırat ve takrir niteliklerini bir arada taşıyan örnekleri ile sınırlandırmak uygun olacaktır.

Bu türe ait bugün elde bulunan sefaretnamelerin sayısı konusunda farklı rakamlar verilmektedir. Sefaretnamelerle ilgili erken tarihli çalışmasında Unat (1968) sefaretname türünde toplam 46 eserden bahsederken; Yalçinkaya (1996) bu listeye Giritli Ali Aziz Efendi'nin Prusya Sefaretnamesini; Beydili ve Erünsal (2001) ise Prut savaşı öncesi diplomatik çabalarda bulunmak üzere Viyana'ya gönderilen Seyfullah Ağa'nın sefaretnamesini eklemesi sonucu toplam sayı 48'e ulaşmıştır⁹².

Söz konusu sefaretnamelerin dağılımına bakıldığında 36 tanesinin Batı ülkeleri ile ilgili olduğu görülmektedir. Batı ülkeleri açısından ise çoğunluğu Avusturya (9 adet) sefirlerine ait sefaretnameler oluştururken; bunu sırasıyla Rusya (8 adet), Fransa (7 adet), Polonya (3 adet), Prusya (3 adet), İngiltere (3 adet), İspanya (1 adet), İtalya (1 adet), İsveç (1 adet) takip etmektedir. Bunun yanı sıra en çok sefaretnamenin bulunduğu ülke olarak İran (7 adet) ön plana çıkarken; Fas (2 adet), Hindistan (1 adet), Akkoyunlu (1 adet), Buhara Hanlığı (1 adet) sefaretnameleri bulunan diğer ülkeler arasındadır. Sefaretnamelerin dağılımı ile ilgili bir diğer nokta büyük bir kısmının (20 adet) 1750 sonrasına ait olmasından hareketle Osmanlı'nın reform çağlarında yoğunlaşmış olduğu söylenebilir (Korkmaz, 2011: 203).

Takrir niteliğinde olmakla birlikte bilinen ilk sefaretname Avusturya'ya (Nemçe) gönderilen Hacı Zağanos'un raporu iken; sefaretnamelerin sonuncusu, İran'da 1872-77 yılları arasında elçilik yapan Mehmet Tahir Münif Paşa'nın risalesidir. Klasik anlamda sefaretname türünün elde bulunan ilk örneği ise 1665'te Viyana'ya iki ülke arasındaki dostluğun pekiştirilmesi ve hediye takdimi için 300 kişilik bir heyetle gönderilen Kara Mehmed Paşa'nın sefaretnamesidir.

⁹¹ Söz konusu rapor Karamuk (1992)'de tam metin olarak yayınlanmıştır.

⁹² Söz konusu Sefaretname'ler EK-1'de sunulmuştur.

Söz konusu sefaretname aynı zamanda Raşit Tarihi ve Silahdar Tarihi gibi vakanüvist tarihlerine giren ilk sefaretnamedir (Beydili, 2007: 16). Hemen tamamı Türkçe kaleme alınmakla birlikte yabancı dille yazılmış tek sefaretname, 1793'te Londra'ya giden ilk ikamet elçisi Yusuf Agah Bey'in sır kâtibi Mahmud Raif Efendi'nin Fransızca olarak kaleme aldığı eserdir. Sefaretnamelerin genellikle sır katipleri tarafından yazıldığı bilinmekle birlikte Mahmud Raif Efendi'nin yazdığı eser bizzat sır katipleri tarafından yazılan ilk ve tek örnek olması açısından da önemlidir. Genel olarak nesir tarzında yazılmakla birlikte Sünbülzade Vehbi'nin İran Sefaretnamesi ve Zıştovili Ali Ağa'nın Lehistan Sefaretnamesi⁹³ manzum tarzda yazılmış istisnalar olarak karşımıza çıkmaktadır (Beydili, 2009: 292-293). Yasincizade Abdülvehhab Efendi'nin İran Sefaretnamesi⁹⁴ ise resimli olarak yayınlanmış tek sefaretname örneğidir.

Sefaretnameler hakkında yapılan çalışmaların ilk biçiminin metinlerin tıpkıbasımı şeklinde olduğu söylenebilir. XIX. yy ikinci yarısı ve XX. yy başlarında genellikle Batı Avrupa ülkelerine ilişkin sefaretnamelerin tıpkıbasımlarının yapıldığı görülmektedir. Bunlar arasında Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi, Ahmed Resmi Efendi ve Morali Esseyid Ali Efendi'nin sefaretnamelerinin birkaç kez basılmıştır (Korkut, 2003: 497).

Sefaretnamelerle ilgili çalışmaların bir diğer boyutu ise 'yeni' tespit edilen metinlerin transkripsiyonudur. Bu çerçevede Gümeç Karamuk'un (1992) Hacı Zağanos'un elçilik raporunun transkripsiyonu, Ali İbrahim Savaş'ın Viyana'ya gönderilen Hattı Mustafa Efendinin Viyana Sefaretnamesi yanı sıra Kemal Beydili ve İsmail Erünsal'ın (2001) Viyana'ya gönderilen Seyfullah Ağa'nın sefaretnamesinin transkripsiyonu sayılabilir. Orijinal metinlerin sadeleştirilmelerine yönelik çalışmaların ilki ise Şevket Rado'nun (1970 [2019]) Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi'nin Fransa seyahatnamesine ilişkin çalışması olduğu söylenebilir. Bedriye Atsız'ın (1980) Ahmed Resmi Efendi'nin Viyana ve

⁹³ Söz konusu sefaretname ile ilgili ayrıntılı bilgi için (Topaktaş, 2015)'e bakılabilir.

⁹⁴ Elçilik heyetinde Farsça tercüman olarak yer alan Bozoklu Osman Şâkir Efendi tarafından kaleme alınan sefaretname metninin tıpkı baskımı için (Önal, 2018)'e bakılabilir.

Berlin Sefaretnamelerine ilişkin çalışması bu çerçevede değerlendirilebilecek bir diğer çalışmadır. Bunun yanı sıra Abdullah Uçman'ın (2012) Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi'nin Fransa Sefaretnamesi hakkındaki çalışması ve Ebubekir Ratıp Efendi'nin Nemçe Sefaretnamesine ilişkin çalışması sefaretnamelerin sadeleştirilmesine yönelik çalışmalara bir diğer örnektir. Bellkıs Altunış-Gürsoy'un (2000) Moralı Esseyid Ali Efendi'nin sefaretnamesine ilişkin çalışması ise bilinen yakın tarihli örnekler arasında sayılabilir.

2.3. Sefaretnamelerin Kaynak Değeri

Görevlendirilen ülkenin siyasi, askeri, iktisadi ve sosyal yapısı dâhil olmak üzere içerdiği bilgi çeşitliliği dikkate alındığında sefaretnameler bir diplomasi belgesi olmaları yanı sıra söz konusu alanlar açısından da önemli bilgi kaynakları olarak değerlendirilebilir.

İçerikleri ve kapsadıkları bilgi çeşitliliği üzerinde sefirlerin kişilikleri yanı sıra eğitim, bilgi ve ilgi düzeyleri, gönderilme amaçları, rütbeleri, buna bağlı olarak yürüttükleri görevleri ve gönderildikleri dönem etkili olmuş görünmektedir. Örneğin Viyana'ya elçi olarak gönderilen Kara Mehmet Paşa'nın, görev yaptığı dönemde iki ülke ilişkilerinin etkisiyle Avrupa toplumuna pek ilgi göstermeyip sefaretnamesinde sadece diplomatik ilişkilere yönelik bilgilerle yetinmesinin yanı sıra bostancı odabaşılığı yapmış olması nedeniyle gözlemlerinde askeri alanlara öncelik verip dokuz ay kalmış olmasına rağmen Avusturya'nın sosyal ve kültürel hayatına ilişkin bilgi aktarmadığı görülür. Benzer şekilde görev yaptığı dönemde Paris'in adeta Avrupa'nın kültür başkenti olma niteliği Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi'nin daha ziyade kültürel hayata yönelik gözlemler yapmasında etkili iken; Napolyon'un Mısır işgalinden kaynaklı yaşanan gerilim, birbirine yakın tarihlerde Paris'e gönderilen Moralı Esseyid Ali Efendi, Halet Efendi, Galip Efendi, Seyyid Mehmed Emin Vahid Efendi'nin sefaretnamelerinde Fransa ve Fransızlarla ilgili izlenimlerin çok olumlu olmaması şeklinde kendini göstermektedir. Avusturya'nın öteden beri Osmanlı'nın düşmanı konumunda olması Viyana sefirlerinin Avusturya'nın daha ziyade askeri gücünü

gözlemleri ve sefaretnamelerinde askeri konulara ilişkin anlatılara geniş yer vermelerine neden olurken; II. Friedrich'in gerek askeri gerekse idari alandaki düzenlemeleri Berlin'e gönderilen Ahmed Resmi ve Ahmed Azmi Efendilerin gözlemlerinin bu alanda yoğunlaşmaların gerisindeki neden olarak değerlendirilebilir (Korkut, 2003: 494-495).

Kapsamları itibariyle farklılıklar olsa da sefaretnamelerin hemen hepsinde ortak olan bazı unsurlar da dikkati çekmektedir. İstisnai olarak manzum tarzda kaleme alınanlar mevcut olsa da çoğunlukla nesir tarzında, eskilerin inşa dedikleri tarzda kaleme alınan sefaretnamelerin bir kısmının "...geleneğe uygun olarak, Allah'a hamd, Peygambere salavat, padişaha, devrin büyüklerine ve devlete tazim ve dua ihtiva eden satırlarla başlayıp, sebep-i tertîp, sebep-i te'lif sayılabilecek ifadelerle devam [ettiği]" (Altunış-Gürsoy, 2006: 140) görülmektedir. Teşrifat cümleleri ve klişe cümle kalıplarına sıklıkla yer veren sefaretnamelerin hemen hepsinde ortak olan bir diğer nokta ise elçinin İstanbul'dan yola çıkışından başlayarak izlenilen güzergâh, konaklanan yerler ve buradaki karşılama, ağırlama ve uğurlama merasimlerini kapsar şekilde bütün yolculuğu, yabancı ülkeye varış, buradaki teşrifat ile ilgili hususlar, nâme-i hümayun'un takdimi merasimi ve şereflerine düzenlenen yemek ve baloları ayrıntılı bir şekilde anlatmış olmalarıdır (Altunış-Gürsoy, 2006: 140).

Giriş olarak da ele alabileceğimiz bu bölümü takiben gidilen ülkenin, en genel tanımlamayla kültürüne ilişkin açıklamaların yer aldığı görülmektedir. Bilgi çeşitliliğinin esas olarak gözlemlendiği ve sefaretnameleri birbirinden farklı kılan bu bölümün, sefirlerin gözlemlerine dayandığı söylenebilir. Sefaretnamelerde, her biri zeki ve aynı zamanda dikkatli bir gözlemci olan sefirlerin gittikleri ülkenin özellikle askeri, mali, teknik, politik ve sosyo-kültürel kurum ve sistemlerine yönelik önemli gözlemlerde bulundukları anlaşılmaktadır (Yalçınkaya, 1996: 337). Bu gözlemlerini aktarırken elçilerin genellikle gizli veya açık bir takdir duygusu içinde kaldıkları, "mamur ve bakımlı şehirler, zengin ülkeler ve iyi işleyen düzen[den]" (Altunış-Gürsoy, 2006: 140) etkilendikleri hissedilmektedir. Aktarımlarında bir kıyas yoluna gittikleri, beğendikleri hususlardan ülkeleri ve

ülke insanlarının da yararlanabilmeleri için açık veya örtük şekilde uyarıda bulundukları ve yol gösterir bir tavırla anlatma yoluna gittikleri söylenebilir. Bunu yaparken elçilerin salt gözlemlerle yetinmeyip sebep sonuç ilişkisi çerçevesinde Batı'nın zenginlik ve refahının gerisindeki nedenleri de anlamaya yönelik zihinsel bir çaba içine girdikleri görülmektedir (Altuniş-Gürsoy, 2006: 140-142).

Bu zihinsel çaba Osmanlı yenileşme hareketleri çerçevesinde kuvveden fiili de geçmiş görünmektedir. Bu çerçevede sefaretnamelerin Osmanlı yenileşme hareketlerinin kaynaklarından biri olduğu ileri sürülebilir. 18. yy'a gelindiğinde Osmanlı'nın Batı karşısındaki konumu ve buna bağlı olarak Avrupa algısının Kanuni'nin ünlü mektubunda belirtilenin çok uzağında olduğu ve bunda dönemin elçilerinin sefaretnamelerinin önemli ölçüde etkisi olduğu söylenebilir. Gönderilme sebeplerinden biri haline gelen Avrupa'da meydana gelen değişimleri gözlemek olan elçilerin sefaretnamelerinde bu görevlerini layıkıyla yerine getirdikleri görülmektedir. Sefaretnameler "Osmanlı devlet erkanına reformlarını yaparken ilerlemiş Avrupa ülkeleri hakkında yeterli bilgi sağlayarak Osmanlı devletinin kurumlarını batı standartlarına göre tanzim etmede çok önemli yer tutmuşlardır" (Yalçinkaya, 1996: 336).

Sefaretnamelerin yenileşme hareketlerine kaynak teşkil etmeleri veya bu süreçte oynadıkları rolün her şeyden önce dolaylı bir rol olduğu söylenebilir. Elçilerin, yapılması gerekenlere yönelik doğrudan ifadelerden ziyade gördükleri mevcut durumu olumlu bir şekilde öne çıkarması bu dolaylı etkiyi gösterir niteliktedir (Beydili, 2007: 27). Olumlu bir şekilde nitelenen mevcut durum kapsamında sefirlerin Avrupa kurumlarının üstün yönleri ve hizmet kalitesi, düzen ve asayişin mükemmel işleyişi, adil yargılama sistemi, ulaşım araçları ve belediye hizmetlerinin kusursuzluğu, hastaneler gibi sağlık kurumları, okullar ve bilim merkezleri, fabrikalar, askeri düzen ve ticaret serbestisi gibi unsurları ön plana çıkardıkları görülmektedir (Korkmaz, 2011: 205). Bu açıdan bakıldığında adeta "dolaylı bir kalkınma programı" (Altuniş-Gürsoy, 2006: 142) olarak değerlendirilebileceğimiz bu eserler sayesinde önceleri kulaktan dolma bilgilerle Avrupa'yı tanıyan Bab-ı Ali'nin titiz, dikkatli ve zeki sefirlerce hazırlanan

sefaretnameleri okudukça Batı dünyasından daha fazla etkilenmeye başladıkları söylenebilir (Yalçinkaya, 1996: 319).

Etkilendikleri ülkeler açısından bakıldığında özellikle XVIII. yy'da Fransa yanı sıra Avusturya etkisinin belirgin olduğu ve bu iki ülkenin model olarak seçildiği söylenebilir (Yalçinkaya, 1996: 334). Bu etki kendini ilk olarak Lale Devri'nde göstermiş görünmektedir. Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi'nin Fransa Sefaretnamesi dönemin teknik ve sosyokültürel alanlarındaki yenilikleri üzerinde etkili olurken; benzer bir etki III. Selim'in Nizam-ı Cedid reformları üzerinde de görülebilir. Bu kez dönemin aktörleri ise Ebubekir Râtib ve Mustafa Rasih Efendilerdir. Ebubekir Râtib Efendinin Büyük Layihası yanı sıra Nemçe Sefaretnamesi ile Mustafa Rasih Efendi'nin aynı tarihli Rusya Sefaretnamesi Nizam-ı Cedid reformlarında etkili olmuşlardır (Yalçinkaya, 1996: 322; Beydili, 2007: 27).

XVIII. yy ikinci yarısı ile birlikte hızla kalkınan ve büyüyen Prusya dikkati çekerken; yüzyıl sonlarından itibaren model ülkede bir değişim gözlemlendiği ve bu rolü İngiltere'nin üstlenmeye başladığı söylenebilir. Bunda yüzyıl sonlarında İngiltere'ye gönderilen Yusuf Ağa Efendi'nin Havadisname-i İngiltere'si ve Mahmud Raif Efendi'nin sefaretnamelerinin etkileri tartışılmazdır. Bu sayede Osmanlı yöneticileri devrin en gelişmiş ülkesinin kurumlarını tanıma şansına erişmiş ve sonraki devlet adamlarına aktarabilmişlerdir (Yalçinkaya, 1996: 335).

Sefaretnamelerde çizilen Avrupa tablosu yenileşme hareketleri için bir çerçeve sağlarken bunun yanı sıra sefirlerin bizzat kendileri veya maiyetindekilerin kişisel çabalarının da bu süreçte etkili olduğu söylenebilir. Özellikle teknik ve yaşam biçimi ithali olarak da adlandırabileceğimiz bu çabalar, toplumun bütün olarak değişimi üzerinde etki doğurmuşlardır. Osmanlı kültür hayatının Batılılaşmasında İngiltere elçisi İsmail Ferruh Efendi'nin yurda dönüşü sonrasında Ortaköy'deki yalısında toplanan Cemiyet-i İlmiye topluluğunun oynadığı önemli rol bunun örneklerinden biridir. Katılımcıları arasında Şanizade Atullah Efendi'nin de olduğu, devrin aydınlarının felsefe, edebiyat ve modern bilimler konuşup tartıştığı bu topluluk ilk Türk akademisi olarak da görülebilir

(Kuran, 1967: 490-491). Bu çerçevede bilinen bir diğer örnek ise Fransa elçisi Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi'nin maiyetinde yer alan oğlu Mehmed Said Efendi'nin matbaanın kuruluşundaki rolüdür (Yalçinkaya, 1996: 321).

Yenileşme hareketlerine kaynaklık teşkil etmeleri dışında sefaretnameler aynı zamanda Osmanlı ile Batı arasındaki kültürel etkileşim tarihinin kaynakları olarak da okunabilirler. Bu açıdan bakıldığında sefaretnameler, “Frengistan hakkında ilgi uyandıracak, Osmanlı dünyasına yabancı olan yaşam tarzını ve adetleri gözlemleyip yazıya dökmüş olmalarından ötürü birer haber kaynağı” (Beydili, 2007: 27) olarak da değerlendirilebilir. Özellikle XVIII. yy ve XIX. yy ilk çeyreğine kadar olan dönemdeki sefaretnamelerin vermiş oldukları bilgilerin Osmanlıların yabancı ülkeler ve milletler hakkındaki görüş ve düşünceleri üzerinde önemli ölçüde etkili oldukları söylenebilir (Yalçinkaya, 1996: 325). Sefaretnamelerden edinilen bilgiler doğrultusunda ev dekorasyonu, giyim kuşam, insanlar arası ilişkiler gibi Batının günlük yaşam pratiklerinin Osmanlı’da bazı çevrelerde hayata geçirilmeye başlanması bu etkinin bir sonucu olarak değerlendirilebilir (Altunış-Gürsoy, 2006: 143).

Sefaretnamelerin kaynak değeri taşıdığı bir diğer alan olarak diğer ülkelerin tarihleri ve bu bütün içinde Ortaçağ sosyal tarihi sayılabilir. Sahip oldukları seyahatname niteliklerine bağlı olarak elçilerin güzergâhları üzerindeki ülkeler hakkında kimi zaman kısmi kimi zaman ise detaylı bilgiler içermeleri yanı sıra sefaretnameler aynı zamanda Osmanlıların ilişkide bulunduğu ülkelerin siyasi, askeri, sosyal ve ekonomik durumları ve kültürleri hakkında da genel veya kısmi bilgiler içermektedirler (Korkmaz, 2011: 202; Yalçinkaya, 1996: 324-325). Yabancı ülke insanların günlük yaşantıları, hayat koşulları, adetleri gibi konularda ilk elden bilgi sağlayan bu metinler şehir tarihi açısından da önemli birer kaynak işlevi görürler. Bu çerçevede “Ahmed Resmi Viyana’yı (1756), Galip Budapeşte’yi tarif eder, Paris’i anlatır (1802). Mahmud Raif’in (1793) ve Namık Paşa’nın (1832) Londra tasviri böyle olduğu gibi, Esseyid Ali Efendi’nin (1797) Paris anlatımı, bilhassa şehrin 1789 Büyük İhtilal sonrası yapılan ilk betimlemesi olması hasebiyle ayrı bir özellik taşır” (Beydili, 2007: 26).

Son bir nokta olarak sefaretnameler Osmanlı devletinin sosyal ve kültürel tarihi yanı sıra diplomasi tarihinin de birer kaynağı olarak değerlendirilebilir (Yalçinkaya, 1996: 336-337). Sefaretnamelerin bahsedilen bu kaynak değerlerini sınırlandıran bazı hususların da var olduğu belirtilmelidir. Her şeyden önce daimî elçiliklerin kuruluşu öncesi belirli bir görevle ve kısa süreliğine yabancı ülkelere gönderilen elçiler dönüşlerinde izlenimlerini başta Padişah olmak üzere diğer yöneticilere sözlü olarak sundukları bilinmektedir. Sözlü sunumun gerisindeki temel neden olan gizlilik prensibinin yazılı olarak sunulan sefaretnamelerde de geçerli olduğu düşünülebilir. Bu durumun, sefaretnamelerin diplomasi kaynağı olma niteliklerini sınırlandırıcı bir unsur olduğu söylenebilir (Yalçinkaya, 1996: 336).

2.4. İktisadi Düşünce Tarihi Kaynağı Olarak Sefaretnamelerin Kaynak Değeri

Sefaretnamelerin içerdikleri bilgi çeşitliliklerinden bir diğerinin de görevlerinin bir gereği olarak gittikleri ülkede çeşitli iktisadi faaliyetlerde bulunmaları nedeniyle sefirlerin ilgili ülkenin iktisadi yapılarına yönelik gözlemleri olduğu söylenebilir. Daimî elçilerin görevleri arasında yer alan “...yabancı devlet adamlarıyla yaptıkları ticaret andlaşmaları, müzakereleri ve kapitülasyonlarla tesbit edilmiş bulunan gümrük tarifelerini Osmanlı İmparatorluğu lehine değiştirmek için...[teşebbüste bulunmaları]”⁹⁵ (Kuran, 1976: 489), onları bulundukları ülkenin iktisadi yapılarına ilişkin bilgi edinmeye sevk etmiş görünmektedir⁹⁶.

Bunun yanı sıra daimî elçilikler öncesi başta Batı ülkeleri olmak üzere diğer ülkelere görevlendirilen sefirlerin de, gerekçeleri farklı olmakla birlikte, benzer şekilde gözlemlerini aktarmaktan geri durmadıkları da söylenebilir. Özellikle 18. yy boyunca Avrupa ülkelerine gönderilen sefirlerin hemen

⁹⁵ Yazım yanlışları orijinalinde var.

⁹⁶ Kuran, Türk iktisat tarihi açısından oldukça önemli olduğunu düşündüğü bu konu hakkında şimdiye değin bir çalışma yapılmamış olmasını bir eksiklik olarak gördüğünü de belirtir (1976: 489).

tamamının “*Frengistan*” ile ilgili gözlemlerini aktarma görevlerinin, sefaretnamelerdeki bilgi çeşitliliğini artırma ve bu çerçevede iktisadi konuları da ele almaları yönünde etki doğurduğu söylenebilir.

Sefaretnamelerde ‘iktisadi’ diyebileceğimiz konulara dair aktarılan bilgilere bütün olarak bakıldığında söz konusu ülkelerin üretim yapıları, ticari faaliyetleri ve özellikle gümrük vergileri olmak üzere vergi alanlarında yoğunlaştığı görülmektedir.

Yüzyılın başlarında 1720’de Fransa’ya gönderilen Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi’nin Sefaretnamesinde; kanallar, saraylar ve hayranlık uyandıran bahçeler yanı sıra “Kilimciler için mahsus kârhâne...Ve büyük bir kârhâne daha vardır ki, Âyinehâne’dir” (Rado, 2019: 78-79) şeklinde yer alan Avrupa’da kurulmuş imalathâne/fabrikalara yönelik bilgileri içeren satırların benzeri Ahmed Resmi’nin Berlin Sefaretnamesinde bu kez şeker, kereste, çuha, kumaş ve porselen fabrikası şeklinde karşımıza çıkmaktadır (Atsız, 1980: 56).

Ebubekir Râtib Efendi ise yüzyıl sonu (1791) Viyana’ında tanık olduğu “... mir’ât, kâğıt, tüfenk, kılıç, kılabdân ve çuka, çit ve sandal, fağfur ve hendesehâne âlâtı kârhâneleri[ni]” (Uçman, 2012: 57) kaydederken; yine aynı dönem Rusya sefaretini ile görevlendirilen Mustafa Rasih Efendi/Paşa gerek Sefâretnâmesi gerekse Arîza’sında⁹⁷ Rusya’nın imalathanelerine yönelik gözlemlerini aktarır. “Âlât-ı harbiyye ve edevât-ı seferiyyelerini bilâd-ı cesîmede vâkı’ beylik kârhânelerinde i’ mâl...” (Karakaya, 1996: 138) ettiklerini belirten Mustafa Rasih Efendi bu çerçevede Petersburg’a giderken yol güzergâhında bulunan Germencik’te “...sâhile karîb bir arsa üzerine dört aded kârhâne inbâ [olunduğunu] ikisinin... tüfeng namluları delmek ve kılıç ve süngü, teşhîn ve cilâ itmek amelleriyle [meşğul olduğunu]...diğer iki aded kârhânelerde tüfeng ve piştü takımları ve kılıç ылafı ve tüfeng kundakları i’ mâl [olunduğunu]” (Karakaya,

⁹⁷ Ebubekir Râtib Efendi ile aynı dönemde, Rusya ile imzalanan Yaş Antlaşmasının 10. Maddesi gereği 1793 yılında Rusya’ya gönderilen Mustafa Rasih Efendi’nin sefaret görevi sonrasında sır kâtibi Seyyid Abdullah Efendi tarafından kaleme alınmış Rusya Sefâretnâmesi yanı sıra Râtib Efendi’nin Büyük Layiha’sına benzer şekilde kendisi tarafından kaleme alınmış bir de Arîza’sı bulunmaktadır. Bu konuda ayrıntılı bilgi için (Karakaya, 1996)’ya bakılabilir.

1996: 70) ve Tula'da "...cârî nehirden ifrâz ve bende ilkâ ile sekiz adet kârhânelere taksîmi imtiyâz olunmuş mâ' ile her kârhâne sannâ'nın muktezâ-yı san'atlarına göre...tüfeng namlusu i'mâl itdikleri[ne]" (Karakaya, 1996: 74-75) tanık olduğunu kaydeder.

Söz konusu imalathâne/fabrikaların devlete/krala ait ya da mîrî olduğunu belirten sefirlerden sadece Ahmed Resmi'nin, Berlin Sefaretnamesinde bu tesislerin kuruluş gerekçesini "...dışarıdan âlet, edevat ve mal gibilerden herhangi bir şeye muhtaç olmamak..." (Atsız, 1980: 56) şeklinde ortaya koymasının, dönemin korumacılığa yönelik Merkantilist/Kameralist düşüncesi konusunda 'ipucu' verir nitelikte olduğu söylenebilir.

Sefaretnamelerin 'iktisadi' pratiklere yönelik aktarımları söz konusu pratiklerin düşünsel arkaya planına yönelik bir tespit ya da ima içermemekle⁹⁸ birlikte adı konmamasına karşın sefirlerin örneğin ülkelerin korumacılık pratiklerine yönelik başka tespitlerine de rastlanıldığı görülmektedir. Mustafa Rasih Efendi/Paşa'nın Arîza'sında "Memâlik-i Rusya'da i'mâl ve husûlî mümkün olacak çuka ve alaca ve sandal ve akmişe misüllü melbûsâta dâ'ir eşyâ ve şerît ve şîşe ve saksunya tonbak ve timur ve nuhâs ve sâ'ir müsta'melâta mütedâ'ir emti'a...i'mâlını îcâd ve ikmâl itmiş olduklarına mebnî düvel-i sâ'ireden bu makûle eşyânın tevârüdünü...iki seneye karîbdır men' itmiş [oldukları]" (Karakaya, 1996: 127-128) şeklindeki tespiti ve Ahmed Resmi'nin Viyana Sefaretnamesinin; "...Macaristan'dan Beç'e zahire gelmesi[nin yasak olduğuna]" (Atsız, 1980: 32) yönelik satırları buna örnek olarak gösterilebilir. Mustafa Rasih'in tersine Ahmed Resmi Efendi'nin bu uygulamanın nedenine yönelik "...haslarının ve Çeh eyâletinin ürünlerinin yüksek fiyatla geçerli olabilmesi" (Atsız, 1980: 32) şeklindeki izahı, dönemin iktisadi düşüncesinin en azından 'ruhu'na vakıf olduğunu gösterir niteliktedir.

Yine açıkça dile getirilmemekle birlikte Sefaretnamelerde dönemin korumacılığa yönelik iktisadi düşüncesinin 'ruhu'na yönelik ipuçlarını

⁹⁸ Bu konuda bir istisna olarak Ebubekir Râtib Efendi'nin Büyük Layiha'sı ile ilgili ayrıntılı açıklamalar bir sonraki bölümde ele alınacaktır.

bulabileceğimiz bir diğer iktisadi pratik olarak gümrük ve gümrük vergilerine ilişkin tespitlerin de yer aldığı görülmektedir. Ebubekir Râtib Efendi'nin Büyük Layiha'sında dönemin Avusturya'sının nizamnamelerine dayalı ayrıntılı açıklamaları yanı sıra Mustafa Rasih de ispiro ve şarap üretiminin devlet tekelinde olduğunu ve "... memâlikine gelen hamrın beher kıyyesinden yirmibeş pâreden otuz kırk pâreye dek resm-i gümrük alın[ğın]" (Karakaya, 1996: 122) belirtir. Benzer durumun Prusya için de söz konusu olduğunu Ahmed Resmi'nin Berlin Sefaretnamesinden görebilmek mümkündür. Ahmed Resmi'nin "[ç]oğu içeceğin alım ve satımına [karışıp;]... meselâ şarap ve tütün gibi halka gerekli şeylerden asıl değeri kadar vergi al[ındığına]" (Atsız, 1980: 33) yönelik aktarımından bunu açıkça görebiliyoruz.

Ülkelerin gümrük vergisi uygulamasında 'yerli' tüccarı korumaya yönelik olarak 'yabancı' tüccardan daha yüksek vergi aldıklarını da Sefaretnamelerden tespit edebilmek mümkün görünmektedir. Ahmet Resmi Efendi'nin Viyana'daki uygulamaya yönelik "...Osmanlı Devleti tüccarlarından başka Beç'e mal götüren Françe (Fransa) ve İngiltere bezirgânlarından yüzde otuz kuruş gümrük ve bir öküzden dört beş altın bac [aldığına]" (Atsız, 1980: 33) yönelik tespitine benzer şekilde Rusya'daki durumu Mustafa Rasih Efendi/Paşa şu şekilde kaydeder; "...memâlik-i Rusya'ya getürdiği eşyâdan Rusya tüccârı misüllü resm-i gümrük alınur. Düvel-i sâ'ireden ticaretle gelen bâzergânân ki memâlik-i Rusya mütevattınlarından değildir. Ol makûle tüccar metâ'ından yüzde otuz resm gümrük tahsîl ider" (Karakaya, 1996: 123).

Dönemin iktisadi düşüncesine adı konularak açık bir referans verilmeden yapılan bu aktarımların Ebubekir Râtib Efendi somutunda düşünsel temellerine kavuştuğuna yönelik açıklamalar takip eden bölümün konusunu oluşturmaktadır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

AHMED RESMÎ EFENDİ VE EBUBEKİR RÂTİB EFENDİ’NİN VİYANA SEFARETNAMELERİ

Sefaretnamelerin, içerdiği bilgi çeşitliliğine karşın iktisadi düşünce tarihi açısından taşıdığı kaynak değerinin mevcut literatürde layıkıyla ele alındığını söylemek pek mümkün görünmemektedir. Bunun, birincisi kaynakların kendisinden ikincisi ise kaynakların yazıldığı dönem ve yazarları ile ilişkili iki nedeninden bahsedilebilir.

İlk olarak sefaretnamelerin hakkında yazıldığı ülkenin iktisadi pratiklerine yer vermesine karşın söz konusu pratiklerin düşünsel ya da teorik temellerine yönelik herhangi bir referansta bulunmadığı söylenebilir. Bunun beraberinde getireceği, sefaretnamelerde ‘gömülü’ iktisadi düşünceyi bulup çıkarmanın güçlüğü ise açıktır.

İkinci olarak ise başta sefaretname yazarları olmak üzere ‘dönemin’ Osmanlı toplumunda ‘iktisadi düşünce’ye yönelik bir ilgi yanı sıra bilgidan de bahsedebilmek mümkün görünmemektedir. Sefaret görevinin yürütüldüğü ülkelere ilişkin gözlemlerin askeri alanlar başta olmak üzere yer yer kültürel hayata yönelik olması ilginin yöneldiği alanları gösterirken; bunun adeta doğal diyebileceğimiz sonucu olarak iktisada yönelik bilginin de sınırlı olduğu söylenebilir.

İktisadi düşünceyi de kapsar şekilde ‘Batı’daki gelişmeler konusunda ilgi ve beraberinde getirdiği bilginin ortaya çıkışının Batılılaşma/yenileşme hareketlerinin de yoğunluk kazandığı 18. yy ortaları ile birlikte söz konusu olduğu ‘gerçeği’ göz öne alındığında bu dönem sefaretnamelerinin bu gözle ‘yeniden’ incelenmesi önemli hale gelmektedir.

18. yy sefaretnameleri içinde özellikle yüzyıl sonlarında Viyana sefareti ile görevlendirilen Ebubekir Râtib Efendi’nin sefirlik görevi sonrasında kaleme aldığı Nemçe Sefaretnamesi ve bir nevi tamamlayıcı nitelikte olan Büyük Layiha’sı

dönemin Avusturya'sının iktisadi pratiklerinin düşünsel temellerine açık referanslar vermesi açısından ön plana çıkmaktadır.

Aşağıda Râtib Efendi'nin Nemçe Sefaretnamesi ve Büyük Layihası ayrıntılı bir şekilde ele alınmakla birlikte bir sürekliliği gözlemleyebilmek için yüzyıl ortasında Viyana sefareti ile görevlendirilen Ahmed Resmi Efendi'nin sefaretnamesi de incelenecektir. Bu çerçevede ilgili sefirlerin yaşam hikâyelerine yönelik bilgiler sonrasında her birinin sefaret görevleri ve sonrasında kaleme aldıkları sefaretnameleri üzerinde ayrıntılı bir şekilde durulacaktır.

3.1. Ahmed Resmi Efendi Viyana ve Berlin Sefaretnamesi

3.1.1 Hayatı

Tarihin şanlı padişahların cephelerde elde ettikleri başarıların aktarılması şeklindeki kurgusu, kaçınılmaz olarak bireyin görünmez kılınmasını beraberinde getirecektir. Ahmed Resmi Efendi somutunda da olduğu gibi hemen tüm Osmanlı önde gelenleri üzerine yazılmış biyografilerin bulunmaması söz konusu kişilerin yaşamları konusunda ayrıntılı bilgiye ulaşmamızın önündeki en önemli engel olarak karşımıza çıkmaktadır. Aksan'ın ifadesiyle “[b]ir bireyin hayatını, ilişki ve bağlantılarını, beklentilerini keşfe çıkmak Osmanlı sosyal tarihindeki en zorlu işlerden biridir”⁹⁹ (Aksan, 1997: 4).

Zorluk kendisini özellikle doğum tarihi, doğum yeri gibi alanlarda göstermektedir. Ahmed Resmi somutunda bakıldığında yaşamı ile bilgiler farklı kaynaklardan – hocasının oğlu olan Muradi'nin *Silkü'd-Dürer fi Ayanü'l-Karnü's Sâni Aşar* başlıklı kitabı ve *Ramiz Tezkiresi* gibi – toplandığından yer yer kimi çelişkilerle karşılaşmak mümkündür. Her iki kaynakta da ortak nokta gerçek adının Ahmed bin İbrahim olduğudur.

⁹⁹ Bunun nedeni konusunda ise; “...kısmen 19. Yüzyıl öncesinde bir bireyin hayatını, bütün tebaasını kulu haline getiren bir hanedanın hayatından ayırtırmanın imkânsızlığı, kısmen de Müslüman aile hayatının tabiatı gereği mahrem olması, bireyden ziyade cemaat üzerine odaklanmış olması[nı]” (Aksan, 1997: 4) belirler.

Muradi'den hareket edildiğinde doğum tarihi 1694 veya 1695 ve doğum yeri olarak Girit'in Resmo kasabası verilirken; hayatı hakkında daha geniş bilginin yer aldığı *Ramiz Tezkire*'si doğum yeri olarak Hanya'yı işaret eder (Aktaran: Aksan, 1997: 10, 18). Kimi kaynaklar (Atsız, 1980:7; Kütükoğlu, 1989: 121) ise doğum tarihi olarak 1700'ü belirlerken doğum yeri konusunda aynı bilgiyi, Girit'i belirtirler.

Devlet adamları ve yazarların doğdukları şehri kendilerine lakap olarak almaları geleneğine uygun şekilde kaynaklar Ahmed bin İbrahim'in, Resmo'da doğduğu için Resmi lakabını aldığı kaydeder¹⁰⁰ (Atsız, 1980: 8).

Çalışkanlığı, akıllı olması ile kendini gösteren Ahmed Resmi 1734-35'te tahsilini tamamlamak ve görgüsünü artırmak üzere geldiği İstanbul'da Reisülküttâb Tavukçu Mustafa Efendi'ye intisâb edip yanında yetişmiş ayrıca daha sonra Mustafa Efendi'ye damat olmuştur (Kütükoğlu, 1989: 121; Atsız, 1980: 7).

18. yy'da devşirme bağılıklarının yerini kan bağı veya kapı halkına dayalı bağılıklar aldığından yönetim kadrosuna girmenin adeta önkoşulu olan intisab'ı Ahmed Resmi, iki kez Reisülküttâb'lık yapmış ve dönemin önde gelen entelektüellerinden olan Tavukçu Mustafa Efendi ile sağlamış görünmektedir¹⁰¹. Mustafa Efendinin 1749'daki ölümü sonrasında¹⁰² ise bir hami olarak değilse bile akıl hocası olarak Reisülküttâb ve sonrasında Sadrazamlık da yapacak Mektupçu Koca Ragıp Paşa ile ilişkilendiği bilinmektedir (Aksan, 1997: 36-37).

¹⁰⁰ Muradi'de son harf vav olmakla birlikte yani Resmo iken; zaman içinde ye'ye yani Resmi'ye dönüşmüştür.

¹⁰¹ Aksan; "...sadrzamanı padişah ailesine damat etme şeklindeki uygulamanın bir benzerinin bürokrasinin her kademesinde yaygın olduğu[nu] ve 18. yy biyografileri ve tarihçelerinde 'damat olmak' sözü[nün], ilgili memurun kendine bir hami bulmasını ve nüfuz sahibi bir aile aracılığıyla Osmanlı yönetimi içinde üst kademelere tırmanmasını belirtme amacıyla kullanıldığı[nı]" (Aksan, 1997: 30) belirtir.

¹⁰² Kendisi de I. Mahmud'un tahta çıkışını duyurmak üzere daha önce Avusturya'ya sefir olarak gönderilen Mustafa Efendi ailesi Osmanlı bürokrasisinin çeşitli kademelerinde görev almış kişilerden oluşmaktaydı. Oğullarından Abdürrezzak Bahir Efendi iki kez (1772-1774, 1779) reisülküttâplık etmiş, torunu Ataullah Mehmed ise 1786/87 yıllarında reisülküttâbtı. Diğer oğlu Aşır Efendi ise 1798-1800 yılları arasında şeyhülislamlık görevinde bulunmuş, Ahmed Resmi'nin damadı Ahmed Azmi ise Berlin'e Ahmed Resmi ile birlikte gitmiş ve daha sonra 1790/91'de Berlin sefirliğinde bulunmuştur (Aksan, 1997: 34).

Bütün “himaye”ler yanı sıra Ahmed Resmi’nin kendi kişisel becerileri, çalışkanlığı ve iyi eğitiminin yönetim kademesindeki yükselişinin gerisindeki asıl neden olduğu söylenebilir. Medeni, belagat ve erdem sahibi olan Ahmed Resmi 18. yy kalemiyesinin tipik bir temsilcisidir. Eğitimli Osmanlıların bilmesi gereken üç dilde de – Türkçe, Arapça ve Farsça’da – yazabilen Ahmed Resmi bu özellikleri sayesinde başmukataacılık olarak başladığı hâcegân makamında zamanla yükselerek “muhasibeci, elçi, tezkireci, sadâret mektupçusu ve kethudâsı, çavuşbaşı, tersâne ve mutbak emîni, sergi nâzırı, murahhas ve defterdar rütbelerinde bulunmuştur” (Atsız, 1980: 7).

1757 yılının sonlarında Sadrazam Ragıb Mehmed Paşa tarafından, III. Mustafa’nın tahta çıkışını duyurmak üzere şikk-ı sani defterdarlığı payesiyle Viyana elçisi olarak; 1763 yılında ise Berlin elçisi olarak görevlendirilmiştir (Aksan, 1997: 39; Kütükoğlu, 1989: 121).

Her iki elçilik görevi sonrasında kaleme almış olduğu Nemçe ve Prusya Sefaretnameleri Vasıf Tarihinde (1219/1804) basılmış aynı zamanda çeşitli batı dillerine de çevrilmiş olması açısından önemlidir. Vasıf’ın değerlendirmesiyle “...bir mücevher değerinde olan [bu...yazılar] lüzumsuz uzatmalardan ve gevezeliklerden uzak olduğu için” (Aktaran: Atsız, 1980: 10) hiçbir değiştirme ve herhangi bir ekleme yapılmaksızın olduğu gibi basılmıştır. Ayrıca Hammer tarafından 1809’da Almanca’ya ve ayrıca Lehçe’ye çevrilmiştir (Kütükoğlu, 1989: 122)¹⁰³.

3.1.2. Viyana Sefareti

1757 yılının sonlarında, Nemçe’ye (Avusturya) elçi olarak gönderilen Ahmed Resmi Efendi’nin gönderiliş gerekçesi III. Osman’ın ölümü üzerine tahta çıkan III. Mustafa’nın müjdeli haberini bildirmek olarak belirtilir. Prusya kralı

¹⁰³ Ahmed Resmî Efendi’nin Sefaretnameler dışında; “*Hülâsatülîtibâr* (1769—1774 Osmanlı – Rus Savaşı ve Küçük Kaynarca Barışı), *Halîfetürrüesâ* (reisülküttâbların hayat hikâyeleri), *Hâmiletülküberâ* (kızlarağalarının yetiştirilmeleri ve hayatları), *Vefîyyât* (meşhur bâzı kadın ve erkeklerin ölümleri hakkında), *Coğrafiyâ-yı Cedîd* (yeni coğrafiya) ve *Atasözleri*, gibi eserleri[nin de]” (Atsız, 1980: 8) varlığı bilinmektedir

Büyük Friedrich ile Maria Theresa arasında süren Yedi Yıl Savaşları'nın (1756-1763) ikinci yılının yaşandığı ve Prusya ordularının [Brandenburg'un] Saksonya'yı ele geçirip Bohemya'ya (Çek eyaleti) saldırısının gündemde olduğu bir bağlamda gerçekleşen bu ziyaretin bir tahta çıkma haberini iletme ötesinde siyasal anlamlarının olduğundan kuşku yoktur.

Kendisinden önce, benzer sebeplerle gönderilen tüm elçilerin yaptıklarına benzer şekilde sefareti sonrası izlenimlerini kaleme alan Ahmed Resmi de meselenin siyasal yönü hakkında herhangi bir şey söylemez¹⁰⁴. Yine kendisinden önceki sefaretnamelere benzer şekilde ayrıntılı bir seyahat anlatısı içermekle birlikte bu çerçevede sunduğu ayrıntılı bilgiler Ahmed Resmi'nin coğrafya ve Kutsal Roma Germen İmparatorluğu hakkındaki ilgi ve bilgi düzeyinin yüksekliğini göstermesi bakımından ayırııcıdır (Atsız, 1980: 11). Bunun yanı sıra Viyana Sefaretnamesi'ni ayırııcı kılan bir diğer unsur ise kendi kuşağından pek çok sefirin yaptığı gibi padişah ve imparatorun sağlığı ve iyiliği için uzun uzun niyazlarda bulunulan bir bölüm içermemesidir. Sefaretnamesine “Tefsil-i Memalik-i Nemçe” [Nemçe Memleketi Üzerine Bilgiler] başlıklı bir bölüm ekleme ihtiyacı duyması da bu çerçevede değerlendirilebilecek bir diğer ayırııcı unsur olarak değerlendirilebilir (Aksan, 1997: 60).

Yol dâhil yaklaşık on ay süren elçiliği sonrasında kalem aldığı Sefaretname, seyahat ile ilgili ayrıntılarla başlar. Bu çerçevede 2 Aralık 1757 günü, kalabalık bir maiyetle¹⁰⁵ İstanbul'dan başlayan yolculuk yaklaşık üç ay sürmüştür. Edirne, Filibe, ve Sofya üzerinden Belgrad'a ulaşan Ahmed Resmi burada ev sahibi ülkenin temsilcileri refakatinde seyahatin kalanını gerçekleştirerek 1758 Mart başlarında Viyana'ya girişinin planlanacağı

¹⁰⁴ Bir önceki bölümde de belirtildiği gibi bu yöndeki tespitlerin padişah veya sadrazama sözlü olarak sunulmuş olması muhtemeldir.

¹⁰⁵ 60'ın üzerinde kişinin yer aldığı maiyetinde kapıcı kethüdası, otuz kişilik yeniçeri bölüğü, bir imam, mühürdar, hediye ve her türlü olası nakit avanstan sorumlu hazinekar, ulak olarak kullanılan iki çavuş, çeşitli resmi belgeleri taşıyan İbrahim isimli sefaret katibi, yirmi iki çuhadar yani sefirin özel hizmetkarları ve maiyeti, ev sahibi hükümetin tayin ettiği bir tercüman, kethüda ve tören kılıçlarını taşıyan silahdar yer almaktaydı (Aksan, 1997: 53).

Altenburg'a varır¹⁰⁶. Üç günlük mola sonrasında Ahmed Resmi ve beraberindeki heyet 13 Mart 1758 günü Viyana'ya ilerler, “köprünün başında bir tercüman ve bir süvari alayı tarafından karşılan[ıp] yanında refakatçileri olduğu halde elçilerin olağan ikametgâhı olan Leopoldstadt'a ulaşır” (Aksan, 1997: 56). Beç'e [Viyana'ya] girişinin nevrüz günlerine ve bahara rastladığını belirtir (Atsız, 1980: 20).

Sefaret görevinin aslını oluşturan Maria Theresa ile görüşme, imparatoriçenin Sultanın mektubunu kabule zamanları olmadığından yaklaşık bir ay sonra mümkün olabilir. Önce I. Franz ardından Maria Theresa ile görüşmesi planlanır. 19 Nisan 1758 günü Ahmed Resmi Efendi muazzam bir törenle imparatorun özel arabasıyla saraya götürülür ve “Şaban ayının onuncu günü [19.4.1758] çasar tarafından kabul edilir” (Atsız, 1980: 21). İçeri girişinden itibaren Sultan'ın mektubunu sunmasını ayrıntıları ile anlatan Ahmed Resmi, üç gün sonra yine aynı yerde ve aynı şekilde çasariçeye de Sultanın mektubunu sunarak elçilik işinin resmi bölümünü tamamlar (Atsız, 1980: 21).

Sefaretnamede,

“...çasar ve çasariçe ile buluştuğumuz günlerde kendi aşçılarımızın pişirdikleri yemekleri yemek üzere kendi konağımızda bize ziyafetler düzenlediler. Her birinde reistülküttâpları sayılanlar ve devletlerinin ileri gelenlerinden kimseler de geldiler. Onlar için de kendilerine göre özel yiyecekler hazırlandı. Hem bunlardan ve hem de bizim yemeklerimizden yiyerek memnunluk gösteriyorlardı” (Atsız, 1980: 23)

şeklinde yer alan anlatının ayrıntıları, özellikle konuşulan konuları, bir başka kaynakta bulabilmek mümkün görünmektedir.

Ahmed Resmi'nin İmparator Francis Stephen ve İmparatoriçe Kraliçe Maria Theresia ile görüşmesi dönemin basınında da yer almıştır. *Wienerische Diarium*'un bir ekinde özel bir açıklama şeklinde yer alan habere göre; ziyaretin ilkinin 17 Nisan, ikincisinin ise 19 Nisan'da gerçekleştiği, Büyükelçinin grubunun “Kont Michael Anton Ignaz von Althann'ın (1716-1776) süvarileri ve Kont

¹⁰⁶ Yer isimleri ve tarihler konusunda kaynaklarda kimi farklılıklar bulunmaktadır. Örneğin Viyana'ya giriş öncesinde konakladıkları yer Atsız'da (1980: 20) “11/13.3.1758 'de Viyana'ya iki saat uzaklıktaki İşveket (Schwechat)” olarak yer alır.

Johann Joseph Philipp von Harrach'ın (1678-1764) piyadelerinin de dâhil olduğu Avusturyalı eskortla birlikte yaklaşık altmış kişiden oluş[туğul]” (Brown, 2019: 102) belirtilmektedir. Kabul sırasında konuşulanlar konusunda ise orada hazır bulunan

“Portekizli bir diplomat, muhtemelen Lafões Dükü João Carlos de Bragança e Ligne (1719-1806), hem elçinin hem de imparatorun konuşmalarının özünü kaydetme zahmetine [katlanarak]...Padişahın hem donanmasını hem de ordusunu genişletme arzusuna rağmen barışın devam edeceğine dair karşılıklı güvenceler verildiğini” (Brown, 2019: 105)

kaydeder.

Resmi görevi sona erdikten sonra Viyana’da yaklaşık dört ay daha kalan Ahmed Resmi Sefaretnamesinde dönüş yolculuğunu da ayrıntılı bir şekilde anlatır. Çeşitli mazeretler öne sürerek ayrılmak istediğini ve resmi izin verildikten sonra yine aynı şekilde imparator ve imparatoriçe ile ayrı ayrı görüşüp, getirdiğine benzer şekilde mektuplar aldıktan sonra “şevvalin yirmibeşinci (2.VII. 1758) cumartesi günü Beç’den kalkıp” (Atsız, 1980: 24) çeşitli güzergâhlar kat ederek “zilhiccenin sonlarında (3/13. IX. 1758) İstanbul'a [varır]” (Atsız, 1980: 27).

Viyana’da geçirdiği günlerin esas olarak sürmekte olan Yedi Yıl Savaşları gölgesinde geçtiğinden kendisi açısından biraz sıkıcı geçtiği söylenebilir. Konaklarının korunması için muhafız görevlendirilmesi yanı sıra diledikleri gezileri yapabilmeleri için bir araba tahsis edilerek keyfi isteklerinin de yerine getirilmesine çalışılmasına karşın Ahmed Resmi Efendi bu süre zarfında “...Grandeboer (Brandenburg) üzerine durmamacasına asker gönderilmesi, onun Beç'e gelebileceği endişesi ile Beç kalesi içine zahire yığılması ve kale varoşlarına asker yerleştirilmesi gibi kargaşalıklar[ın] en sonunda kalbi[ni] ve kafa[sını] bulandırdı[ğın]” (Atsız, 1980: 23) belirtir.

Ahmed Resmi'nin Viyana Sefaretnamesinde standart Sefaretnamelerde İstanbul’a dönüş ile sonlanan kurgunun dışına çıktığı söylenebilir. Sefaretin görevinin “...yolların ve sınırların durumunu [anlatmak]” olduğunu teslim etmekle birlikte sonrasında anlatacaklarına zemin oluşturmak için “Nemçelilerin bazı davranış ve adetlerini anlatmaya cesaret [ettiğini]” (Aksan, 1997: 60)

belirtir¹⁰⁷. “Tefsil-i Memalik-i Nemçe” [Nemçe Memleketi Üzerine Bilgiler] başlıklı bölüm bu kapsamda oluşturulmuş görülmektedir. (Aksan, 1997: 60).

Nemçe Memleketi Üzerine Bilgiler’de Habsburg imparatorluğu içindeki çeşitli unsurların o anki siyasi durumu üzerine ayrıntılı açıklamalarda bulunur. “Dokuz krallık ve üç dört dükaliğe bölünmüş Nemçe[‘de] krallıkların her biri elektör ve içlerinden bir tanesi hepsinin bağımsız başkanı seçilir ve bu anlamda imparator adını alır” (Atsız, 1980: 28) şeklinde başlayan anlatı her bir elektörün ayrıntılı açıklaması yanı sıra dönemin birbirine rakip olan Avusturya İmparatoriçesi Maria Theresa ile Prusya Kralı Friedrich ve sürdürdükleri savaşın değerlendirilmesi şeklinde devam eder (Atsız, 1980: 28-34).

Bu anlatı içinde dönemin iktisadi koşulları ve Avusturya’nın yürüttüğü politikalara yönelik ipuçları da bulabilmek mümkündür. Maria Theresa’nın babası VI. Karlos’un Macaristan’ı esas olarak Macar soylularının yönetimine bırakmakla birlikte bazı yerlerde “has değerinde toprakları ve köyleri” (Atsız, 1980: 31) olduğundan bahisle “...bugünlerde haslarının ve Çeh eyâletinin ürünlerinin yüksek fiyatla geçerli olabilmesi için Macaristan’dan Beç’e zahire gelmesi[ni]” (Atsız, 1980: 32) yasakladığını belirtir.

Dönemin Avusturya’sının gelirlerinin yetersiz olduğunun açıkça görüldüğüne yönelik tespiti sonrası Ahmed Resmi “...bunların çaresizliklerini ve yoksuzluklarını belli etmiyerek devletin yürütülmesinde gerekli olan parayı acaba nereden buldukları sorusun[a]” (Atsız, 1980: 32) da yanıt arar. Ona göre cevap: “Bunlar her ne kadar bolluk ve refah içinde rahat yaşayan insanlar gibi görünmekte iseler de, aslında devletlerini idarede (müsrif olmayıp) gayet namuslu ve akli başında davran[maları]” (Atsız, 1980: 32- 33) ile ilişkilidir.

Namushuluk ve akli başındalığın somut yansıması olarak ise; “Gelir toplamak için hiyle yoluna sapmayı düşünme[dikleri], para harcamakta ve

¹⁰⁷ Sefaretnamelere bu şekilde yapılan ve sefaretnamenin kendisinden daha fazla önemli olan bu tür eklemelerin, başta kendisinin Berlin sefaretnamesi olmak üzere sonraki sefaretnamelerin büyük bölümünde yer almaya başladığı görülmektedir. Ebubekir Ratib Efendi’nin 1791 Viyana yolculuğu münasebetiyle III. Selim’e çok bilinen tavsiyelerini iletği yazısı bunlardan en ünlüsüdür (Aksan, 1997: 60).

ihrâcat¹⁰⁸ meselelerinde israftan, boş yere para vermekten kaçın[dıkları], para biriktirme ve az ile yetinme kurallarını elden bırakma[dıklarını]” (Atsız, 1980: 33) belirtir. Bu kapsamda Avusturya devletinin “Meselâ Osmanlı Devleti tüccarlarından başka Beç'e mal götüren Françe (Fransa) ve İngiltere bezirgânlarından yüzde otuz kuruş gümrük ve bir öküzden dört beş altın bac [aldığını]” (Atsız, 1980: 33) ayrıca “Güneş battıktan sonra varoş ve kale kapılarından içeri girmek isteğinde olanların zenginlerinden de fakirlerinden de akça devşir[diklerini]” (Atsız, 1980: 33), bunun yanı sıra “Çoğu içeceğin alım ve satımına [karışıp;]... meselâ şarap ve tütün gibi halka gerekli şeylerden asıl değeri kadar vergi al[ğını da]” (Atsız, 1980: 33) Sefaretnameden öğreniyoruz.

Sefaretname'nin son bölümünü oluşturan ve Viyana ve Viyana halkı üzerine yorumların yer aldığı “Özet Olarak Beç'in Anlatılması” bölümü “yazılması sonradan düşünülmüş...ve Ahmed Resmi'nin sefaretnamesinde... bulunmasını gerekli gördüğü” (Aksan, 1997: 64) bir bölüm olarak değerlendirebiliriz.

Kaleyi ve gündelik yaşamı resmettiği bu bölümde Kale içindeki fiskiyeli havuzlar ve bazı önemli işler için oluşturulmuş meydanların varlığından etkililmiş görünür. Etkilendiği asıl unsurun Viyana'da bulunduğu süre içerisinde “kendisi ve çevresindekilerin Burgtheater'da iki kez katıldığı bilinen” (Brown, 2019: 106) “Komediya dedikleri hayalhâneler (tiyatro)” (Atsız, 1980: 33) olduğuna kuşku yoktur. Hatta Ahmed Resmi'nin Viyana'ya ziyareti şerefine sahnelenen ve prömiyerine bizzat kendisinin katıldığı “*Le Turc généreux* balesi hakkında özel olarak hiçbir şey [söylemese de]” (Brown, 2019: 109) Sefaretname'deki bu bölümün yazılmasında etkili olduğu söylenebilir.

Tiyatroya gitmeyi gündelik yaşamın bir parçası olarak gören Ahmed Resmi bu durumu;

¹⁰⁸ Sefaretname'nin orijinaline ulaşamadığından Ahmed Resmi Efendi'nin kavramı bilinçli olarak kullanıp kullanmadığı veya metnin transkripsiyonunda okuma hatası olup olmadığına yönelik herhangi bir değerlendirme yapılamamakla birlikte anlam itibarıyla kastedilenin ihracattan ziyade ithalat olduğu söylenebilir. Zira ihracattan tasarruf etmek gibi bir ifade iktisat teorisi açısından çok anlamlı görünmemektedir.

“Ahalisinin uluları ve zenginleri kuşluğadek uyurlar. Öğle vakti yemeğe oturup, ikindiye yakın yemekten kalktıkları gibi hintolara binip üçer beşer adı geçen gezinti yerlerine giderler. Akşamadek dolanıp güneş batarken kale içinde bulunan ve opera ve komedyaya diye adlandırılan hayalhanelere (tiyatrolara) giderler. Saat üçte de tiyatrodan çıkınca ellerinde yel mumları (meşaleler) ışıdayarak kapıları önlerinde fânuslar yanan birbirilerinin evlerine tatlı vakit geçirmeye misafirliğe giderler. Burada akşam yemeği yiyerek sabahadek eğlenirler” (Atsız, 1980: 36)

şeklinde aktarır.

Bütün bunlara rağmen tiyatro ile ilgili yorumunun son tahlilde “hayalhane” olarak adlandırmasından da görüleceği gibi küçültücü bir nitelik taşıması yanı sıra “kral ve kraliçe de dahil olmak üzere...herkesten sınıfına ve kalabalığına göre dirhem ve dinar (devrin para değerleri) almak gibi mekruh işleri pek çoktur” (Atsız, 1980: 33) şeklindeki aktarımından da görüleceği gibi İslamiyet’e uygun olmadığı şeklinde yorumlanabilir.

Klasik sefaretnamelerde olduğunun aksine hiçbir dua, niyaz yapılmadan sona eren sefaretnameye bütün olarak bakıldığında “üslubun sadeliği, nesnel gözlemler ve zaman zaman küffar adetlerinden hayranlıkla söz edilmesi, Friedrich’in meydana getirdiği tehdidin ve bunun olası sonuçlarının zekice değerlendirilmesi, Avusturya tarihinden bir kesitin ve elektörlerin bir bütün olarak doğru anlatılması[nın] eseri çarpıcı kıl[dığı]” (Aksan, 1997: 66) söylenebilir. Viyana sefaretnamesini Tarihi’ne bütün olarak alan Vasıf Efendi’nin “...bunun, padişaha sunulan, hem boş hem saçmalıktan uzak sayılı eserlerden biri olduğu [ve]...herkesçe okunmasını salık [vermesi]” (Aktaran: Aksan, 1997: 66) şeklindeki değerlendirmesi de bu görüşü doğrular niteliktedir.

3.1.3. Berlin Sefareti

Viyana dönüşü çeşitli görevlerde bulunan Ahmed Resmi Efendi en son 1762’de Anadolu muhasebecisi iken 1763 yılında bu kez Berlin’e elçi olarak gönderilir. Bu görevlendirmede daha önce Avusturya sefirliği yapmış olması yanı sıra gerek Avusturya gerekse Prusya konusundaki bilgisi etkili olmuş görünmektedir. II. Friedrich’in İstanbul’a temsilci olarak yolladığı Karl Adolf von

Rexin'e göre Ahmed Resmi'nin seçilmesinin sebebi ise "samimi ve makul bir zat olarak takdir edil[mesi], Viyana'da da çok sevgi ve saygı uyandırmış bir devlet adamı olmasıydı" (Aksan, 1997: 67).

Prusya ile epey bir süredir yürütülmekte olan bir savunma ittifakı oluşturma müzakereleri Berlin'e gönderilmesinin arka planını oluşturmaktadır. 1756'da Avusturya'ya savaş açan Friedrich, Rusya, İsveç ve Fransa'nın Avusturya yanında yer alması nedeniyle yeni müttefik arayışına yönelmiş ve bu çerçevede Rexin'i ikinci defa¹⁰⁹ İstanbul'a göndermiştir. 1757 ile 1762 yılları arasında İstanbul'daki çabaları 1761'de kapitülasyonları içeren bir ticaret anlaşmasını sağlamakla birlikte asıl amaç olan ittifak anlaşması konusunda Rexin'in girişimleri sonuçsuz kalmıştır.

Bundan sonraki adım 1763'te Osmanlılardan gelmiştir. Bir yandan Lehistan kralı III. Augustus'un ölüm döşeginde olması ve yerine kimin geçeceği sorunu diğer yandan Prusya ile ittifaka karşı çıkan Sadrazam Koca Ragıb'ın ölümü padişah III. Mustafa'yı Friedrich'in gerek Lehistan gerekse ittifak konusundaki fikirlerini anlamaya yöneltmiş ve bu görevle Ahmed Resmi Efendi'yi Berlin'e göndermiştir¹¹⁰ (Aksan, 1997: 72).

Viyana sefaretnamesine kıyasla daha ayrıntılı bir şekilde kaleme alınmış Berlin Sefaretnamesi'nin "daha olgun bir eser" (Aksan, 1997: 77) olduğu söylenebilir. Biçimsel kurallara daha uygun olan bir giriş bölümünde Ahmed Resmi Efendi sefaret görevini üstlenmesiyle sonuçlanan olayları özetledikten sonra "Hazret—i İsâ'nın doğumunun 1763'üncü yılına düşen 1177 senesi muharrem ül—haramının başlarına (12/22. VII.) raslayan mutlu bir günde İstanbul'dan ayrıldık" (Atsız, 1980: 40) der.

¹⁰⁹ Prusya'nın ittifak arayışları 1740'lara dayanmaktadır. I. Mahmud'un ölümü üzerine 1755'te ilk III. Osman'ın tahta çıkışını kutlamak ve diğer Avrupa ülkelerine verilen kapitülasyonlardan yararlanmak ve savunma amaçlı bir ittifak yapmak üzere Rexin ilk defa İstanbul'a gönderilir (Aksan, 1997: 69).

¹¹⁰ Friedrich ise Rexin'e talimat göndererek, sefirin tam imza yetkisi bulunması gerektiğini, aksi takdirde sefaret heyetinin Osmanlı-Prusya savunma ittifakında gelişme sağlayamayacağını, pahalı bir protokol ziyareti yapmaktan öte geçmeyeceğini bildirmiştir (Aksan, 1997: 72).

Tıpkı Viyana yolculuğunda olduğu gibi kalabalık bir maiyetle¹¹¹ yola çıkan Ahmed Resmi, yaklaşık dört ay süren yolculuğu süresince geçtiği yerleri ayrıntılı bir şekilde anlatır. Seyahatin, kendisini Berlin'e götürecek mihmandarla buluştuğu Karakov'a (Krakow) kadar olan bölümünde Yaş, Hotin, İzvaniçe, Kamenîçe (Kamanez), İlbov (Lemgerg) güzergâhını izler. Tamaviç'te mihmandar ile buluşup Berlin'e doğru yola çıkar.

Sefaretnamenin güzergâhı anlattığı bu bölümün (Atsız, 1980: 41-48), gördüğü kentlerin enlemlerini dahi verecek şekilde ayrıntı içermesi, Ahmed Resmi'nin Avrupa coğrafyası üzerine derin bilgisini de gösterir niteliktedir. Ayrıca Lehistan'ın özellikleri yanı sıra o dönemki siyasi durumuna ilişkin verdiği bilgiler (Atsız, 1980: 52-53) de önemli görünmektedir.

“[H]alk dilinde Rumeli ve Firenkistan lâkabıyla şöret [bulan]” (Atsız, 1980: 49) ve güzergâhını oluşturan Avrupa'ya ilişkin anlatımının coğrafi bilgilerle sınırlı olmasını yeterli görmeyen Ahmed Resmi, Sefaretnamesine “Sırası Gelmişken” başlıklı bir bölüm ekleyerek genelde Avrupa ticareti ve tüccarlara ilişkin kimi bilgileri de aktarır.

Güneyin Akdeniz'in bol ürünleri, kuzeyin ise balıkçılığın yardımıyla mutlu ve mesut bir şekilde yaşadığını, Akdeniz'in Selânik, Venedik ve Marsilya gibi liman şehirlerine benzer şekilde kuzeyin Amsterdam, Hamburg ve Daniska (Danzig) gibi ünlü liman şehirlerini tüm Avrupa'ya yiyecek dağıtan önemli merkezler olarak sayar (Atsız, 1980: 49-50).

Bu merkezler üzerinden gerçekleşen ticareti “Bu vasıtalarla Yeni Dünya'dan (Amerika) ve diğer deniz kıyısındaki yerlerden pirinç ve kahve ve şeker ve diğer yiyecek ve giyecek gibi şeyleri karaya çıkmaksızın deniz veya nehir yoluyla memleketlerine ve belki de kârhânelerinin (fabrika) kapısı önüne yanaştırmak suretiyle hayatlarını kazanmak” (Atsız, 1980: 50-51) şeklinde tasvir

¹¹¹ Maiyetinde aralarında iki çavuş, kapıcı kethüdası, bir imam kethüda, bir hazinedar, sefaret kâtibi, mehter takımı ve çok sayıda şahsi hizmetkârından oluşan 70 kadar kişi yer almaktadır. Bunlar arasında sonradan Berlin'e sefir olarak aynı gönderilecek kayınbiraderi Ahmed Azmi Efendi de yer almaktadır (Aksan, 1997: 75). Ahmed Azmi Efendi, daha önceki açıklamalarda damadı [son-in law] olarak yer almasına karşın burada kayınbiraderi [brother in-law] şeklinde geçmesi açıklamaya muhtaçtır.

eden Ahmed Resmi aynı zamanda bu ticareti gerek söz konusu liman şehirleri gerekse iç bölgelerde “...panayır denilen belirli ve meşhur pazar şehirleri[nin]” (Atsız, 1980: 51) zenginliğinin kaynağı olarak görür. Bu pazarlara “...Dünyanın her yerinden...bütün memleketlerin tüccarları da mal getirdiklerinden ve oralarda konakladıklarından yapılan alış veriş şehir ve kasabalarını zengin eder” (Atsız, 1980: 51).

Avrupa’nın ticaret yoluyla elde ettiği zenginlik ve refaha yönelik bu ‘övgü dolu’ tespitlere rağmen; Ahmed Resmi’nin:

“...ulu Tanrı beni korusun, kâfirliklerinden dolayı yeryüzünde kendilerine bir ceza olmak üzere çoğu vilâyetlerinde fukaralık ve sefalet yaygındır. Hâtâ bir parça ekmek ve etle yaşıyanlar parmakla gösterilmektedirler. Bu civardan gelip geçenler: ‘Hayır ve bolluk Osmanlı memleketlerine mahsustur’ diye itirafta bulunurlar” (Atsız, 1980: 51)

diye yazmaktan da kendini alamadığı görülmektedir.

Geçim ve aynı zamanda mutluluklarının da kaynağı ve sebebi olan ticaretin “yürümesi için lâzım gelen her şeyi yapmakta kusur etmedikleri gibi gevşeklik de gösterme[yen]” (Atsız, 1980: 51) tüccarların özellikle sözlerine sadık oluşları Ahmed Resmi’nin anlatımında açıkça vurgulanır. Tüccarların sözlerini tutamamaktan çok çekindikleri ve kaçındıklarını Friedrich’i de dâhil eder şekilde; “...yanına gittiğimiz Brandeburk (Brandenburg) kralına bâzı kimselerin: ‘Yemin ve sözlerinizde / sebât etmiyorsunuz’ diye îtirâz ettiklerinde onun: ‘Ben bezirgân değilim!’ diye cevap verdiği meşhurdur” (Atsız, 1980: 52) diyerek vurgular.

Ticaretin güven üzerine inşa edildiğine yönelik anlatısında laf arasında olmakla birlikte Avrupa’da yaygın bir posta, günümüz anlamında kargo dahi diyebileceğimiz, teşkilatının varlığına da işaret eder. Sefaretnamenin Sırası Gelmişken bölümünde yer alan

“...meselâ bir adamın pazar yerine varmağa gücü yetmez veya vücûdunun yolculuğa tahammülü yoktur. O zaman oturduğu şehirdeki bir belirli tüccara bir liste ve para verip, meselâ Lepiska Panayırından (Leipzig) falan eşyayı istiyorum, deyince herif istenilen eşyayı panayır yerindeki ortağına yazar. O da posta tâbir olunur, güvenilir menzil arabasıyla gönderir. Güniyle, saatıyla ısmarlanan şey ayağına kadar ve zahmetsizce kendisine ulaşır” (Atsız, 1980: 51-52)

şeklindeki anlatı bunu gösterir niteliktedir.

Yaklaşık üç ay süren bir yolculuk sonrasında 1763 Kasım'ının başlarında Berlin'e ulaşan Ahmed Resmi Efendi, "şehrin batısının son ucunda her türlü konforla hazır edilmiş bir saraya" (Atsız, 1980: 55) yerleşir. Berlin'e girişinde karşılaştığı yoğun ilgiyi sözcüklere dökmenin ne kadar güç olduğunu belirtse de yol boyunca büyük küçük, genç yaşlı kalabalığın "[y]üzlerinde açıkça görülen dostluk ve yakınlık hisleri ve saygı[nın] göklere yüksel[diğini], deme[nin] mübalâğalı [olmayacağını]" (Atsız, 1980: 55) kaydeder¹¹².

Sefaretnamesinde Berlin ile ilgili ilk izlenimlerini aktardığı "Berlin'in Özellikleri" bölümünde kentin nehir kıyısında (Oder Nehri) kurulu olması dolayısıyla suya ihtiyacı olan değirmenler yanı sıra şeker ve kereste fabrikalarının varlığına dikkat çeker. Söz konusu fabrikaların kuruluş gerekçesi olarak "...dışarıdan âlet, edevat ve mal gibilerden herhangi bir şeye muhtaç olmamak için çuha ve kumaş ve bundan başka her cins eşya için fabrikalar da kurulmuştur" (Atsız, 1980: 56) şeklindeki açıklamaları günümüz anlamında ithal ikameci diyebileceğimiz bir politikanın da ipuçlarını verir niteliktedir.

Benzer gerekçe fağfura (porselen) fabrikalarının kurulmasında da etkili olmuş görünmektedir. Ahmed Resmi'nin aktarımına göre; "...akçalarının dışarı gitmemesi için, kralı şimdi Saksonya'dan porselen gelmesini yasak etmiş. Bundan başka Saksonya'dan üstatlar getirtip yepyeni bir porselen fabrikası kurdurarak burada porselen yaptıрмаğa başlatmış[tır]" (Atsız, 1980: 58).

Ahmed Resmi, korumacı dış ticaret politikasına işaret eden bu uygulamaların iç piyasada yüksek fiyatlara yol açmasının da farkındadır; "Taşradan kumaş ve ticaret eşyalarının getirtilmesi yasak olduğundan, ahalisi çaresiz olarak burada yapılan yerli kumaşa kalmışlardır. Bu yüzden de her şeyleri pahalıdır" (Atsız, 1980: 58) diyerek bu durumu açıklar.

¹¹² Gösterilen yoğun ilgi hayatlarında daha önce hiç Müslüman birisini görmemiş olmaları yanı sıra sefaret heyetinin gösterişli bir alay eşliğinde Berlin'e giriş yapmaları ile de ilgili görünmektedir. Ahmed Resmi'nin Berlin ziyareti Avrupa basınında da yer almış ayrıca gerek Ahmed Resmi'nin kendisi gerekse maiyeti, çağdaş çizimlere, tabloları, gravürlere konu olduğu da bilinmektedir (Güllüoğlu, 2015: 224-225).

Kalemini “duyulmadık şeyler yazmak üzere harekete [geçiren]” (Atsız, 1980: 59) Ahmed Resmi’nin ilginç diyebileceğimiz gözlemlerinden biri “[h]avası her cins aşırılıktan uzak olduğundan, erkekleri arasında da kadınlarında da güzel olanları[n] [çokluğuna] (Atsız, 1980: 57) yönelik iken; bir diğeri günümüz seralarını anımsatır şekilde bahçelerin “[k]ışın sobalarla ısıtılıp korunmakta olduklarından, burada hattâ kahve ağacı ve bundan başka daha bâzı garip ağaçlar bile [göründüğüne]” (Atsız, 1980: 58) yönelik tespittir.

Berlin’e esas geliş konusu olan Friedrich ile görüşme Kasım ayının sonlarında gerçekleşir. Öncesinde başvekil ile görüşüp kendisine hitaben yazılmış mektubu sunması yanı sıra kralla buluşma günü de kararlaştırılır. Friedrich ile buluşma 21 Kasım 1763’te gerçekleşmiş görünmektedir. Görüşmenin, Viyana’da Maria Theresa ile yaptığı görüşmeye kıyasla daha sıradan geçtiği ve “...üzeri günlük çalışmalardan tozlanmış mavi kadife kumaştan yapılmış bir elbise ile kral duruyordu” (Atsız, 1980: 64) ifadesinden de çıkarılabileceği gibi kralın özensiz ve ciddiyetten uzak bir tavır içinde olduğu söylenebilir.

Beraberinde getirdiği mektubu takdimi sonrasında konağına geri dönen Ahmed Resmi yaklaşık bir hafta sonra kraldan Potsdam’a gelmesi yönünde bir davet alır¹¹³. 29 Kasım’da Potsdam’da Friedrich ile ikinci kez görüşen Ahmed Resmi görüşmenin gerekçesinin Prusya’nın Osmanlı ile uzunca bir süredir yapmayı planladığı ittifak antlaşması olduğunu ve “...kendisini üzemeyecek bir şekilde” (Atsız, 1980: 66) daha önce bildirilen cevabın benzerini verdiğini belirtir.

Bu ikinci görüşme sonrasında kış koşulları gerekçesiyle Berlin’de altı ay kalması kararlaştırılan Ahmed Resmi tıpkı Viyana’da olduğu gibi bir takım davetlere katılması yanı sıra¹¹⁴ tiyatro ve daha da önemlisi maskeli baloya da katılır. Bu izlenimlerine sefaretnamesinde yer veren Ahmed Resmi’nin bu

¹¹³ Söz konusu davet, Friedrich’in ittifak konusunda Rusya ve İstanbul’da spekülasyon yapılmasını sağlamak için izlediği stratejinin bir parçasıydı zira Berlin’deki hiçbir diplomatik temsilci bu şekilde onurlandırılmamıştı (Aksan, 1997: 90).

¹¹⁴ Bu arada “...en büyük bayramları olan şeker ziyafeti” (Atsız, 1980: 66) olarak tarif ettiği Noel kutlamalarına da tanık olur.

konudaki değerlendirmeleri Viyana izlenimlerine benzer şekildedir. Friedrich'in de katıldığı

“...komedyâ denilen hayalhâneler[de]” (Atsız, 1980: 67) kendisi için de sofa [loca] ayırttığını belirtir. Redoute (maskeli balo) adındaki başka toplantılarda kadınlı erkekli eğlendiklerini, “...kılıkclarını değiştirdiklerinden tanınmayacaklarını düşünerek gruplar halinde beğendikleri yere [gittiklerini]” (Atsız, 1980: 67)

not eder.

Ahmed Resmi'nin Berlin günleri kış koşullarının bahara dönmesi ile birlikte sonlanır. “Şevval ayının yirminci günü (22. IV. 1764)... eski usûl üzere Sultân'm mektubunun cevabını almağa kral tarafından dâvet [olunan]” (Atsız, 1980: 69) Ahmed Resmi beraberinde cevabi mektup ile “zilkade başlarında (2-12. V. 1764) Berlin'den [yola çıkar]”¹¹⁵ (Atsız, 1980: 69). Yaklaşık iki aylık bir yolculuk sonrasında “Muharrem ayının ondördüncü günü (14.VII. 1764)” (Atsız, 1980: 70) İstanbul'a ulaşır.

Ayrıntılı bir dönüş yolu anlatısı sonrası Ahmed Resmi, Viyana Sefaretnamesinde “Nemçe Memleketi Üzerine Bilgiler” bölümü gibi Berlin Sefaretnamesine de “Kralın Hareketlerinin ve Tutumunun Özellikleri” ile “Brandeburk (Brandenburg) Memleketinin Özellikleri” başlıklı bir bölüm ekler.

Prusya kralı Friedrich'i yeterince iyi anlatamadığı düşüncesiyle kaleme aldığı bu bölümde Friedrich'i “bütün ilimlere ilgi duyan ve fakat bilhassa tarih bilgisine âşinâ olan bir hükümdar” (Atsız, 1980: 71) olarak niteleyen Ahmed Resmi, özellikle Prusya ordusundaki itaat ve disiplini vurgular şekilde askeri konularda oldukça ayrıntılı tespitlerde bulunur.

Viyana Sefaretname'sinde olduğu gibi herhangi bir dua, niyaz yapılmamakla birlikte Ahmed Resmi'nin, Berlin Sefaretnamesine, bu sefaretnameyi yazma gerekçesini içeren bir son bölüm ekleme ihtiyacı duyduğu görülür. Bu son bölümde, yazdıklarının bilindik şeyler olduğunu ve bu kadar uzun

¹¹⁵ Ahmed Resmi'nin yola çıkışı, kendi anlattıklarının düşündürdüğü kadar uyum içinde gerçekleşmediği de eklenmelidir. Friedrich'in, II. Katherina ile savunma ittifakı anlaşmasını imzaladıktan sonra (11 Nisan 1764) artık ona ihtiyacı kalmaması yanı sıra Ahmed Resmi'nin imza yetkisi olmadığı için Berlin'de daha fazla kalmasının İstanbul ile anlaşma imzalama ihtimalini azaltması da bu süreçte etkili olmuş görünmektedir (Aksan, 1997: 94)

boy lu anlatmanın gereksiz olduğu iddiasında bulunanlara karşı bu bilgileri kayda geçirmenin gelecek kuşaklar açısından önemli olduğunu vurgular.

“Yirmi-otuz yıldan sonra bu konuları bilen ve bu yolda hizmet edebilecek yetenekli kişiler bulunmayacaktır. Bulunanların ise, rivâyetleri ve bildirdikleri birbirine ters düşeceğinden, söyleyeceğine inanılır adam ya kimya gibi yahut da Anka kuşu gibi az sayıda olacaktır. İşte bu sebebledir ki kalemin sesi kuvvetle çıkarken ve bilek yazmağa elverişli iken hikâyeyi olduğu gibi ortaya koyup açıklamak ve gözle görülüp bilinenleri kâğıt üzerinde belgelendirmek” (Atsız, 1980: 83)

amacında olduğunu belirtir. Bunu adeta bir görev olarak görür;

“...geçmişteki meslekdaş ve dostlarımız, nasıl olayları ve tarihi kaleme almakla bizi bin yıllık işleri bilmenin ve öğrenmenin faydalarına ortak ettiler ise, bize düşen görev de, ...bir yazıyı bir insanlık borcu, bir mertlik ve bağlılık örneği olarak gelecek kuşaklara bir anıt olabilmesi için kaleme almaktır” (Atsız, 1980: 84)

diyerek Sefaretnamesini sonlandırır.

3.1.4. Sefaretnamelerin Değerlendirilmesi

Ahmed Resmi Efendi'nin 18. yy ortalarında Viyana (1758) ve Berlin'e (1763-64) gerçekleştirmiş olduğu iki sefirlik görevi sonrasında kaleme aldığı sefaretnamelerine genel olarak bakıldığında Berlin Sefaretnamesinin Viyana Sefaretnamesi ile kıyaslandığında daha ayrıntılı olduğu söylenebilir.

Bu, Berlin'de daha uzun süre kalması ile ilişkili olabileceği gibi, Prusya ile imzalanması planlanan ittifak anlaşması gündemi nedeniyle özellikle güncel siyasal değerlendirmelerin ve özellikle Friedrich portresinin sunulmasını gerekli görmüş olması ile de ilişkili görülebilir.

Aralarındaki bu küçük farklılığa rağmen her iki sefaretnamenin de olabildiğince ‘objektif’ gözlemlere dayalı olduğu ve dönemin Avrupa'sına dair siyasi ve toplumsal açıdan önemli bilgiler içerdiği söylenebilir. Sefaretnamelerde yer alan bilgilerin başta doğruluğu olmak üzere niteliğinin büyük ölçüde onu kaleme alan sefirin bilgi düzeyi ve dünya görüşüne doğrudan bağlı olması

gerçeği¹¹⁶ göz önüne alındığında her iki sefaretnamede Ahmed Resmi'nin entelektüel düzeyinin etkisi görülmektedir. Yazdıklarından Ahmed Resmi'nin "Avrupa devletlerinin birbirlerine karşı olan politik tutumlarını da çok iyi bildiğini...din ve veraset gibi o çağ Avrupa'sının çapraşık meselelerini de ne derece güzel kavradığını" (Atsız, 1980: 12) görebilmek mümkündür. Ayrıca özellikle Berlin Sefaretnamesinde güzergâh üzerindeki yerleri açıklarken enlem bilgilerine yer vermesi onun coğrafya alanındaki bilgisini de gösterir niteliktedir.

Esas olarak sefirliğin 'siyasi' bir görevlendirme olması nedeniyle sefaretnamelerde Avrupa'nın tarihi ve siyasal alanına yönelik bilgilerin ağırlıkta olması normal görülmekle birlikte Ahmed Resmi'nin bununla yetinmeyip yer yer iktisadi, sosyal ve kültürel alanlara ilişkin bilgileri de kaydettiği görülmektedir. Bu bilgileri, sefaretnamenin ana kurgusu dışına çıkıp anlattığını belirtir şekilde yeni başlıklar altında vermesi¹¹⁷ bahsedilen tali amacı gösterir niteliktedir.

Gerek Viyana gerekse Berlin izlenimlerinden iktisadi düşünce tarihi açısından çıkarılacak ilk bilgi her iki ülkede de yerli üretici/ 'sanayi' desteklemek için dönemin merkantilist/Kameralist düşüncesine uygun şekilde, ithal yasağı olarak adlandırabileceğimiz bir korumacılık politikasının uygulanmakta olduğudur.

Viyana Sefaretnamesinde "Çeh eyâletinin ürünlerinin yüksek fiyatla geçerli olabilmesi için Macaristan'dan Beç'e zahire gelmesi[nin]" (Atsız, 1980: 32) yasaklanmasına benzer şekilde Berlin Sefaretnamesinde "...akçalarının dışarı gitmemesi için, kralı şimdi Saksonya'dan porselen gelmesini yasak etmiş" (Atsız, 1980: 58) şeklindeki ifadeler bu görüşü doğrular niteliktedir.

Ahmed Resmi'nin, korumacılığın iç piyasada fiyatların yükselmesine sebep olduğunun da farkında olduğu görülmektedir. Berlin'e "[t]aşradan kumaş ve ticaret eşyalarının getirilmesi yasak olduğundan, ahalisi çaresiz olarak burada

¹¹⁶ Bu konuda Berlin'in kendisine ne kadar tuhaf gözüktüğünü nesnel bir şekilde aktarmaya son derece büyük dikkat gösteren Ahmed Resmi'nin sefaretnamesi ile Ahmed Vâsıf Efendi'nin, sözü durmadan ev sahiplerinin cimriliğine getirdiği 1787 tarihli İspanya sefaretnamesini karşılaştırmak anlamlı olacaktır (Aksan, 1997: 42)

¹¹⁷ İktisadi konulara ilişkin bilgiler Viyana Sefaretnamesinde "Nemçe Memleketi Üzerine Bilgiler"; Berlin Sefaretnamesinde ise "Sırası Gelmişken" başlıkları altında verilir.

yapılan yerli kumaşa kalmışlardır. Bu yüzden de her şeyleri pahalıdır” (Atsız, 1980: 58) diyerek bu durumu açıklar.

Diğer yandan korumacılığın yerli ‘sanayiye’ geliştirdiğine yönelik bilgi Berlin’deki porselen fabrikaları somutunda dile getirilir; “Bundan başka Saksonya’dan üstatlar getirtip yepyeni bir porselen fabrikası kurdurarak burada porselen yaptırmağa başlatmış[tır]” (Atsız, 1980: 58).

Sefaretnamelerden çıkarılacak ikinci bilgi özellikle Berlin’de, ölçekleri konusunda herhangi bir bilgi edinemesek de, porselen fabrikalarının kuruluş gerekçesine benzer gerekçeyle kurulan fabrika şeklinde nitelendirebileceğimiz başka imalathanelerin var olduğudur. “...[D]ışarıdan âlet, edevat ve mal gibilerden herhangi bir şeye muhtaç olmamak için çuha ve kumaş ve bundan başka her cins eşya için fabrikalar da kurulmuştur” (Atsız, 1980: 56) şeklindeki ifade bu çerçevede değerlendirilebilir.

Berlin Sefaretnamesinde yer alan ticaret ve tüccara ilişkin anlatı ise dönemin Osmanlısı açısından erken diyebileceğimiz görüşlere işaret etmesi açısından anlamlıdır. Ahmed Resmi’nin açıkça, dönemin Merkantilist görüşlerine uygun şekilde zenginliğin kaynağının ticaret olduğuna yönelik görüşleri tekrarladığı söylenebilir. Tespitleri aynı zamanda kentlerin gelişiminde ticaretin etkisini de ortaya koyar niteliktedir. Buna göre;

“Yeni Dünya’dan (Amerika) ve diğer deniz kıyısındaki yerlerden pirinç ve kahve ve şeker ve diğer yiyecek ve giyecek gibi şeyleri karaya çıkmaksızın deniz veya nehir yoluyla memleketlerine ve belki de kârhânelerinin (fabrika) kapısı önüne yanaştırmak suretiyle hayatlarını kazanmak üzere ticaret yaparlar. Memleketlerinde...panayır denilen belirli ve meşhur pazar şehirleri[ne]...Dünyanın her yerinden...bütün memleketlerin tüccarları mal getirdiklerinden ve oralarda konakladıklarından yapılan alış veriş şehir ve kasabalarını zengin eder” (Atsız, 1980: 50- 51).

Ticareti gerçekleştiren tüccarın dürüstlüğüne yaptığı vurgu ve bu bağlamda dile getirdiği ‘gelişmiş’ bir posta teşkilatının varlığına yönelik aktarımları da dönemin iktisadi düşüncesine yönelik bilgiler olarak kaydedilmelidir.

Viyana Sefaretnamesinde Nemçelilerin “devletlerini idarede (müsrif olmayıp) gayet namuslu ve aklı başında davran[maları]” (Atsız, 1980: 33)

şeklinde yer alan ifade ‘rasyonel’ bir idareye işaret eder niteliktedir. Bu “aklı başındalığın” mali alandaki yansıması olarak özellikle gümrüklerden elde edilen vergilere önem vermeleri yanı sıra “[ç]oğu içeceğin alım ve satımına [karışıp;]... meselâ şarap ve tütün gibi halka gerekli şeylerden asıl değeri kadar vergi [almaları] (Atsız, 1980: 33) mali sistemlerinde tüketim vergilerinin yavaş yavaş yer almaya başladığının bir göstergesidir.

Sefaretnamede kayda geçirilen tespit ve görüşlerin “entelektüel düzeyde yarattığı etkinin ne olduğunu ortaya çıkarmak [güç olsa da]” (Aksan, 1997: 101) Ahmed Resmi’nin özellikle askeri konulardaki tespitlerinin, Vasıf Tarihinde yayınlanmış olması nedeniyle saray çevresi dışına çıktığı ve bu çerçevede yaygınlaştığını söylemek mümkündür.

3.2. Ebubekir Râtib Efendi Nemçe Sefaretnamesi ve Büyük Layiha

3.2.1. Hayatı

Ahmed Resmi’nin yaşam hikâyesini aktarmaktaki zorluğun bir benzerinin Ebubekir Râtib Efendi için de geçerli olduğu söylenebilir. Kendisi hakkında bildiklerimizin azlığı, onunla ilgili yazarların “ondan bahsetmek gerektiği vakit, biyografisine dair kısa ve müphem bilgiler vermekle [yetinmelerinde]” (Karal, 1956: 347) kendini göstermektedir.

Doğum tarihi konusunda net bir bilgi bulunmamakla birlikte “muhtemelen 1750’de” (Stein, 1985b: 222) doğduğu söylenebilir. Tosya’da doğduğu ve ulemadan Çilingir Ali Efendi’nin oğlu olduğu ise kaynakların hemen tamamında aktarılan bir bilgidir (Uzunçarşılı, 1975: 49; Arıkan, 1994: 277; Bilim, 1990: 262; Tuncer, 1983: 583).

İlköğrenimini memleketinde yaptıktan sonra İstanbul’a geldiği ve burada Âmedî Kalemî’ne¹¹⁸ girdiği de üzerinde uzlaşılan bir diğer bilgidir. Ahmed Resmi

¹¹⁸ Kuruluşu çok eski olmakla birlikte 18. yy son çeyreğinden itibaren rastlanılan âmedî tabiri ve ait olduğu kalem esas itibarıyla reisülküttâbın özel kalemi olarak çalışan ve bu çerçevede sadrazamın padişaha yazacağı telhis ve takrirler yanı sıra asıl önemlisi yabancı devletlere yazılan her çeşit yazıları yazmak ve saklamakla görevli bir kalemdi (Aktaş, 1993: 12).

örneğinde olduğu gibi Osmanlı bürokrasisinde yer almak ve yükselmenin bir intisabı gerektirmesi Ebubekir Râtib içinde geçerli olmuştur. “Âmedci Edhem Efendi dairesinde mülazım (üye aday) olarak okuyup yazmaya başla[yan]” (Tuncer, 1983: 583) Râtib Efendi, gösterdiği olağanüstü başarı ile öğrenimini tamamlamıştır. Dönemin kalemlerinin adaylar açısından çalışma mekânı olması yanı sıra birer öğrenme mekânları olması nedeniyle Râtib Efendi bu süreçte Arapça ve Farsçasını da iletmiştir (Uzunçarşılı, 1975: 49).

Edhem Efendi'nin ölümü sonrasında bir süre onun yerine geçen Halil Hamid Paşa'nın maiyetine giren Râtib Efendi, Paşanın tezkirecilğe atanması nedeniyle onun yerine 1779'da âmedci olmuş ve yedi yıl bu görevde kalmıştır¹¹⁹ (Arıkan, 1994: 277; Bilim, 1990: 262; Tuncer, 1983: 583).

Âmedî kaleminde bulunduğu süre içinde kalemin yabancı elçi tercümanlarıyla yakın ilişkisinden dolayı bazı Avrupa dillerini de öğrenmeye çalışması muhtemel olan Râtib Efendi'nin özellikle Fransızca konusunda alt yapısı olduğu söylenebilir¹²⁰. Dönemin bazı Fransızca kitaplarından haberdar olduğu ve bazılarının kütüphanesinde yer aldığı yönündeki bilgi, bu görüşü doğrular niteliktedir¹²¹.

Fransızca bilme ihtimalini güçlendiren bir diğer husus da onun Şehzade Selim'in Fransa kralı XVI. Louis ile mektuplaşmasında oynadığı önemli roldür. Tâlik yazıdaki ustalığı ve “sür’at-i kalemiyesi sebebiyle Sultan Üçüncü Mustafa'nın son senelerinde Şehzade Sultan Selim'e talik yazı hocası tayin

¹¹⁹ Hâmisi Halil Hamid Paşa iki yıllık sadrazamlık görevinden, I. Abdülhamid'in hal'i teşebbüsü nedeniyle 1784'te azli ve katline rağmen bu görevde kalmaya devam etmesi onun bilgisi, yetenekleri ve çalışkanlığının düzeyini gösterir niteliktedir. Ayrıntılar için (Uzunçarşılı, 1975: 50-52).

¹²⁰ Fransızca bilgisi konusunda Uzunçarşılı, “bir miktar” (1975: 59) bilgisi olduğunu iddia ederken; Karal, yabancı dil bilmediğini dönemin “‘Hariciye Nezareti’ vazifesini gören Reisülküttablıkta, tercümanlık vazifesi gören hristiyan tercümanlar vasıtasıyla, garbın fikir cereyanlarını ve maddî terakkilere mesnet teşkil etmiş olan neşriyatını takip [edebildiğini]” (1956: 348) belirtir.

¹²¹ “Topkapı arşivindeki seyahat jurnalinde J. J. Rousseau, Voltaire, Montesquieu gibi büyük Fransız mütefekkirlerinin eserlerinin muhtevalarının kendisince malûm bulunduğunu işaret ettikten başka Mareşal de Saxe, Bonneval, Vauban, Montecuculli, Clarke, Blondel, Polip gibi, harb fen ve sanatı üzerine yazmış kimselerin kitaplarını tanıdığını ifade etmektedir” (Karal, 1956: 348).

[edilmesi]” (Uzunçarşılı, 1975: 50) ile başlayan ilişki, hayatının devam eden sürecinde belirleyici bir rol oynamış görünmektedir.

Âmedci iken yazı ve imlâ öğretmenliği şeklinde başlayan bu ilişkinin, Râtib Efendi’nin “ilmî kudreti ve devlet işlerine vukufu ve yüksek ihata ve kabiliyeti, kuvvetli kalemi, devlet siyasetine ve o tarihlerdeki Avrupa ahvaline derin nüfuzu” (Uzunçarşılı, 1975: 49) sayesinde gelişmesi ve yeni hâl almasının doğal olduğu söylenebilir.

Bu yeni hâlin ilk aşamasını oluşturan 1787 tarihli ilk mektubu ve devamındaki mektupları¹²² “âmedî kalemi usulü üzere” kaleme alan ve gelen cevabı “Şehzadeye okuyarak [yorumlayanın]” Râtib Efendi olduğuna kuşku yoktur (Uzunçarşılı, 1975: 51; Bilim, 1990: 262).

Selim’in tahta çıkışı sonrasında “...ıslahat tasavvurlarının olgunlaşmasında bir öğretmen veya hiç olmazsa kıymetli bir müşavir[lik]” (Karal, 1956: 348) şeklinde devam eden ilişkinin, Râtib Efendi’nin Viyana Sefirliği, Re’is ül-küttablık ve sonrasında gözden düşme, sürgün ve nihayetinde idamla sonuçlanacak şekilde inişli çıkışlı bir seyir izlediği de görülmektedir.

Yedi yıllık âmedciliği takiben 1788’de Sipah kâtibi göreviyle¹²³ Osmanlı-Rus savaşında ordu ile birlikte Silistre’de görülen Râtib Efendiyi Sultan Selim tahta çıkışı sonrası unutmamış ve İstanbul’a çağırarak 1789 Mayıs’ında tezkire-i evvel görevine getirmiştir (Uzunçarşılı, 1975: 52; Arıkan, 1994: 277).

Hemen ardından padişahın bir hatt-ı hümayunla Rikâp Re’is ül-küttaplığa atanması, sonrasındaki sürgün ve idamına giden yolun da başlangıcı olarak değerlendirilebilir. Bunda, mevcut Rikâb-ı hümayun re’is ül-küttabı Raşid Efendi’nin azli anlamına gelen bu tasarrufun Bab-ı ali erkânında yarattığı tepki

¹²² Uzunçarşılı (1938: 193)’nın aktarımlarından Topkapı Sarayı Arşivi tasnifi sırasında Selim’in daha veliaht iken XVI. Louis ile yazışmalarını içeren toplam on altı adet belgeden ikisinin Fransa Kralı ve Başvekiline yollanmış mektup ikisinin ise cevap niteliğinde olduğu anlaşılmaktadır. XVI. Louis ile mektuplaşmaların tahta çıkış sonrasında devam ettiği ve bu çerçevede Fransız Millî Kütüphanesi’nde bulunan 15 Ramazan 1203/9 Haziran 1789 tarihli, daha “...buyurgan bir tarzın tercih edildiği...[ve] nezâket ve saygı ifadelerine yer verilmeyip doğrudan konuya [girilmesi]” (Tunç, 2018: 373-374) açılardan ‘yeni’ ve farklı tarz bir mektuptan da bahsedilebilir.

¹²³ Sipah kâtipliği görevine başlama tarihi ile ilgili Uzunçarşılı (1975:50) 1788 tarihine işaret ederken; Arıkan (1994: 277) 1785 olarak belirtir.

yanı sıra Râtîb Efendi'nin atama göstergesi olan hil'at giymeyi, "zamanın sakim itikadı üzere, bugün kamer akrebedir (Ay akreb burcundadır)" (Uzunçarşılı, 1975: 53) diyerek ertesi güne bırakmayı istemesinin etkili olduğu söylenebilir (Arıkan, 1994: 277; Bilim, 1990: 262).

Hil'at giymeyi erteleme hadisesi üzerine Sultan Selim, Râtîb Efendi'yi "re'is'ül-küttâb vekillîğinden azledip bir kaç gün sonra daha küçük bir hizmete yani birinci tezkereci vekaletine tayin etse de karşıtlarının baskıları sonucu "...birkaç ay sonra bazı kabahat isnadiyle (ne olduğu gösterilmiyor)" (Uzunçarşılı, 1975: 53) Bozcaada'ya sürgüne gönderilmiştir¹²⁴.

Bu ilk sürgünün daha ziyade onu karşıtlarından korumaya yönelik olduğu söylenebilir. Zira Bozcaada'da fazla kalmayıp orduda Yeniçeri Ocağı kâtipliği görevine tayin edilmesi ve bu görevi sürdürürken bu kez 1791'de Viyana Sefareti ile görevlendirilmesi bunun ön önemli kanıtıdır. İstanbul'da gerçekleşmesi gerek "Elçiye name-i hümayun ile hazineden verilecek olan emanetleri[in tesliminin]" (Uzunçarşılı, 1975: 55) usûl dışına çıkılarak Râtîb Efendi'nin bulunduğu yere gönderilmesi de bu görüşü doğrular niteliktedir.

1792'de Sefaret dönüşü Cizye muhasebecisi ve ardından Başmuhasebeciliğe atanan Râtîb Efendi iki yıl sonra Şıkk-ı salis Defterdarı ve bu göreve ek olarak Zahire Nazırlığı görevleriyle karşımıza çıkar (Uzunçarşılı, 1975: 60; Bilim, 1990: 263; Arıkan, 1994: 277; Tuncer, 1983: 583).

İlk denemenin başarısızlığına karşın III. Selim, Viyana Sefaretindeki başarısı, devlette özellikle de Âmedî kalemiyle başlayan dış işlerindeki deneyimi ve daha da önemlisi şehzadeliğinden beri tanıyıp güvendiği "kara gün dostu" Râtîb Efendi'yi 1795'te rei's ül-küttâblığa getirmiştir (Uzunçarşılı, 1975: 60; Arıkan, 1994: 277).

Gerek Zahire Nazırlığı sırasında başrolü oynadığı Zahire Hazinesinin kuruluşu gerekse Re'is ül-küttâblığı sırasında izlediği politikaların onun Viyana Sefirliği sırasında edindiği görüşlerin izlerini taşıdığı söylenebilir (Yeşil, 2011: 2).

¹²⁴ Bu süreci, Uzunçarşılı, "Ratib Efendi batıl itikad sebebiyle kamer akreb burcundadır diye fırsatı kaçırmış ve akreb kendisini sokarak rakiplerinin şerrine uğramıştı" (1975: 60) şeklinde aktarır.

Yaklaşık on beş ay süren Re'is ül-küttaplığı, onun yenilikçi fikirlerine karşı olanların iftira ve dedikoduları sonucu ilkin görevden azli ve ardından Rodos'a sürgün ile sonuçlanmıştır. Rodos'ta yaklaşık üç yıl süren sürgünlüğün sonunda, muhaliflerinin baskılarının yoğunlaşması nedeniyle 8 Temmuz 1797'de idam edilen Râtib Efendi'nin kesik başı İstanbul'a getirtilip Kanlıcada şeyhi Ataullah Efendi Dergâhı haziresine defnedilmiştir (Uzunçarşılı, 1975: 61; Arıkan, 1994: 277; Bilim, 1990: 264; Karal, 1956: 347).

Osmanlı bürokrasisinin önemli kademelerinde bulunan Ebubekir Râtib Efendi'nin geniş bir kültüre sahip olması yanı sıra, Sefaretnamesinde nazım bölümlerin bulunmasından da görüleceği üzere şair ruhlu bir kişiliğe sahip olduğu söylenebilir¹²⁵. Bunun yanı sıra “tab'an zarif, hoş sohbet, rind meşreb, meclis ara bir zat olduğu” (Uzunçarşılı, 1975: 71) da yaşamı hakkında bilenenler arasındadır.

3.2.2. Viyana Sefareti ve Nemçe Sefaretnamesi

1789 Nisan'ında amcası I. Abdülhamid'in ölümü sonrasında tahta çıkan III. Selim kendini Rusya ve Avusturya ile süren bir savaşın ortasında bulmuştu. Şehzadeliği yıllarından itibaren İmparatorluğun içinde bulunduğu durum ve bunun ıslahı üzerine düşünen Sultan'ın bu ‘planlarını’ hayata geçirmesinin ancak söz konusu savaşları sonlandırmakla mümkün olabileceğinin farkında olduğu söylenebilir.

Bu çerçevede 1791'de Avusturya ile başlayan barış müzakereleri sürerken aynı zamanda devlet erkânından sorunlar ve çözüm önerileri içeren layihalar isteyen III. Selim, layiha yazacakların hiçbirinin “Avrupa'yı gözü ile görüp müesseselerini tetkik [etmemiş]” (Karal, 1956: 350) olduğunun da farkındaydı.

Râtib Efendi'nin Viyana Sefaretine görevlendirilmesinin bu bağlamda gündeme geldiği, somut zeminini ise Avusturya ile imzalanan Zıştovi

¹²⁵ Üç dilde yazılmış şiirleri bulunan Ebubekir Râtib Efendi'nin Divanı bulunmamakla birlikte Viyana Diploması Akademisi Arşivinde orijinali Almanca olan ve Viyana Sefareti sırasında ziyaret ettiği Şarkiyat Akademisi'ne ilişkin duygularını içeren bir şiiri Hüner Tuncer (1983) tarafından yayınlanmıştır.

Anlaşmasının 13. Maddesinin oluşturduğu söylenebilir. Buna göre iki devlet arasında dostane ilişkiler kurulması için karşılıklı elçiler gönderilmesi kararlaştırılmıştı.

Elçi olarak Râtib Efendi'nin seçimi karşılıklı elçi gönderimini, Anlaşma maddesinin bir zorunluluğu olmaktan çıkararak unsur olarak değerlendirilebilir. Hayata geçirmeyi düşündüğü reformlar için bir "...model, [daha da önemlisi] bilgi sağlama" (Stein, 1985a: 234) ihtiyacında olan III. Selim bunun için en ideal kişinin Râtib Efendi olduğunun bilinciyle bu görevlendirmeyi yapmış görünmektedir¹²⁶. Barış tebriki ve name-i hümayûn'u Habsburg Kralı ve İmparator II. Leopold'a sunmanın dışında Râtib Efendi'nin "Avusturya devleti ile diğer Avrupa devletleri hakkında bilgi getirmek gibi esaslı bir vazifesi de vardı" (Karal, 1956: 350).

Bu görevi 'layıkıyla' yerine getirdiğinin en önemli kanıtının, 51 günü Viyana'da olmak üzere toplam 227 gün kaldığı Habsburg toprakları dönüşünde kaleme aldığı yaklaşık 500 sayfa uzunluğundaki ve Avusturya'nın iktisadi, sosyal ve askeri kurumlarına ilişkin ayrıntılı bilgiler içeren Büyük Layiha'sı olduğu söylenebilir.

Viyana dönüşü Râtib Efendi'nin gerçekte iki metin kaleme aldığı bilinmektedir. Topladığı bilgilerin fazlalığı ve klasik sefaretnamelerde olduğu gibi seyahati ile ilgili gözlemlerini de aktarma zorunluluğu karşısında Râtib Efendi, III. Selim'in de isteğiyle ikili bir tasnife gitmiştir (Yeşil, 2011: 206).

Bu tasnif doğrultusunda kaleme alınan metinlerin ilki büyük ölçüde izlenilen güzergâh boyunca "...uğranılan yerler, buralarda yapılan karşılama törenleri, şehirlerin birbirlerine uzaklıkları" (Arıkan, 1994: 278) gibi konuların ele alındığı ve bu yönüyle seyahatname özelliğinin baskın olduğu söylenebilecek Nemçe Sefaretnamesidir.

¹²⁶ Bunu yaparken, Şehzadeliği döneminde Fransa'ya mektuplarını götüren olumsuz İshak Paşa deneyiminin de etkili olduğu söylenebilir. Zira salt mektup götürme dışında Fransa'nın meşhur "kale, istihkam, tersane, tophane ve kârhanelerine götürülüp bunlardaki çalışmaları [görüp]...kendisine öğretilen vasıtaların resimleri ve nümuneleri verilecek" (Karal, 1956: 349) İshak Paşa bunların hiçbirini yerine getirmeyip Paris'in zevk ve eğlencesi ile meşgul olmuştu.

Sefaretnamesi'nde aktardığına göre; “bin iki yüz altı senesi Muharremi'nin on birinci günü [10 Eylül 1791] Ordû'yı Hümâyûn Silistre sahasında iken” (Uçman, 2012: 1) görevlendirmeyi alan Râtib Efendi, kendisine name-i hümayun ve diğer hediyelerin teslimi sonrasında “ mâh-ı Rebû'l-evvel'in on ikinci günü [9 Kasım 1791]” (Uçman, 2012: 1) Şumnu'dan Viyana'ya doğru hareket etmiş görünmektedir. Beraberindeki geniş maiyet içinde dil bilen ve mühendislikten anlayan teknik bir kadronun da bulunduğu bilinmektedir¹²⁷.

Şumnu'dan hareketten sonra dört günde Rusçuk'a, orada Eflak voyvodası tarafından gönderilen mihmandarlarla birlikte Tuna nehri karşısındaki Yergölü sahiline ve oradan da Bükreş'e geçen sefaret heyetinin 10 Aralık'ta Bükreş'ten ayrılarak yaklaşık on günlük bir yolculuk sonrasında Avusturya sınırına ulaştığı görülmektedir (Uçman, 2012: 3-4).

Burada kendilerine eşlik etmek üzere “dört kıt'a hintov [atlı ve yaylı araba] ve iki botka [araba]” (Uçman, 2012: 6) yanı sıra üç yüz ellisi yaya, yüz elli kadarı da süvariden oluşan muhafız heyetiyle buluşan Osmanlı heyeti ilk menzil olan Lazarat ve oradan da Erdel'in merkezi Sibin'e [Hermannstadt] ulaşmıştır.

Sefaretname'de oldukça uzun bir şekilde anlatılan Sibin günleri, şehre gece girmiş olmalarına rağmen yüzlerce insanın ellerinde meşalelerle kendisini karşılamaya geldikleri anlatısıyla başlar (Uçman, 2012: 8). Burada yaşadığı ve sefaretnamesine aldığı bir hadise Râtib Efendi'nin diplomasi konusundaki maharetini de gösterir niteliktedir. Sibin'deki sohbetinde Avusturya'da “Prenc Koloredo [Prens Franz de Paula Gundaccar Fürst von Colloredo-Mansfeld] ve Prenc Kavinc olmak üzere” (Uçman, 2012: 9) iki başvekil olmasına karşın; kendisinin İmparator yanı sıra sadece Prens Kaunitz'e takdim edilmek üzere mektup getirdiğini fark eden Râtib Efendi, “ser-rişte vermeyip...Ordû-yı Hümâyûn meştâsında terk olunan [eşyalarını]” (Uçman, 2012: 9) getirtme bahanesiyle Sibin'de dört gün daha kalması gerektiğini muhataplarına belirtir.

¹²⁷ Bu kadro, özellikle Büyük Layihasında yer alan askeri ve ekonomik konulardaki ayrıntılı bilgilerin kaynağını oluşturan eserlerin çevrilmesinde önemli bir rol oynamış görünmektedir (Arikan, 1994: 278).

Prenç Koloredo'ya hitaben yazılan mektup gelene kadar Sibin'de, hali hazırda görev yapan general rütbesinde çeşitli subayların kendisini ziyarete geldiğini, kendisinin de emekli olan bir generalin evini ziyarete gittiğini belirtir¹²⁸. Askeri kesimden kişilerle görüşmelerinden elde ettiği izlenimlerin Büyük Layiha'nın birinci bölümünün kaynakları arasında yer alması muhtemeldir.

Baron Samuel Pepro Kondal isimli emekli generalin evine yaptığı ziyarette evin kütüphanesinde “fenn-i tarihte meşhur ve politika ve fesâhetle düvel-i enfrensiyye beyninde mezkûr Volter ve Ruso ve Monteskû ve Reynal [Reinhold] nâm müverrihlerin tarihleri var mıdır?” (Uçman, 2012: 14) şeklindeki sorusunun ev sahibi ve yanındakiler tarafından nasıl şaşkınlıkla karşılandığını, ayrıca kütüphanede aralarında Hâfız-ı Şîrâzî'nin Divan'ı yanı sıra Şeyh Sa'dî'nin Bostan ve Gülistan'ının da bulunduğunu ve kendisinin bu eserlerde yer alan gazelleri okumaya başladığında hayran kaldıklarını hatta bu ziyaretin dönemin gazetelerinde yayınlandığını da kaydeder¹²⁹.

Erdel'in merkezi olduğundan Sibin'de “seyr ü temâşâya sezâ ba'zı binâ ve kâr-hâne ve imâret ve akadimya[yı]” ziyaret etme isteğinin “Bakıp suâl edelim” (Uçman, 2012: 12) şeklinde yanıtlanması, her ne kadar Sefaretnamede bu yönde bir anlatı bulunmasa da bu ziyaretlerin gerçekleşmiş olma ihtimalini artırır niteliktedir. Buna karşın sefaretnameden, aynı zamanda ziyaret etmeyi istediği kaleye yönelik izin çıkmadığı anlaşılmaktadır.

Sibin izlenimleri Sefaretnamenin en canlı bölümünü de oluşturan balo daveti ile sonlanır. Sibin'e vardığının ikinci gününde akşam bir baloya davet edilen Râtib Efendi'nin baloya yönelik izlenimleri Sefaretnamede “...bir merd ve bir zen olarak ikiye ikiye ve dörder dörder el ele verip raks ederler...her raksın mahsus ismi vardır ve bir kimesneye ikrâm ve izzet kâsı ettiklerinde balo tertîb ve

¹²⁸ Ziyarete gelme ve ziyaret etme konusundaki hassasiyetinin sebebini Yirmisekiz Çelebi'yi hile ile bir generalin ayağına götürdükleri yönündeki bilgi olarak Sefaretnamesinde belirtir ve kendisini ziyaret ettiği generalin “tekaüd” olup olmadığını özellikle soruşturduğunun altını çizerek (Uçman, 2012: 12).

¹²⁹ Sefaretnamesinde yazdıklarından hareketle Râtib Efendi'nin yine aynı evin bir diğer odasında Leonardo da Vinci olması muhtemel “Vidokoy Dörefi...[ve] Tiçsiyan [Tiziano'ya]” (Uçman, 2012: 15) ait orijinal resimleri de görmüş olduğunu ve Râtib Efendi'nin bu ressam hakkında bilgi sahibi olduğunu da söyleyebiliriz.

da'vet ederler ve baloya götürmek indlerinde büyük ikrâmdır" (Uçman, 2012: 19) şeklinde yer alır¹³⁰.

"Mâh-ı Cemâziye'l-evvel'in dördüncü günü [30 Aralık 1791]" (Uçman, 2012: 24) Sibin'den yola çıkan heyeti daha az masraflı olsun diye "...prestij falan gözetilmeyip onları kestirmedir diye dağ taş aşırarak bozuk yollardan götürmüş" (Bilim, 1990: 267) olmalarından yakınan Râtib Efendi bunun nedenini sefaretnamesinin bir başka yerinde, Avusturya'nın o dönem izlediği ekonomi politikasını da açık eder şekilde;

"Müteveffâ İmparator Yozbo'dan [II. Joseph (1765-1790)] beri mesârifi taklîl ve vâridâtı tevfir ve tafsîl kavâid-i mer'îyyeden olup ednâ bir maddede bir kuruş menfaatlerini cezm etseler, anda devletlerinin şânını sıyânet ve taraflarına ait olacak şeyn ü ayb ve rezâlete dikkat etmeyip, onun istihsaline sarf-ı miknet bir müddetten beri Nemçeliye âdet ve belki tabiat [haline gelmiştir]" (Uçman, 2012: 4)

şeklinde açıklar¹³¹.

Sefaretnamede geniş yer tutan ikinci uğrak Temeşvar'a 12 Ocak 1792'de ulaşan elçilik heyeti burada on sekiz pare top atışıyla karşılanır. Temeşvar'a varana değin izlediği yol güzergâhına ilişkin açıklamalarının aralarında Ebubekir Râtib Efendi'nin Viyana yolculuğu sırasında sıtma hastalığına yakalandığı da anlaşılır.

Temeşvar'da da "Bu elçi sâir elçilere benzemez, bunun me'mûriyyet-i mahsûsası vardır...her husûsta sâhib-i istiğnâ ve her şeye âşinâdır. Kal'alarımızın resmini alır ve deûn u bîrûnu tecessüs edip ba'zı mevâdda vâkıf olur!" (Uçman, 2012: 27) gerekçesiyle kaleyi ziyaretine izin verilmeyip "...kal'a içine girmesin ve girdikte tabyalara ve istihkâmâta bakmasın ve işini görüp çıksın..." (Uçman, 2012: 28) şeklinde uyarıldığını yazar. Bunun kendisi açısından kabul edilemez olduğunu belirtmesi üzerine tercüman ve mihmandarın sanki kendileri sorumlu değillermiş gibi kale komutanından şikâyetlendiklerini de ekler.

¹³⁰ Şehirli baloların ise özel davetle yapıldığı, davetiyelerin kapıda gösterilerek baloya girilebildiğini de eklemesi, Sibin dışında Viyana'da da baloya katıldığını göstermektedir.

¹³¹ Bu satırlar, dönemin Avusturya iktisadı ve izlenen politikalara yönelik Sefaretnamenin tümünde yer alan yegâne satırlar olması açısından da önemlidir.

Toplam dört gün kaldığı Temeşvar'da Sefaretnamede yer aldığı şekliyle en ilginç olay olarak operaya davet edilmesini, yaptıkları bu hatanın telafisi çabası olarak gören Râtib Efendi, daveti kabul ederek operaya gider. Davet sırasında kendisine “tiracedya ve komedyadan kangısı[nın emirleri olduğunun]” (Uçman, 2012: 29) sorulmasını da bir nezaket göstergesi olarak görür. “Opera ve komedyayı Sibin şehrinde [gördüğünü]” (Uçman, 2012: 29)¹³² belirtip tercihinin trajedi yönünde olduğunu bildirir.

Komediye bir lu'b (eğlence) olarak “...aynı ile meddâh ve çengi hikâyeleri şeklinde...ve ekseri âşık ve ma'şûka dâir hikâyât” (Uçman, 2012: 29) şeklinde açıklayan Râtib Efendi tiracedyayı ise “...hüzn ü bükâ îrâs edecek mesâibe dâir hikâyetten ibâret” (Uçman, 2012: 30) şeklinde tarif eder¹³³. Operaya ilişkin kaleme aldığı satırlarda kendisine hazırlanan özel alanda kahve ikramı yanı sıra “çukulata ve şekerleme ve dondurma ve limonata [da]” sunulduğunu ekler¹³⁴.

16 Ocak'ta Tımişvar'dan ayrılan Osmanlı sefaret heyeti Türk Kanijesi, Marye Tereze Novpol (Maria Therezia Novipol), Halas, İjak (İzsak), Komsemiklos (Kunszentmiklos), Lachaze (Lachaza), güzergâhını takiple 26 Ocak'ta Peste'ye (Peşte) ulaşır. Görece küçük kimi yerleri isimleri ile aktaran Râtib Efendi bu güzergâhta, örneğin Marye Tereze Novpol'da tranpetalar eşliğinde, coşkuyla karşılandığını ve iki gün kaldığı¹³⁵ bu yerde de bir baloya katıldığını kaydeder (Uçman, 2012: 32-35).

Peşte ile ilgili gözlemlerini uzun uzadıya anlatan Râtib Efendi karşısındaki Bec tarafındaki Budin kalesinden 18 pare top atışıyla karşılandığını belirterek

¹³² Bu şekilde yazmasına karşın Sefaretnamenin Sibin ile ilgili bölümünde operaya gidiş ve orada komedi izlediğine dair bir ifade yer almamaktadır. Râtib Efendi Sefaretnamesini İstanbul'a dönüşü sonrasında kaleme aldığından muhtemelen Viyana'da görmüş olduğu komediye Sibin şeklinde ifade etmiş olması muhtemeldir.

¹³³ Bu anlatının ilginç olan yanlarından biri Râtib Efendi'nin trajediye örnek olarak aynı ekibin “İmam Hüseyin'in sahrâ-yı Kerbelâ'da şahâdetini Arap lisân ve kıyâfetleriyle irâet eylediklerini nakl [ettiklerini]” (Uçman, 2012: 90) belirtmiş olmasıdır.

¹³⁴ Davet edildiği başka yerlerde de bu tür ikramlarla karşılaştığını Sefaretnamenin birçok yerinde görebilmek mümkündür (Uçman, 2012: 43, 45, 46).

¹³⁵ Seyahat sırasında kimi uğraklarda iki gün kalmasının nedeni yol boyu devam eden sıtma hastalığı gibi görünüyor. Sefaretnamesinde “...Sıtma iki günde bir tutmakta...iki günde bir oturak olmak üzere nizâm [verildiğini]” (Uçman, 2012: 36) belirtiyor.

başlar. Toplam dört gün kaldığı Peşte’de de “...frenklerin itikadında elçi demek fermanlı câsus...” (Uçman, 2012: 37) demek olması nedeniyle kaleyi göremediğini ancak “kitabhâne ve akadimya ve ispitalya [Hastane] ve gabinotolanna [Siper/tabya]” (Uçman, 2012: 40) davet ettiklerini belirtir. Bu kütüphanede de Sibin’dekine benzer sahnelerin yaşandığını, bazı Fransız isimlerini bildiğini söylemesinin ardından söz konusu kitapları kendisine göstermede acele ettiklerini de ekler. Râtib Efendi, kütüphane’nin hemen yanındaki hastane ziyaretinde kendisine getirilen ziyaretçi defterini de imzalar.

Ertesi gün ziyaret ettiği “akadimya[‘da]...fizika dedikleri fûnûna dâir nice sanâyî ve maârif-i garibe izhâr be ba’zı tuhaf ve nefâyis ve nevâdir olmak üzere eşyâ ve birkaç yüz ma’den kıt’aları ve günâgûn hayvanât kadîdleri ve istiridye ve midye [kabuğu örnekleri]” (Uçman, 2012: 41) gördüğünü belirtir¹³⁶. Ziyaret yerlerinin adeta bir rutini haline gelen “komedyâ ve opera ve balo ve rode” (Uçman, 2012: 41) davetleri Peşte’de de gerçekleşmiş görünmektedir.

Peşte’den, yine Budin kalesinden 18 pare top atışıyla uğurlanan Râtib Efendi heyetinin Bec (Viyana) öncesi önemli uğraklarından biri olan Prestburg’a varana kadar geçtiği güzergâh Sefaretnamede sırasıyla Vac, Gırankolos, Nayhayzen (Neuhausel) [Uyvar], Moçonok, Diyusek şeklinde yer alır. Toplam altı günde kat edilen bu mesafeye ilişkin anlatıda örneğin Vac’ta maskeli şekilde kendisinin karşılanması (Uçman, 2012: 41-42), orada da baloya katılması, Nayhayzen’in aslında Uyvar olduğunu orada öğrenmesi gibi çeşitli bilgiler yer alır.

Hükümdarlık tacının muhafaza edilmesi açısından önemli ve Macaristan’ın eski başkenti olan Prestburg’a 5 Şubat tarihinde ulaşan Osmanlı sefaret heyeti burada kaldıkları iki günde yine “Viyvat! [Yaşa, Varol]” (Uçman, 2012: 44) nidalarıyla karşılanır ve burada da baloya davet edilirler. Râtib Efendi, Viyana’ya 12 saat mesafede olması nedeniyle büyük ölçüde Viyana’yı taklid eden şehirde

¹³⁶ Sefaretnamesinde sadece gördüklerini kısaca kaydetmekle yetinen Râtib Efendi, bu ve daha sonra Viyana’da ziyaret edeceği akademilerden edindiği izlenim ve bilgileri Büyük Layiha’da daha ayrıntılı bir şekilde ele alır.

yapılan davetten; “...takririnden şerm ü hayâ [edeceği] türlü türlü latife ve suâl ve cevâb [etmeleri]” nedeniyle çok hoşnut olmadığını belirtme ihtiyacı duyar görünür¹³⁷.

Tuna nehri üzerinde kurulan asma köprüden geçerek ilkin Fişemen ardından da Viyana’ya iki saat mesafedeki İşkevit’e (Schwechat) ulaşan sefaret heyeti burada, Viyana’ya giriş ayrıntıları üzerinde Avusturya heyeti ile çalışırken diğer yandan da ziyaretine gelenleri misafir ederler.

12 Şubat’ta Viyana’ya doğru harekete geçen heyet, Line varoşuna ulaştıklarında protokol gereği alay tertip etmelerinin istenmesi üzerine Râtib Efendi arabasından inerek; “a’lâ al sâye çuha pûşîde[li] ve altı bâr-gir[in]” (Uçman, 2012: 48) çektiği nâme-i hümayun arabasının önünde Enderûn-ı Hümayûn hazinesinden getirilen bir ata binerek alayın en önünde 15 Şubat 1792 günü muhteşem bir törenle Bec kalesinden içeri girer (Uçman, 2012: 47-49).

Gerekli resmi görüşmeler gerçekleşene kadar Liopoliştad’ta (Leopolstadt) kendileri için hazırlanan sarayda konaklayan heyete Avusturya tarafından görevlendirilen Prenç Lihstensteyn refakat eder. Bu süre zarfında, “...kral ile mülâkat olmadıkça elçilere kimesne gidip gelmemek ve elçiler dahi kimesneye varmamak ve bir mesire ve sâir yere gitmemek...” (Uçman, 2012: 49) şeklindeki kurala rağmen; “...imparator ve başvekiller cümleye ruhsat verip ‘Elçi Efendi bî-huzûr olmasın, istediği mesirelere ve mahallere götürün!’ deyü...ruhsat [verilmesi]” (Uçman, 2012: 50) nedeniyle çok sayıda ziyaretçisi¹³⁸ olduğu gibi kendisi de çeşitli yerleri gezip görme fırsatını yakalamış görünmektedir.

Viyana’ya gelişinin “sekizinci günü (20 Şubat) Başvekil Prenç Koloredo’ya ve iki gün sonra [22 Şubat] Prenç Kavinc’e” (Uçman, 2012: 52) beraberinde getirdiği mektupları sunmak için giden Râtib Efendi 26 Şubat’ta İmparator II. Leopold’a beraberinde getirdiği “nâme-i hümayûnu leb-i edeb ü

¹³⁷ Bir yandan da “Bu benim kızımdır veya ıyâlimdir ve oğlumdur, pesendîde ettiniz mi?” tarzı sorular olduğunu yazmaktan da geri durmaz.

¹³⁸ Hollandalı yetkililer yanı sıra Papalık Devleti elçisi kardinal dâhil çok sayıda yabancı elçi ile de görüştüğü Sefaretnameden anlaşılmaktadır (Uçman, 2012: 50-51).

ta'zîm ile takbîl ü telsim ederek icrâ-yı resm-i tekrîm..." (Uçman, 2012: 53) ederek resmi görevini tamamlar¹³⁹.

Resmi görevi sonrasında ne kadar kalacağına dair soruya "Nâme-i hümâyûnu bâde't-teslîm otuz kırk gün içinde avdet ederim!" (Uçman, 2012: 51) şeklindeki imasına rağmen yaklaşık beş ay (153 gün) Viyana'da kalan Râtîb Efendi Viyana'ya yönelik izlenimlerini Sefaretnamesinin son sayfalarında sınırlı bir şekilde aktarır.

Bu çerçevede Sefaretnamede sadece Akadimya Asiya olarak geçen akademi ziyaretinden bahseder¹⁴⁰. "Türkî ve Arabî ve Fârisî lisanlarını ta'lîme mahsûs olmakla [birlikte]...içinde sâir elsine ve ulûm ve fûnûn dahi tahsil [olunan]" bu Akademide öğrencilerle bir araya geldiğini¹⁴¹ aktaran Râtîb Efendi Viyana'da "...fizika dedikleri fûnûna dâir ve sâir çok acâib ve garâib ve ebniye ve tasâvir müşâhede olunup ekser-i mesireleri [gördüğünü ayrıca]... mir'ât, kâğıt, tüfenk, kılıç, kılabdân ve çuka, çit ve sandal, fağfur ve hendesehâne âlâtı kârhânelerin[ini ziyaret ettiğini de]" (Uçman, 2012: 57) ekler. Ancak "[bunlar] ta'dâd ve tavsif olursa bâis-i tatvîl ve itnâb [olunağı]" (Uçman, 2012: 57) yani sözün lüzumundan fazla uzatılacağı gerekçesiyle Sefaretnamesine kısa bir dönüş yolculuğu tasviri ile son verir.

3.2.3. Büyük Layiha

Râtîb Efendi'nin Nemçe Sefaretnamesinde sözü fazla uzatmamak için ayrıntılı açıklamasını yapmadığı konuların ele alındığı ikinci metni Büyük Layiha'dır.

¹³⁹ Osmanlılar için Avrupa başkentlerine gönderilen geçici nitelikteki elçiliklerden başka bir şey olmayan bu ziyaretin, delegasyonun alışılmadık kostümü ve egzotik hediyeleriyle zenginleştirilmesi nedenleriyle Habsburg Sarayı açısından zevk alınan bir tören olduğu da belirtilmelidir (Stein, 1985a: 233)

¹⁴⁰ Bu ziyaretten oldukça etkilenen Râtîb Efendi Akademi için bir şiir kaleme alır. Babinger şiirin Fundgruben des Oriens'de 1809'da yayınlandığını belirtse de (Aktaran Arıkan, 1994: 278) şiirin Viyana Diploması Akademisi Arşivindeki Almanca nüshası Hüner Tuncer tarafından (1983: 584) yayınlanmıştır.

¹⁴¹ Bu öğrenciler arasında Avusturyalı Şarkiyatçı Joseph Hammer'in de olduğu, Hammer'in elçilik konağını her gün ziyaret ettiği ve Türkçesini bu sayede geliştirdiği ve Râtîb Efendi'nin kendisine 'sen ileride büyük bir adam olacaksın' dediği ileri sürülür (Tuncer, 1979: 74).

Tuhfetü's-sefâre fî Ahvâl-i Asâkiri'n-nasârâ ve'l-idâre adını taşıyan bu metin, Kemal Beydili'nin adlandırmasıyla, Rasih Efendi'nin Sefâret Arîzâsı¹⁴² gibi Büyük Layihalar türünün önemli örneklerindendir. Her iki metin de “dönemin Avrupa devletlerinin hangi kurumlar aracılığı ile nasıl iş gördüklerini ortaya koyma[ları] ve elçilerin Avrupa gözlemlerini içermeleri bakımından şüphesiz sefaretname olarak da değerlendirilebilir” (Yeşil, 2011: 206).

Ebubekir Râtib Efendi'nin bu metni, döneminde yazılan Yirmisekiz Çelebi'nin Paris Sefaretnamesi (1720) ve Ahmed Resmi'nin Berlin (1757) ve Viyana (1763) Sefaretnameleri ile karşılaştırıldığında; her iki metin de seyahat ve karşılama seremonisinin ayrıntılı aktarımını içermesi ve Avrupa kurumları hakkında bilgi içermemesine karşın Büyük Layiha'nın hem daha uzun hem de Batı uygarlığı veya kurumlarına ilişkin sistematik ve ayrıntılı bilgi vermesi yanı sıra bunun gerisindeki felsefeyi de soruşturur nitelikte olduğu görülmektedir (Stein, 1985b: 220-221).

Yaklaşık 500 sayfayı bulan el yazısı bu eserin, içerdiği ayrıntılı bilgiden hareketle Râtib Efendi'nin metni, Avusturya'daki gözlemleri yanı sıra orada bulunduğu sırada topladığı nizamnamelerden elde ettiği bilgilere dayalı olarak kaleme aldığı söylenebilir (Yeşil, 2011: 213).

Sınıflandırıcı niteliği ile dikkat çeken bu eser iki kitaba (Asl) bölünmüş olup¹⁴³ uzun olan ilk kitabı (Asl-ı Evvel) esas olarak Habsburg askeri düzeni üzerine, istatistiki tablolar ve rakamların da dâhil edildiği oldukça ayrıntılı bilgiler içermektedir (Stein, 1985b: 220; Karal, 1956: 351).

Bu çerçevede Râtib Efendi, Avusturya'nın asker alma tarzı, askere ödenen ücretler, subayların yetiştirildiği harp akademisi ve bizzat gezip dolaştığı mühendislik akademisi gibi diğer askeri okullara dair ayrıntılı açıklamalara yer vermiştir. Bunun yanı sıra askerî rütbeler ile bunların Osmanlıdaki karşılıkları,

¹⁴² Mustafa Rasih Efendi, yine III. Selim tarafından bu kez Yaş anlaşması sonrası Rusya'ya elçi olarak gönderilen bir diğer devlet adamıdır ve Râtib Efendi'nin Büyük Layiha'sına benzer şekilde Sefaretnamesi dışında kendisi tarafından kaleme alınmış bir de Arîza'sı bulunmaktadır. Bu konuda ayrıntılı bilgi için (Karakaya, 1996)'ya bakılabilir.

¹⁴³ Büyük Layihanın içerik özeti EK 2'de sunulmuştur.

savaş aletleri, barut yapımında kullanılan güherçile, yük hayvanları, askere verilen erzak ve hayvan yemi, araba, çadır gibi mühimmat, lojistik hizmetler ve yedek kuvvetler de bu bölümde ele alınan ayrıntılardandır (Arıkan, 1994: 278).

Avrupa'nın Fransa, Rusya ve Prusya gibi büyük devletlerinin askeri müesseseleri hakkında bilgilerin de eklenmesi ile son bulan bu kitabın ardından gelen görece kısa olan ikinci kitabda (Asl-ı Sanî) Râtib Efendi'nin layihanın okurlarını sıkacak şekilde uzadığı düşüncesi ya da bu bölüme ordu kadar önem vermemesi nedeniyle “metnini tamamlamak konusunda kendisine tanınan sürenin kısalığı bahanesiyle Habsburg İmparatorluğu'ndaki pek çok sosyal ve ekonomik kurumun nizamnamesini özetlemeyi tercih [ettiği]” (Yeşil, 2011: 214) söylenebilir.

Esas olarak Avusturya'nın siyasi ve idari kurumları üzerine olan bu kitapta halkın refah seviyesi, şehirlerin düzeni, vergiler, uyulması gereken kurallar, yöneticiler, mahkemeler, hastahaneler, yoksul ve düşkünler, devlet hazinesi, kıymetli madenler, gümrüklerden, ticarî faaliyetler, yollar, posta teşkilatı ile banka ve banka işlemleri, değerli kâğıtlar ve lotarya denilen şans oyunu gibi konular ayrıntılı olarak ele alınır (Arıkan, 1994: 278).

İkinci kitabın girişinde Râtib Efendi, “...bir devletin kemâl-i kuvvet ü miknet ve mezîd-i revnâk ve ziyâ vü behçeti asâkirin kesret ve tertîb ve nizâm ve itâ'ati ve bu husus dahi hazâin-i mîriyyenin vüs'at ve bereket ile mutasavver olduğu...” (Arıkan, 1996: 348) şeklindeki tespitten açıkça görüleceği gibi ele alacağı konuları nüfusun artırılması ve devlet hazinesinin zenginliği ve bu bağlamda vergiler başta olmak üzere madenler, yol ve posta teşkilatı gibi devletin gelir kaynaklarının incelenmesi şeklinde iki başlıkta (2 Fasl) tasnif etmiş görünmektedir.

Bu tasnif doğrultusunda 1. Fasl'da, mahkemeler ve davaları ele aldığı bölüm (4. Bâb) dışında esas olarak Avusturya'nın nüfus politikasını incelediği söylenebilir. Bu inceleme, Kameralistlerin nüfusu, artırılması ve iyi bakılması gereken bir araç olarak ele almalarının izlerini taşır niteliktedir.

Nüfus artışının, ilk yolu olan doğumlar konusunda Râtib Efendi'nin;

“...kesret-i ra’iyyet, ma’mûriyet-i memlekete ve ol dahi vefret-i ticârete ve ol dahi vüs’at-i emvâl hazîne-i devlete sebep ü illet olmağla Avrupa devletlerinin mecmû’unda ve bâhusûs Françe ve Moskov devletlerinde mu’azzam ve mükellef pîçhâneler vardır... Bundan gazezleri inâyet ve merhamet ve mürûvvet olmayup memâlikimizde rûz be-rûz re’ayamız tekessür etsün maslahatına mebnidir” (Arıkan, 1996: 370)

şeklindeki satırları Avrupa’nın artan nüfusun ülkenin imarına ticaretin bolluğuna bunun ise hazinenin dolmasına yol açması nedeniyle gayri meşru diyebileceğimiz çocukların doğumuna yönelik dahi özel önlemler aldığını göstermektedir.

Nüfus artışının doğumlar dışındaki yolunun¹⁴⁴ ülkeye/kente dışarıdan göçler olması gerçeği göz önüne alındığında göçün bir şekilde özendirilmesi gerekmektedir ki Büyük Layihada yer alan “...Ve ecnebî memâlikden ba’zı re’âyâ ve tüccarı teşvîk ve tahrîs ile tarîkını bulup isticlâb ederler” (Arıkan, 1996: 359) şeklindeki aktarım bunu doğrular niteliktedir.

Bunun yanı sıra Râtib Efendi, kurulacak yeni yerlere nüfus çekmek için; “...kral tarafından ihdâs olunursa ânda nizâmları şu vechledir ki...Her kim ol karyeye gelür sâkin olursa âna bir hâne ve otuz dört dönüm tarla ve bir hâneye tava ve tencere ve kap kakak misillû mefrûşâtına ve döşeğine varınca iğneden, ipliğe varınca lâzım olan eşyâyı kral tarafından verirler. Ve çift için iki bârgîr ve zirâ’ate lâzım olan sabân teymûru vesâir takım ve alât ve eşyâyı ve bir araba ve bir inek dahi verirler. Ve on sene virgü nâmiyle bunlardan bir şey istemeyüp on seneden sonra krala mahsûs sair kurâlardan ne vechle virgü alurlar ise bunlar dahi ol vechle alurlar” (Arıkan, 1996: 359)

şeklindeki uygulamayı da not eder¹⁴⁵. Ratib Efendi’nin oldukça ayrıntılı bu aktarımının gerisindeki nedenin “savaşlar nedeniyle boşalan Balkanlar’daki verimli Osmanlı topraklarını yeniden İstanbul açısından kullanılabilir hale getirme düşüncesi” (Yeşil, 2011: 325) olduğu söylenebilir.

Ebubekir Râtib Efendi, Kameralist politikaların, artması teşvik edilen nüfusun istihdam edilmesi veya üretici bir faaliyete yönlendirilmesi şeklindeki gerekliliği de tespit etmiş görünmektedir. Göç yoluyla herhangi bir yerleşim

¹⁴⁴ Nüfusun artırılmasına yönelik önlemler Osmanlı topraklarında daha I. Abdülhamid döneminden itibaren başlamış ve III. Selim tahta çıkar çıkmaz Mayıs 1789’da, düşüğe (ıskât-ı cenîn) yol açabilecek ilaçların ve bitkilerin tabipler ve eczacılar tarafından satışını [yasaklamıştı]” (Yeşil, 2011: 332).

¹⁴⁵ Bunun, yılda yüz dört gün söz konusu köyü kuran kral ya da prence, elli dört gün beygiri ve kendi emek gücü ile hizmet etmek şeklindeki koşulunu da ekler (Arıkan, 1996: 359).

birimine gelen kişiye “...her kangi mahalden bir ecnebî âdem gelse zâbit tarafından âdem gelüp ol âdeme ‘sen kimsin? Ve ne yerden gelirsin? Ve ne için geldin? Ve ne tarafa gideceksin? Ve san’atın nedir? Ve bunda duracak mısınız? ve kaç gün durursun?’” (Arıkan, 1996: 353) şeklindeki sorular sonrasında eğer oraya

“ ...işlemek ve kâr etmek ve geçinmek için gelmiş ise elinde san’at ve bir hüner ve ma’rifeti var ise kendüden üstâdının senedini isterler. Eğer senedi var ise bir üstâda âni kalfa edüp, san’atini işletdirirler. Ve eğer elinde san’ati yok ise eğer ol karye ve şehir ve kasabada kâr-hâneler var ise birisine işçi verirler. Veyâhüd bir binâ ve tarlada rencberlik eder. Ve eğer akçesi var ise bâzerganlık eder. Veyâhud birine hidmetkâr olur” (Arıkan, 1996: 354).

şeklindeki aktarımı bu görüşü doğrular niteliktedir.

Nüfusun istihdamının bir diğer biçimi, girişimcilik olarak da adlandırabileceğimiz ticaret/üretim faaliyetleri veya sermaye oluşumunun da benzer şekilde desteklendiğini Râtib Efendi’nin göç yoluyla gelenlere “...iki bârgîr ve zirâ’ate lâzım olan sabân teymûru vesâir takım ve alât ve eşyâyı ve bir araba ve bir inek dahi verirler” (Arıkan, 1996: 359) şeklinde yukarıda da belirtilen satırlar ek olarak söz konusu yerleşim biriminin “...prenc-zâde ve bey-zâdeler” tarafından ihdâsı durumunda da benzer şeylerin söz konusu olduğunu da ekler¹⁴⁶.

Râtib Efendi’nin yazdıklarından yurt içi ticaret/üretimi teşvik ile ilgili uygulamanın bununla sınırlı olmadığını söyleyebiliriz. Avusturya hükümeti yurt içi üretimin desteklemesi anlamına gelen korumacılık politikalarına da yer vermiş görünmektedir. Uzun uzadıya “komserleri” anlattığı bölümde (4. Bâb) “Her kim bîgâne memleketin enfiye ve kumaş ve metâ’ını isti’mâl ederse tashih edüp zabıtlara haber verirler” (Arıkan, 1996: 360) şeklindeki aktarım bunu gösterir niteliktedir.

Avusturya’daki hastanelerin ayrıntılı bir şekilde açıklandığı bölüm (5. Bâb) aynı zamanda nüfusun sadece artırılmasını değil iyi bakılması gereken bir araç olduğunu da gösterir niteliktedir. Sefaretnamesinde belirttiği gibi Peşte ve

¹⁴⁶ Bu aktarımın başında Râtib Efendi’nin “...kral tarafından ihdâs olunursa ânda nizâmları şu vechledir ki...” (Arıkan, 1996: 359) ifadesinden de açıkça görüldüğü bu ve diğer bütün ayrıntılı açıklamaları Avusturya ziyaretinde beraberinde getirdiği resmi yönetmeliklere dayalı olarak yapmaktadır

Viyana’da hastane ziyaretlerinde bulunan Râtib Efendi, Avusturya ile sınırlı olmayıp tüm Avrupa’da hastanelerin ilk olarak nüfus artışında (teksîr-i cem’iyyet) oynadığı rolü açık bir şekilde belirtir; “...muâlece-i a’lâ ve tedbîr-i devâ-i b’îmâr ve marazı dahi teksîr-i cem’iyyet ve ma’mûriyyet-i memleketi mûceb hâlet olmağla Avrupa vilâyetlerinde umûm ve husus içün hastahâneler inşâ olunup...” (Arıkan, 1996: 367)¹⁴⁷.

Avusturya İmparatorluğu’nun ekonomisi ve maliyesi ile ilgili ikinci başlığı, (2. Fas) “*Ahvâl-i hazâ’in-i mîriyye beyânındadır*” (Arıkan, 1996: 378) şeklindeki adlandırmasının açıkça gösterdiği gibi Râtib Efendi’nin savaşlar nedeniyle zor durumda olan Osmanlı maliyesine yeni kaynak arayış çabaları olarak değerlendirmek mümkün görünmektedir (Stein, 1985a: 236).

Bir giriş (Mukaddime) ve beş bölümden (Şube) oluşan bu başlıktaki bölümlerin her birinin Madenler, Gümrük, Vergiler, Ticaret ve Ziraat olmak üzere birer gelir kalemine ayrıldığı söylenebilir.

Girişte (Mukaddime) Râtib Efendi, devamında ele alacağı gelir unsurları ve bunların yönetimlerinin gerisindeki zihniyeti açıklar görünmektedir. Temel hedef olan gelirlerin artırılmasının ancak “...halkı bu gûne âdet ettiği hâlet ve üns ü ülfet ettiği keyfiyetden tabî’atleriyle ferâğat etdirüp bir tabî’at-ı saniye tahtına idhâl ve akl ü zihinlerini bi’t-tab’ bir vâdi-i cedîde sarf ve imâle ile işğal” (Arıkan, 1996: 378) etmek gerektiğini ve bunun için de “...bir müddetten berû Avrupa devletlerinde **politika** nâmıyle mevsûf bir **fenn-i**¹⁴⁸ ma’rûfun icrâ ve i’ mâline iştiğâl”¹⁴⁹ (Arıkan, 1996: 379) edilmekte olduğunu belirtir.

Râtib Efendi’nin yukarıdaki aktarımına göre insanların tabiatlarını değiştirip akıl ve zihinlerini tamamen yeni bir zemin üzerinde inşa edecek olan bu bilime dair Avrupa’da “...çok risâle ve müellefât ve makale ve musannefat

¹⁴⁷ Hastaneler ile ilgili anlatımları hastanelerde alınan ücret yanı sıra Viyana’daki gerek askeri gerekse sivil hastane ziyaretindeki gözlemlerinden hareketle tıp eğitimi de kapsar şekilde yine oldukça ayrıntılı bir şekilde ele alınmıştır.

¹⁴⁸ Râtib Efendi’nin söz konusu “bilimi” tanımlarken, hakkıyla bilmek, anlamak anlamlarına gelen “ilm” yerine hüner, marifet, tecrübe gibi pratik unsurları da içeren “fenn” tabirini kullanmasının bilinçli bir tercih olup olmadığına tartışma bir sonraki bölümde yapılacaktır.

¹⁴⁹ Vurgular orijinalinde yok.

olmağla [söz konusu bilim] hâlâ bir taraftan tahrîr ve te'lîf ve tertîb ve tasnif olunmakta[dır]" (Arıkan, 1996: 379). Ancak buna karşın bir tanım yapmaktan da geri durmaz. Râtib Efendi'ye göre;

"Politika fenninin umûmu ta'rîfî her bir ferd taleb ettiği menfa'ate neyl ü vuslat ve me'mûl ettiği izz ü rif'at ü mürettebete tahsîl-i istihkak ve ehliyyet zımında kâffe-i tavr u hareket ve her bir hâlet ve keyfiyyetde adl ü insâf ve hakkaniyyete muvâfık olan sûreti temîz ve tercîh ve iltizâm ve tedbîr ve tasavvur ve ihtimâm eylemekden ibâretidir [ki]" (Arıkan, 1996: 379).

bu nedenle hükümdar ve emir, zengin ve yoksul, kadın ve erkek akıl sahibi her bir insan, kendi işlerini idare etmek için bu bilime muhtaçtır.

Avrupa devletlerinde "prenc ve kral ve kibâr ricâlinden tüccâr ve âhâd-i nâse varınca bütün iştiğâl ve muvâzebet ve kelimât ve sohbet ve tavr u hareketleri politikaya dâ'ir..." (Arıkan, 1996: 379) olduğundan bu bilim hakkında epeyce konuşma şansı olduğunu belirten Râtib Efendi bu çerçevede Viyana'daki "Akadimiya Asya" ziyareti sırasında yaşadığı bir deneyimi;

"...bu etfâlin önümüzde okudukları kitâbın birisi hümâyûn-nâme olmağla bu kitâb politika değil midir? Dediğimde hacîl ü şerm-sâr olup i'tizâra ibtidâr eylediler. Ba'dehu bu fenden kat'-ı vâfir kelimât olunmağla mukaddime-i İbn-i Haldun ve ahlâk-ı alâî ve ahlâk-ı nâsirî ve muhsini dahi konakda mevcûd olmağla taraflarına hediye tarîkiyle irsâl eylediğimde mukaddime-i İbn-i Haldun'un ismini istimâ' etmemişler ve ahlâk-ı alâî vesâir ahlâk kitâblarını görmemiş olduklarından ziyâde hicâb ve ertesi gün konağıma gelip 'bizim murâdımız ta'riz değil idi Ancak bu bâbda dahi sizinle sohbet idi' deyü bast-ı mukaddemât-ı ma'zarete şitâb etdiler" (Arıkan, 1996: 380).

şeklinde aktarır.

Politika biliminin "Doğulu" kaynaklarını aktarma olarak da yorumlanabilecek bu satırları ekleme gereği duyan Râtib Efendi söz konusu bilimin altı ilkesi bulunduğunu belirterek bunları;

"...mübahis sitte-i mezkûreden mebhas-ı evvel kavâ'id ve şerâ'it-i hükûmet ve mebhas-ı sâni milleti terbiyyet ve me'lûf olduğu sû-i ahlak ve hasletden esbâb-ı tahzîr ve rehbet-i istihzâra dikkat ve mebhas-ı sâlis devletin nizâmât-ı bâtuniyyesine himmet ve ahâli ve ra'iiyyetin refâh ve râhat ve emn üistirâhat ve hüsn-i ma'aşaretleri esbâbını tedbîr ve dirâyet ve emr-i diyâneti a'la ve ednâ hakkında ale's-seviyye icrâya sarf-ı basîret ve mebhas-ı rabi' idâre-i memleket ve ahâli ve ra'iiyyetin sıhhat-i vücûd ve selâmet ve vücûh-

ı maâşlarına bezl-i makderet ve mebbas-ı hâmis teshîl-i ticâretle refâh-ı ahvâl-i ahâli ve ra'yyete ale'd-devâm mübâderet ve mebbas-ı sadis hem-hudûd olan düvel ve milele îrâs-ı havf u haşyet ve îcâb, ihtirâz u rehbet edecek derecelerde devletin kuvvet ve kudretini teksîre leyl ü nehâr i'tibâr ve rağbet ve ikdâm ve gayretten ibârettir” (Arıkan, 1996: 380). şeklinde sayar.

Râtib Efendi'nin saydığı bu ilkelerin devlete/yönetime; vatandaşı alışmış olduğu kötü ahlak ve karakterden uzaklaştırma, onun sağlığını gözetme, ticareti kolaylaştırma, içerde ve dışarda ‘düşmanlarına’ korku salacak derecede güçlü olma gibi görevler yüklemesi söz konusu politika biliminin şekillendirici/dönüştürücü niteliğini de ortaya kayar nitelikte olduğu söylenebilir¹⁵⁰.

Layihâ'da açıkça bu bilimin Osmanlılar açısından takibi yönünde bir öneri getirmese de Râtib Efendi'nin “...her devlet kendi maslahat ve menfa'atine tatbîk ve memleketinin mizâc ve tabî'at ve âdet ve diyânetine tevfiğ ile insâf ve hakkaniyet üzere tanzim ve tensik etmek lâzım olmağla” (Arıkan, 1996: 381) şeklindeki ifadesinden bunun aynı zamanda bir öneri olduğunu söylemek mümkün görünmektedir.

Râtib Efendi Avusturya'nın temel gelir kalemlerini açıklamaya madenler (1. Şube) ile başlar. Sefaretnamesinde kısaca belirttiği madenler meselesini Büyük Layihâ'da altın, gümüş, bakır, demir, civa yanı sıra tuz madenlerinin nerelerde çıkarıldıkları¹⁵¹ yanı sıra kimi zaman rezerv miktarını da kapsar şekilde¹⁵² ayrıntılı olarak ele alır. Madenler ile ilgili açıklamalarının basit gözlem ötesinde Viyana dönüşü beraberinde getirdiği çeşitli belgelere dayandığı söylenebilir.

Maria Theresa döneminden beri devlet açısından önemli gelir kaynaklarından biri olduğu bilinen madenlerin işletilmesinin büyük ölçüde tekel şeklinde olduğu Râtib Efendi'nin aktarımlarından anlaşılmaktadır. Söz konusu

¹⁵⁰ Söz konusu bilimin Osmanlı ve Avusturya'daki karşılığı ve algılanış biçimi ile bu dönüştürücü niteliği Değerlendirme bölümünde ayrıntılandırılacaktır.

¹⁵¹ Örneğin, “...pek a'lâ sîm ü zer ma'denleri Erdel ve Macar memleketlerinde olup Bohemya'da bir mîkdâr sîm ü zer ma'denleri dahi vardır” (Arıkan, 1996: 382).

¹⁵² Örneğin “**Macar** ve **Nemçe** memleketlerinde teymûr ma'denleri dahi olup lâkin hâsılâtı ba'd-ı ihrâcû'l masârifât ancak yüz elli **bin fiyorent** bâliğ olacağını tâhmin ederler” (Arıkan, 1996: 382)

işletmelerde “...katle müstehak olan âdemleri hâlâ katl etmeyüp ma’denlere irsâl ve anlar ile mâdeni i’ mâl yine kanûnlarındandır” (Arıkan, 1996: 382) diyerek mahkumların çalıştırıldığını da belirtir.

Tekel şeklinde işletilen madenlerden elde edilen yıllık gelirleri de ayrıntılı bir şekilde kaydeden Râtib Efendi bu çerçevede altın ve gümüş madeninden “...beher sene **beşer milyon** fiyorent sırf fâiz ve hâsıl-ı rû-nümûn olup kîse hesabıyla **on bin kîse** fiyorent...”¹⁵³ (Arıkan, 1996: 382) gelir elde edilirken; büyük ölçüde İspanya’ya satılan civadan “ ...Harc ve masârifıyla beraber sîm-âb ma’deninden bir senede **bir milyon yüz altmış bin** fiyorent...”¹⁵⁴ (Arıkan, 1996: 386) ve tuzdan ise “...bir senede ba’de’l-harc ve’l-masârif yedi milyon fiyorent [olarak] olarak “hazîne-i mîriyyeye [gelir] dâhil [olduğunu]” (Arıkan, 1996: 386) kaydeder.

Madenlerin işletilmesine yönelik olarak Avusturya’da maden dairesi¹⁵⁵ diyebileceğimiz özel bir işletmenin de olduğunu belirten Râtib Efendi “fenn-i celil” başlıklı bir eğitimin okullarında okutulduğunun da altını çizer. Râtib Efendi’nin madenler konusundaki bu açıklamalarının gerisinde Osmanlı devletinde atıl durumda bulunan madenlerin işletilmeye açılmasının devlet hazinesine sağlayacağı gelir kaygısı olduğu söylenebilir (Yeşil, 2011: 335).

Madenler dışında devlet tekelinde olan bir diğer gelir unsuru Enfiye ve tütünün incelenmesi Büyük Lahiya’nın ikinci bölümünün (2. Şube) konusunu oluşturmaktadır. Râtib Efendi’nin gümrükleri de kapsar şekilde bu konuda verdiği bilgiler yine oldukça ayrıntılıdır. Bu çerçevede enfiye ve tütün tekelinden hazinenin elde ettiği yıllık gelirin “**üç milyon iki yüz bin** fiyorent[i]”¹⁵⁶ (Arıkan, 1996: 392) bulunduğunu belirten Râtib Efendi, tekel olmanın doğrudan bir uzantısı olarak enfiye ve tütün üretimi ve satımının kontrol altında olduğunu, bu amaçla “Bec şehrinde mahsûs kalemi ve kâr-hânesi olduğundan mâ’adâ her eyâletde yine

¹⁵³ Vurgular orijinalinde var.

¹⁵⁴ Vurgular orijinalinde var.

¹⁵⁵ Râtib Efendi’nin bu aktarımları, dönemin Kameralistlerinin maden işletmelerinden sorumlu olmaları ile uyum içindedir.

¹⁵⁶ Vurgular orijinalinde var.

mahsûs kalemleri ve kâr-hâneleri ve mağazaları [bulunduğunu]” (Arıkan, 1996: 389) söyler. Enfiye satımıyla uğraşmak isteyenlerin söz konusu özel kurum olan Enfiye Kalemi’nden izin almaları ve aylık alım satım rakamlarını düzenli olarak ilgili daireye bildirmelerinin gerekli olduğunu da ekler.

Gümrük idaresinin de tıpkı enfiye idaresi gibi olduğunu belirten Râtib Efendi, “Her eyaletde birer büyük gümrükçü ve her derbend ve köyler ve kasaba ve şehirlerde ve geçid yerlerinde birer gümrük ve birer gümrükçü ta’yın ol[duğunu] (Arıkan, 1996: 393) söyler. Bütün Avrupa devletlerinde olduğu gibi Avusturya’da da temel kuralın “...ecnebi memleketlerden ziyâde muhtâc olmadıkları emtia ve eşyâ ve emvâli vilâyetlerine idhâlden men...” (Arıkan, 1996: 394) olduğunu altını çizerek bir anlamda dönemin Kameralist korumacı politikaların uygulamada olduğunu haberini verir. Söz konusu ithal yasağının mamul mallar için söz konusu olup “...işlenmemiş olup muhtâc oldukları ve memleketlerinde yetiştirilmesi adîmü’l-imkân olan eşya ecnebî memâlikden gelürse fûrûhtuna [izin]” (Arıkan, 1996: 394) olduğunu ve büyük kısmı şeker ve kahveden olmak üzere gümrüklerden elde ettiği yıllık gelirin “ikibuçuk milyon fiyorent” (Arıkan, 1996: 399) düzeyinde olduğunu da ekler.

Râtib Efendi’nin hazine açısından önemli bir diğer gelir kaynağı olan vergilere ilişkin açıklamalarında (3. Şube) yer verdiği Viyana sokaklarının aydınlatılması için alınan aydınlatma vergisi diyebileceğimiz vergi yanı sıra çalışanların maaşlarından alınan vergi ve kira gelirlerinin üzerinden alınan vergilerin Osmanlı toplumu için yeni ve bir o kadar da şaşırtıcı görünmesi muhtemeldir.

Büyük Layiha’da “Bec’in içinde ve varoşlarında zokaklarda dîvârlara şîşe ve billûrdan fânuslar âvihte olup donanma tarzında her gice firûzan olur. Ânın hademe-i mahsûsaları vardır. Balmûmu ve yağmûmu ve revgan-ı zeytinden bu fânûsların îkadı behânesiyle bir virgü ihdâs olunmuştur (Arıkan, 1996: 401) şeklinde yer alan aydınlatma vergisi dışında dikkat çekici bir diğer vergi “...her bir ulûfe eshâbından eğer ulûfesi iki bin fiyorentden aşağı ise **yüzde beş** fiyorent

ve eğer ziyade ise yüzde **on** fiyorent...”¹⁵⁷ (Arıkan, 19966: 400) şeklinde alınan vergidir. Altıda bir oranında alınan emlak ve kira gelirleri vergisi ise “Bec’in kal’ası derûnunda olan konaklar ve hân ve kâr-hâne ve mağaza ve dükkân vesair bünyândan **süds** virgü alurlar...âdemin kendüsi oturduğu konağı kirâyâ verse senede kaç guruşa icâr olunursa ândan **süds** virgü alurlar”¹⁵⁸ (Arıkan, 1996: 400) şeklinde yer alır.

Râtib Efendi’nin “Nemçe memâlikinde baş virgüleri hakk-ı arâzî ve emlâk olmak üzere toprak üzerine darb olunmuştur” (Arıkan, 1996: 400) şeklindeki aktarımdan Avusturya’da Baş vergisinin toprak sistemine bağlandığı görülmektedir. Bunun yanı sıra gerek “nobile yani kişi-zâde” gerekse “fukarâ ve re’âyâ” yıllık üretiminin %12’sini vergi olarak verdiğini de belirtir.

Başlıcaları bu şekilde olan vergilerin “...vakt-i sulh ve asâyîş ve hazaarda bir kat ve hengâm-ı muharebe ve seferde bu virgüleri taz’if ederler...‘ba’zen üç, dört katına dek aldıkları vardır’ deyû tashih olunmuştur” (Arıkan, 1996: 401) şeklindeki aktarımından olağanüstü koşullarda vergilerin artırıldığı da anlaşılmaktadır.

Büyük Layiha’nın ticaret ile ilgili olan bölümünde (4. Şube) Râtib Efendi açısından en dikkat çekici noktanın “Vakf ve mülk her ne kadar binâ ve emlâk ve arâzî var ise ashâbı fevt oldukda zükûr ve inâsdan yedi karna varınca ekberî kim ise vâris olmak ve hânesini ekberî idâre etmek... kavânîn-i mer’iyyelerindendir” (Arıkan, 1996: 410) şeklinde aktardığı miras hakkı olduğu söylenebilir. Osmanlı’daki müsadere uygulamasının tam tersi bu uygulama Avusturya Devletinin sermaye birikiminin önündeki tüm engelleri kaldırmaya yönelik yaklaşımının bir örneği olarak değerlendirilebilir (Yeşil, 2011: 351).

Râtib Eefendi’nin ele aldığı son gelir kalemi tarım (5. Şube) konusunda ise temel vurgusu yol boyu gözlemlerinden hareketle,

“...memâlik-i mahrûsa-i saltanat-ı Osmaniyye’den mürûr u ubûr olunan mahallerde on sâ’at gidilüp yemîn ü yesârda âsâr zirâ’at müşâhade olunmayup boz ve kır arâzî-i hâliye

¹⁵⁷ Vurgular orijinalinde var.

¹⁵⁸ Vurgular orijinalinde var.

görüldük. Lâkin Nemçe hudûduna dâhil ve Bec şehrine vâsıl ve ândan Belgrâd'a âid ve afil olunca pîş ü pes ve çep ü râstımızda hakk taâla alîm ve dânâdır ki zirâ'atden hâlî bir zemin müşâhade etmedik" (Arıkan, 1996: 413)

şeklindeki aktarımından da görüleceği gibi Avusturya'nın, Osmanlı'nın aksine ekilmemiş boş bir alan bırakmaması şeklindedir.

İkinci kitabın sonuç bölümü (Hatime) Avusturya'nın posta teşkilatı ve yolları üzerinedir. Râtib Efendi'nin böylesine spesifik konuda "Avusturya'nın dört bir yanını kuşatan yolların evsafını, hangi malzemelerle ve nasıl inşâ edildiğini, tamir ve yapım masrafları için yolculardan ne kadar ücret alındığını" (Yeşil, 2011: 357) kapsar şekilde oldukça ayrıntılı olarak ele almasının muhtemel nedeninin, bu işletmelerden elde edilecek gelirler yanı sıra daha da önemlisi özellikle yolların yönetim açısından bir merkezileşmeyi beraberinde getirmesi olduğu söylenebilir.

Bu çerçevede Râtib Efendi'nin "...uçsuz bucaksız bir alanda merkezi hükümet tarafından etkili otorite uygulaması" (Stein, 1985b: 227) olarak adlandırabileceğimiz Habsburg monarşisindeki yol ve posta konusundaki düzenlemelerin gerisinde yatan felsefeyi anlamış görünmektedir. Buna göre gerek posta gerekse yollar sayesinde "iletişimin geliştirilmesi aynı zamanda ticaret ve iktisadi gelişmeyi bu da başta askeri harcamaların sürdürülmesine olanak tanıyan vergileri artıracaktır" (Stein, 1985b: 227). Râtib Efendi'nin verdiği bilgilere göre devletin...inşa ettiği yollar ve kurduğu posta teşkilatından yıllık 460.000 florinlik bir gelir elde etmekteydi (Yeşil, 2011: 357).

Banka, para ve tahvilleri ele aldığı ikinci alt bölümde (2. Fasıl) ise Râtib Efendi'nin esas olarak gerçekte kâğıt para olan banka kâğıdı üzerinde durduğu söylenebilir. Kendisine garip gelen bu aleti "devlet tarafından basılan üzerinde bir pul, nişan ve bazı yazılar bulunan bir kâğıt" (Stein, 1985a: 236) olarak tanımlar. Prusya hariç Avrupa genelinde kullanımda olan bu banka kâğıtlarından Avusturya ve İngiltere tarafından çıkarılanların "iyi kabul edildiğini [de]" (Stein, 1985a: 236) ekler. Söz konusu banka kâğıtlarının herhangi bir kesinti olmaksızın madeni para eşdeğeri ile değiştirmenin de mümkün olduğunu ekler.

İkinci tür bir banka kağıdından da bahseder ki temessük'e (borç senedi) benzemesi nedeniyle aynı zamanda devlet açısından bir finansman kaynağıdır. Savaş zamanlarında dahi devletlerin bu tür banka kağıtları satarak borçlanabilmelerinden etkilenmiş görünen Râtib Efendi, bunun bir faiz gerektirdiği ve devletin bu faizi ödeme yükümlülüğü bulunduğunu da vurgulamaktadır (Stein, 1985a: 237).

Büyük Layiha'nın Sonuç bölümünün üçüncü alt bölümünün (3. Fasl) konusu Ratip Efendi'ye oldukça ilginç gelen Piyango ve Damga Vergisidir. Her ikisini de devlet açısından bir gelir kaynağı olarak gören Râtib Efendi açısından Damga Vergisinin ilginçliği onun halktan “incelikle ve kolaylıkla” toplanabilecek bir vergi olması ile ilgili görünmektedir (Stein, 1985a: 237). Bireyler, “devletle kurdukları ilişkinin bir aracı olarak dilekçelerini daha önceden devlet tarafından mühürlenmiş kağıtlara yazmak [zorunda olmaları yanı sıra] mahkemelere yapılan başvurular, veraset ve muhasebe işlemleri gibi devletin müdahil olduğu bütün muamelelerde de bu kağıtlar [kullanılmak]” (Yeşil, 2011: 361) zorundaydılar.

Râtib Efendi'nin “...açıkça olumlu baktığı diğer Habsburg kurumlarını sunarken yapmadığı bir şey[i]” (Stein, 1985a: 238) yapıp Osmanlı topraklarında kurulması olasılığını açıkça yazdığı piyangoyu devletin “ihtiyaç duyduğu kaynağı toplamanın acısız bir yöntemi olarak gördüğü” (Stein, 1985a: 238) söylenebilir.

Büyük Layiha, Habsburg hazinesinin farklı kaynaklardan ve eyaletlerden gelen gelirlerin incelenmesiyle son bulur. Râtib Efendi ayrıca Avrupa Maliye bakanları ile Osman Defterdarının görevleri arasında bir karşılaştırma yaparak Maliye Bakanlarının madenler, darphane ve gümrükleri de kapsayan daha geniş bir sorumluluk alanı içerisinde çalıştıklarını belirtir.

3.2.4. Sefaretnamelerin Değerlendirilmesi

Ebubekir Râtib Efendi'nin 18. yy sonlarında (1792) Viyana'ya gerçekleştirmiş olduğu sefirlik görevi sonrasında kaleme aldığı iki sefaretnamesi bir arada ele alındığında Nemçe Sefaretnamesi'nin klasik sefaretname özelliklerini büyük ölçüde taşıdığı ve bu çerçevede seyahat sırasında izlediği güzergâha ilişkin

içerdiği ayrıntılı bilgilerden hareketle seyahatname özelliğinin baskın olduğu söylenebilir.

Buna karşın İstanbul’a dönüşü sonrası kaleme aldığı ve Büyük Layiha olarak adlandırılan diğer eseri, gerek kurgusu gerekse içerdiği oldukça ayrıntılı bilgiler nedeniyle bir ilk örnek olarak değerlendirilebilir. Bu çerçevede Büyük Layiha, “bir Türk aydını tarafından ilk defa olarak ve müşahedeye olduğu kadar tetkike de müstenit bir surette, Avrupa müesseselerinin plânlı ve metodlu bir izahı mahiyetindedir” (Karal, 1956: 352). Bu yönü ile Tanpınar’ın Yirmisekiz Çelebi Mehmet Efendi’nin Paris Sefaretnamesi üzerine yaptığı

“[h]içbir kitap garplılaşma tarihimizde bu küçük ‘Sefaretnâme’ kadar mühim bir yer tutmaz. Okuyucu üzerinde ‘Binbir Gece’ye iklim ve mahiyet değiştirmiş hissini bırakan bu kitabın hemen her satırında gizli bir mukayese fikrinin beraberce yürüdüğü görülür. Hakikatte bu sefaretnâmede bütün bir program gizlidir” (Tanpınar, 1988: 44)

şeklindeki değerlendirmesinin Büyük Layiha için de geçerli olduğu söylenebilir.

İçerdiği ‘gizli program’ın III. Selim’in uygulamaya koyduğu Nizam-ı Cedid olduğunda kuşku yoktur (Karal, 1956: 353; Arıkan, 1994: 278;). Büyük Layiha’nın Nizam-ı Cedid’i anlamada adeta “anahtar niteliğinde” (Stein, 1985b: 219) olması, Osmanlı-Türk modernleşmesinde sanılanın ötesinde Fransız etkisinden ziyade Avusturya etkisinin baskın olduğu fikrini gündeme getirmektedir (Karal, 1956: 355).

Bu fikri mümkün kılan unsurların başında Habsburg ve Osmanlı İmparatorluklarının “...yüzyıllar boyunca Balkanlar ve Orta Avrupa boyunca uzanan uzun ve geçirgen bir sınırı paylaş[maları]” (Stein, 1985a: 235) gelmektedir. Sınır, çeşitli tüccar, gezgin, kaçak ve sığınmacılar yanı sıra ve daha da önemlisi kültür ve fikirlerin temasının ilk gerçekleştiği yerler olması açısından önemlidir.

Ülkeler arası fikirlerin transferinde önemli bir diğer kanal olan eğitim amaçlı seyahatler açısından da Avusturya’nın ilk olma özelliği bu görüşü destekler niteliktedir. Sultan III. Mustafa (1757-1774) döneminde Viyana’ya tıp okumak

üzere öğrenci gönderildiği bilinmektedir (Stein, 1985a: 235)¹⁵⁹. Osmanlı Habsburg temasının yoğunluğunu gösteren son unsur ise 18. yüzyıl boyunca Viyana'ya Paris'e gönderilenden yaklaşık iki kat daha fazla elçi gönderilmiş ve büyük bir kısmının sefaretname kaleme almış olduğu gerçeğidir¹⁶⁰ (Stein, 1985a: 235).

Maddi temelleri bu şekilde özetlenebilecek Avusturya etkisinin söz konusu baskınlığı, Râtib Efendi'nin III. Selim'e "bütçe açığının azaltılması, damga vergilerinin konulması iç ticaretin ve yerli sanatların geliştirilmesi gibi" (Tuncer, 1979: 74) ekonomik önerilerin ötesinde Büyük Layiha'da özellikle politika bilimini ele aldığı bölümde dile getirilen 'yeni' bir zihniyet veya düşünceye yaptığı vurgu ve bunun kıtanın Almanca konuşulan bölgesinde geçerli Kameralist düşünce olması ile ilgili görünmektedir.

Râtib Efendi'nin oldukça ayrıntı içermesi yanı sıra sınıflandırıcı özelliği¹⁶¹ de ön planda görünen Büyük Layiha'sının sistematığı açısından, devamında aktaracağı 'teknik' düzeydeki bilgiler öncesinde bunların zeminini oluşturacak ve somut uygulamalara kaynaklık teşkil edecek şekilde ikinci kitabının (2. Fasl) giriş bölümünü (Mukaddime) *politika fenn*'ine ayırması önemli görünmektedir.

'Batı'nın yeni düzeni'nin' düşünsel temeli olan *politika fenn*'inin o dönem Avusturya'sındaki karşılığının *Policeywissenschaft* olduğuna şüphe yoktur. Dar anlamda kamu yönetimine karşılık gelmekle birlikte bu bilimin dönemin Avusturya'sı açısından ifade ettiği anlamın bunun ötesinde olduğu söylenebilir. Bu çerçevede *Policeywissenschaft*'ı, 18. yy ortalarında başta Almanya olmak üzere Avusturya'da da *Kameralwissenschaften* ya da *Staatswissenschaften* ismi

¹⁵⁹ Bunun yanı sıra İbrahim Müteferrika ve Humbaracı Ahmed isimleri yanı sıra *Commentarii bellici* başlıklı denemesi Türkçeye çevrilen Habsburg mareşali ve askeri teorisyen Kont Raimondo de Montecuccoli'nin (1609-1680) ismi de bilinmektedir (Stein, 1985b: 224).

¹⁶⁰ Söz konusu dönemde Paris'e 1720-1723 arası Yirmisekiz Mehmed Çelebi ve 1797-1802 arası Esseyid Ali Efendi gönderilirken; Viyana'ya gönderilen toplam altı sefire, Berlin'e 1763-1764 arası gönderilen Ahmed Resmi Efendi, 1790-1792 arası Ahmed Azmi Efendi ve 1797-1798 arası Giritli Aziz Efendi olmak üzere gönderilenler de dâhil edildiğinde bu etki düzeyinin bir kat daha arttığı söylenebilir.

¹⁶¹ Bu sınıflandırıcı yön bir devletin gücünün birbirini tamamlayan askeri ve mali güç olmak üzere iki yönü ve bunlarla ilişkili ilm-i taktika ve ilm-i finans olmak üzere iki bilim olduğuna yönelik düşüncesi ile yakından ilişkili görünmektedir. Ayrıntılar için (Yeşil, 2011: 240)'e bakılabilir.

altında kurulmuş ve *Finanzwissenschaft*'ı da kapsayan bir müfredata sahip kürsülerde formel olarak eğitimi verilen bir bilim olması nedeniyle *Kameralwissenschaften* bütünü içinde değerlendirmek daha isabetli görünmektedir. Büyük Layiha'da devletin gelirleri üzerine ayrıntılı açıklamalarını *politika fenn*'i temeline dayandırması Râtib Efendi'nin de bu dar anlamın ötesindeki anlamın, bir başka ifadeyle Kameralizm'in, farkında olduğu şeklinde yorumlanabilir.

Bu farkındalığa rağmen Râtib Efendi'nin bunu okuyucusuna *politika fenn*'i olarak aktarırken; tamamen yabancı olduğu *Kameralwissenschaften*'a döneminin anlam dünyasında bir karşılık bulmakta güçlük çektiği ve yaptığı çağrışım itibarıyla, gerek kendisi gerekse mensubu olduğu toplumun aşına olduğu kavramı seçmek gibi pratik bir gerekçeden hareket ettiği düşünülebilir.

Çağdaşı Behiç Efendi'nin politikaya yönelik getirdiği; "...Frengî olup fî zemânına *kizb ü hile* ma'rızında isti'mâl olunur ise dahi asıl ma'nâsı *umûr-ı siyasîyye* ve *tedbîr-i müdûn* dimektir" (Aktaran: Yeşil, 2011: 222) şeklindeki tanım, pratik gerekçe düşüncesini doğrular niteliktedir. Dönem açısından *umûr-ı siyasîyye* daha ziyade bir devletin iç işleri anlamında kullanılırken *tedbîr-i müdûn* şehirlerin yönetimi anlamındadır ve Osmanlı toplumunun Kınalızâde Ali Efendi'den (1510-1572) aşına olduğu bir kavramdır.

Ahlâk-ı Alâî'nin (1563)¹⁶² "İlm-i tedbir'ül medine beyanındadır" başlıklı üçüncü cildi, şehir/devlet yönetimi üzerinedir. Bu bölümün anlamı, ev idaresi olarak çevirebileceğimiz bir önceki "ilm-i tedbir-i menzil" başlıklı bölümle birlikte düşünüldüğünde daha açık olacaktır. İlm-i tedbir-i menzil'in günümüz iktisat/ekonomisine köken teşkil etmiş olan Aristoteles'in oikosnomos/oikonomikos'unun (household-management) doğrudan Türkçe karşılığı olmasından hareketle ilm-i tedbir-i medine'nin, ilm-i tedbir-i menzil'in ölçek ya da boyut olarak genişlemiş hali olduğu söylenebilir.

¹⁶² *Ahlâk-ı Alâî*'nin günümüz Türkçesi ile sadeleştirilmiş metni için (Demirkol, 2002) ve (Oktay, 2019)'a bakılabilir.

Bu açıdan bakıldığında *politika*'nın Osmanlı toplumunda, ilm-i tedbir-i menzil'den ilm-i tedbir-i medine ve oradan da tedbir-i müdûn'a ulaşan bir çağrışım silsilesinden geçtiği söylenebilir. Bu durumda Râtib Efendi'nin Büyük Layiha'da Şark Akademisi ziyareti sırasında yaşadıklarını anlattığı satırlarda Kınalızâde ve Tusî'ye yaptığı göndermenin Osmanlı toplumuna bu çağrışımı hatırlatmaya yönelik olduğu ileri sürülebilir.

Toplumun aşına olduğu ve bu çerçevede kolay anlaşılmasını sağlamaya yönelik bu pratik gerekçe dışında Râtib Efendi'nin *politika fenn*'i şeklindeki adlandırmasının bilinçli bir tercihin sonucu olduğu da düşünülebilir. 'Batı'nın yeni düzeni'nin' düşünsel temeli olan bu bilimi, 'Doğu'lu referanslarla tanımlamanın ülkesinde gerçekleşmesini planladığı 'yeni düzen'e (nizam-ı cedid) olması muhtemel itirazların önüne geçmenin bir aracı olarak kullanılması da mümkündür. Bu çerçevede Büyük Layiha'da Şark Enstitüsü ziyareti sırasında Kınalızâde ve Nasîruddin Tusî'ye yapılan referans, basit bir anlaşılır kılma ötesinde *politika fenn*'inin zaten uygulanmakta olduğu ve bu çerçevede 'yeni düzen'in hali hazırda var olan düşünsel temele dayalı olarak kurulacağı şeklinde de yorumlanabilir¹⁶³. Büyük Layiha'da politika bilimini her devletin "...kendi maslahat ve menfa'atine tatbîk ve memleketinin mizâc ve tabî'at ve âdet ve diyânetine tevfiğ ile insâf ve hakkaniyet üzere tanzim ve tensik [etmesinin gerekli olduğu]" (Arıkan, 1996: 381) şeklindeki aktarım da bu görüşü doğrular niteliktedir.

Râtib Efendi'nin Avusturya'da karşılaştığı bilimi *politika fenn*'i olarak adlandırmasının bilinçli bir tercih olduğu ancak bu kez kavramı Kameralizm karşılığı olarak kullandığı da düşünülebilir. Büyük Layiha'da bilimlere tanımlarken ilm ve fenn'i bir arada kullanan Râtib Efendi çapında bir kişinin bu kullanımlarında 'ilm'in anlamak şeklindeki karşılığına rağmen 'fenn'in hüner,

¹⁶³ Bu çerçevede, Râtib Efendi'nin konağında Kınalızâde'nin kitabının bulunma ihtimali göz önüne alındığında, Şark Enstitüsü ziyaretinin gerçekliğine karşın bu sahnenin kurgusalılığı da mümkün görünmektedir.

marifet, tecrübe gibi pratik unsurları da içerdiğini bilmemesinin mümkün olmadığı ileri sürülebilir.

Büyük Layiha’da; Viyana’da ziyaret ettiği askeri hastanenin yanındaki Botanik bahçesinde karşılaştığı Line isimli bir biyologdan bahsederken onun uzmanlığını “ilm-i nebâtât” (Arıkan, 1996: 279) şeklinde adlandırması, Şehre atanan komiser ve zabıtların çeşitli vasıflardan bahsederken onların Nemçe, Macar ve Bulgar lisanlarını bilmeleri yanı sıra “ilm-i hesâb” (Arıkan, 1996: 364) da bilmeleri gerektiğini vurgulamasına karşın; pratik bir takım faaliyetleri de içeren maden bilimi için “fenn-i celîl” (Arıkan, 1996: 383) tabirini kullanması bu görüşü doğrular niteliktedir.

Bundan hareketle Avusturya’da karşı karşıya kaldığı bilimi, Kameralistlerin teori yanı sıra maden ve cam fabrikalarında yöneticilik gibi pratikle de olan ilişkilerini gözlemlemiş olmasından hareketle bu pratik yöne vurgu yapar şekilde *politika fenn*’i olarak adlandırmış olduğu ileri sürülebilir. Büyük Layiha’da maliye bakanlarının “ ‘ilm-i finans’da ehil ve muteber” (Yeşil, 2011: 364) kişilerden seçilmesi gerektiğine yönelik ifadesi bu ikisi arasında ayırım yaptığını göstermektedir.

Büyük Layiha’nın iyi planlanmış kurgusu göz önüne alındığında Avusturya’daki özellikle gelirler konusundaki somut uygulama ya da politikalar öncesinde bunlara yön veren bilimi *politika fenn*’i olarak açıklayan Râtib Efendi, işi pratikte gerçekleştirecek ya da gelirlerin toplanması, harcamaların yapılması gibi işlerden sorumlu kişinin bu kez başta tanımladığından farklı olarak *ilm-i finans*’tan anlaması gerektiğini söylemesi birbirinden farklı iki ‘bilimin’ varlığına işaret eder ki bu, Kameralizm’in kamu yönetimi anlamına gelen *Policeywissenschaft* ile sınırlı olmayıp mali meselelerle ilgili *Finanzwissenschaft*’ı da kapsadığı gerçeğiyle tutarlıdır.

SONUÇ

Osmanlı iktisat düşüncesinin özellikle 19. yy öncesi döneminin incelenmesine yönelik bir çaba, zaman içindeki seyrini araştırıldığı iktisadın nasıl tanımlandığı ile doğrudan ilişkilidir. İktisadın kıtlık kavramından hareket eden ve piyasaya referans veren tanımdan hareket edildiğinde 19. yy öncesinde bir iktisat ve buna bağlı olarak bir iktisadi düşünceden bahsedilmek adeta imkânsız hale gelir. Bu imkânsızlık ancak iktisadi insanın geçimi temellinde ele alıp tanımlandığında aşılabılır.

Bu tanımdan hareket edildiğinde 19. yy öncesi Osmanlı iktisadi düşüncesinin izlerini sürebileceğimiz kaynaklar konusunda bir çeşitlilikle karşılaşılır. ‘Modern öncesi’ toplumlarda iktisadi ilişkilerin toplumsal ilişkiler bütünü içine gömülü olmasının sonucu olarak ortaya çıkan bu çeşitliliğin Osmanlı imparatorluğu somutunda Ahlak kitapları başta olmak üzere vekayinameler, siyasetnameler, layihalar, kanunnameler ve adaletnameler şeklinde olduğu görülür.

Her biri ait olduğu dönemin iktisadi düşüncesine dair ipuçları barındıran bu kaynaklara özellikle 18. yy ile birlikte sefaretnamelerin de eklenmesi gerekmektedir. Geçici görevle yabancı ülkelere gönderilmiş sefirlerin dönüşlerinde kaleme aldıkları sefaretnameler sosyal kültürel ve askeri konular yanı sıra ilgili ülkelerin üretim yapıları, ticari faaliyetleri ve özellikle gümrük vergileri olmak üzere vergi alanlarını kapsayan iktisadi pratiklerine yönelik tespitleri de içermektedir. 18. yy’da Paris sefaretinde bulunmuş Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi, Berlin sefaretinde bulunmuş Ahmed Resmi Efendi ve Rusya sefiri Mustafa Rasih Efendi’nin sefaretnamelerinde örneklerine rastlanılan bu tespitler, söz konusu pratiklerin düşünsel arka planına yönelik açık ya da örtük bir referans vermekten uzaktır.

Buna karşın yüzyıl sonlarına doğru Viyana sefaretinde bulunmuş Ebubekir Râtib Efendi’nin özellikle Büyük Layiha’sında dönemin düşünsel arka planına

yönelik ayrıntılı açıklamalarda bulunduğu görülmektedir. Büyük Layiha'da politika fenn'i olarak ele alınan bu düşünsel arka planın, dönemin Avusturya'sında hâkim olan Kameralizm düşüncesi olduğuna kuşku yoktur.

Râtib Efendi'nin Büyük Layiha'sının iyi kurgulanmış sistematiği içinde politika fenn'ine, Avusturya devletinin iktisadi pratiklerini ele aldığı bölümün hemen girişinde yer vermiş olması bu görüşü doğrular niteliktedir. Politika fenn'ine ilişkin bu açıklamaların, sonrasında üzerinde ayrıntısıyla duracağı madenler, enfiye, gümrük başta olmak üzere vergiler, posta teşkilatı, borç senedi ve piyango gibi gelir unsurları yanı sıra ticaret, tarım gibi iktisadi faaliyetlerin dayandığı düşünsel arka planı verdiği açıktır.

Karşılaştığı 'yeni' bilimin Kameralizm olduğunu doğrulayan ilk bulgu, Büyük Layiha'da bu bilime dair Avrupa'da çok sayıda makale yayınlanmış olmasına karşın hala yazılmaya devam ettiğine yönelik satırlardır. Bu, 18. yy'ın başta Avusturya olmak üzere Almanya'da da Kameralizmin 'altın çağı'nın yaşandığı ve bu çerçevede çok sayıda yayın üretildiği dönem olması ile tutarlıdır.

Râtib Efendi'nin karşılaştığı bilimin Kameralizm olduğuna yönelik bir diğer bulgu ise onun söz konusu bilimi adlandırmada kullandığı 'bilinçli tercih'tir. Yetiştirdiği ortam ve sahip olduğu entelektüel düzey göz önüne alındığında Râtib Efendi'nin bilim karşılığı olarak kullanılan 'ilm' ve 'fenn' arasında ilkinin teorik niteliğine karşın ikincisinin uygulama ve pratiğe yönelik olma çağrışımını içeren ayrımın farkında olarak söz konusu bilimi 'fenn' şeklinde tanımlaması bu tercihi gösterir niteliktedir. Râtib Efendi'nin Büyük Layiha'da pratik yönü açık olan maden/madencilik bilimini fenn-i celil olarak adlandırırken teorik niteliği ağır basan biyoloji/botanik bilimi için ilm-i nebatat'ı kullanmış olması bu görüşü doğrular niteliktedir. Adlandırmadaki bu bilinçli tercih, Kameralizm'in salt bir teorik faaliyet olmayıp Kameralistlerin aynı zamanda örneğin maden ve cam işletmelerinden sorumlu olarak pratik faaliyetin içerisinde olmaları ile paralellik göstermektedir.

Bununla ilişkili ve politika fenn'ini Kameralizme bağlayan bir diğer bulgu Râtib Efendi'nin söz konusu bilimin uygulayıcılarının, günümüz tabiriyle maliye

bakanlarının, ilm-i finans alanında yetkin olmalarının gerekliliğine yönelik satırlarıdır. Aynı metin içinde politika fenn'i ve ilm-i finans'ın eş anlı kullanılması Râtib Efendi'nin Kameral bilimlerin (Kameralwissenschaften) siyaset bilimi (Policywissenschaft) ve finans bilimi (Finanzwissenschaft) olmak üzere iki yönünün olduğunun farkında ve bilincinde olduğunu gösterir niteliktedir.

Bu farkındalığa rağmen Râtib Efendi'nin Kameralizm ifadesini açık bir şekilde kullanmaması da yine bir bilinçli tercihin sonucudur. Râtib Efendi, karşılaştığı bu 'Batılı' düşünceyi Osmanlı topraklarına naklederken, anlaşılmasını kolaylaştırmak yanı sıra ve daha da önemlisi bu düşüncenin Osmanlı toplumunda kabulü ve yerleşmesini sağlamaya yönelik bir çaba içinde görünmektedir. Bu bilinçli çaba aynı zamanda, Râtib Efendi'nin Nizam-ı Cedid reformlarının düşünsel arka planını hazırlayanlardan biri olduğu bilindiğinden reformların meşrulaştırılması anlamına da gelmektedir. Bu meşrulaştırma, politika fenn'inin başta Kınalızâde ve Nasuriddin Tusî olmak üzere 'Doğu'lu kaynaklara referansla açıklanmaya çalışılmasının basit bir anlaşılır kılma çabasının ötesinde reformlara yönelik muhtemel tepkilere karşı yapılması planlananların Osmanlı toplumun ezelden beri yapmakta olduklarından farklı olmadığını kanıtlama anlamına gelmektedir.

Büyük Layiha'da Asya Akademisi ziyareti sırasında karşılaştığı öğretmenlerin İbn Haldun yanı sıra Kınalızâde ve Tusî'den haberdar olmadıkları ve ertesi gün kendi konağında bulunan Ahlak-i Alaî ve Ahlak-ı Nâsırî'yi hediye olarak gönderdiğine yönelik satırlar bu meşrulaştırma çabasını gösterir niteliktedir. Râtib Efendinin sefaret görevini, alışılmış uygulamalar dışında o sırada Yeniçeri Kâtibi olarak görev yaptığı Silistre'de almış olması ve başta name-i hümayun olmak üzere beraberinde götüreceği hediyelerin orada teslim edilmiş olması gerçeği, onun bahsedilen kitapları beraberinde götürmüş olma ihtimalini zayıflatmaktadır. Bu ihtimalin söz konusu satırların meşrulaştırıcı işlevini artırıcı nitelikte olduğu ise açıktır.

Râtib Efendi'nin açıkça adını koymamakla birlikte Viyana'da karşılaştığı düşüncenin Kameralizm olması gerçeği, Osmanlı iktisadi düşünce tarihinde

Kameralizmin etkisine yönelik 19. yy ve Sadık Rıfat Paşa'ya yapılan referansları yaklaşık yüzyıl öncesine çekme yanı sıra düşüncenin taşıyıcı aktörü olarak Ebubekir Râtib Efendi'yi ön plana çıkarmaktadır.

KAYNAKÇA

- Adalıoğlu, H. H. (2009). “Siyâsetnâme”. *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt 37: 304-306.
- Aksan, V. (1997). *Savaşta ve Barışta Bir Osmanlı Devlet Adamı Ahmed Resmi Efendi 1700-1783*. (Çev. Ö. Arıkan), Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul.
- Aktaş, N. (1993). “Âmedci”. *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt 3, 12.
- Altay, A. (2011). “Klasik Dönem Osmanlı Siyasetname Geleneğine Genel Bir Bakış”. *Turkish Studies*, 6 (3): 1795-1809.
- Altuniş-Gürsoy, B. (2000). “Seyyid Ali Efendi’nin Sefaretnamesi”. *Erdem – Atatürk Kültür Merkezi Dergisi* 12 (36): 711–845.
- Altuniş-Gürsoy, B. (2006). “Türk Modernleşmesinde Sefir ve Sefaretnamelerin Rolü”. *Bilgi*, 36: 139-165.
- Arıkan, S. (1994). “Ebûbekir Râtib Efendi”. *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt 10, 277-278.
- Arıkan, S. (1996). *Nizâm-ı Cedit’in Kaynaklarından Ebubekir Ratib Efendi’nin “Büyük Layiha”sı*, Yayınlanmamış Doktora Tezi. İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Aristoteles (2000). *Politika*. (Çev. M. Tunçay), Remzi Kitabevi, 5. Baskı, İstanbul.
- Aristotle (2002). *Politics*. (Trans. T. J. Saunders), Clarendon Press, Oxford.
- Atsız, B. (hızl.). (1980). *Ahmed Resmi Efendi’nin Viyana ve Berlin Sefaretnameleri*. Tercüman Yayınları, İstanbul.
- Backhaus, J. (1994). “The German Economic Tradition: From Cameralism to the Verein für Socialpolitik”. M. Albertone, A. Masoero (Ed.), *Political Economy and National Realities*. Fondazione Luigi Einaudi, Torino, 329-356.
- Backhaus, J. ve Wagner, R. (1987). “The Cameralists: A Public Choice Perspective”. *Public Choice*, 53: 3-20.

- Backhaus, J. ve Wagner, R. (2005). "From Continental Public Finance to Public Choice: Mapping Continuity". *History of Political Economy*, 37 (Suppl 1): 314-332.
- Berkes, N. (1975). *Türkiye İktisat Tarihi, Cilt 2*. Gerçek Yayınevi, İstanbul.
- Beydili, K. (2007). "Sefaret ve Sefaretnâme Hakkında Yeni Bir Değerlendirme". *Osmanlı Araştırmaları*, 30: 9-30.
- Beydili, K. (2009). "Sefâretnâme, Osmanlılarda". *İslam Ansiklopedisi*. TDV, Ankara, Cilt 36: 289-294.
- Beydili, K. ve Erünsal, İ. E. (2001). "Prut Savaşı Öncesi Diplomatik Bir Teşebbüs Seyfullah Ağa'nın Viyana Elçiliği". *Türk Tarih Belgeleri Dergisi*, XXII (26): 1-179.
- Beydilli, K. (1981). *1790 Osmanlı-Prusya İttifâkı: Meydana Gelişi, Tahlili, Tatbiki*. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul.
- Beydilli, K. (1985). *Büyük Friedrich ve Osmanlılar: XVIII. Yüzyılda Osmanlı Prusya Münâsebetleri*. İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- Bilim, C. (1990). "Ebubekir Ratip Efendi. Nemçe Sefaretnamesi". *Belleten*, 54: 261-295.
- Brown, B. A. (2019). "What the Envoy Saw: Diplomacy, Theatre, and Ahmed Resmî Efendi's Embassy to Vienna, 1758". M. Hüttler, H. E. Weidinger (Ed.). *Ottoman Empire and European Theatre, Vol 5: Gluck and the Turkish Subject in Ballet and Dance*. Holitzer, Wien, 99-125.
- Demirkol, M. (hızl.) (2020). *Günümüz Türkçesiyle Ahlâk-ı Alâî*. Fecr Yayınları, 3. Baskı, Ankara.
- Erdem, Ç. (2010). "Mehmet Sadık Rıfat Paşa ve 19. Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'na Batılılaşma Bağlamında Kameralizmin Girişi". *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 12(2): 171-196.
- Ermiş, F. (2020). *Osmanlı'da İktisadi Düşünce 19. Yüzyıl Öncesi Gelişmeler*. (Çev. M.Tek, A. Edirneligil), AlBaraka Yayınları, İstanbul.
- Farabî (2019). *İlimlerin Sayımı*. (Çev. A. Arslan), İş Bankası Kültür Yayınları, 2. Baskı, İstanbul.

- Fındıkoğlu, Z. F. (1946). *Türkiye’de İktisat Tedrisatı Tarihçesi ve İktisat Fakültesi Teşkilatı*. İÜİF Yayınları, İstanbul.
- Genç, M. (2007). *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Yayınları, 5. Baskı, İstanbul.
- Göçek, F. M. (1987). *East Encounters West: France and the Ottoman Empire in the Eighteenth Century*. Oxford University Press, New York.
- Güllüoğlu, A. (2015). “The First Ottoman Legation to Prussia in 1763-1764 and its Depiction in a Costume Album from Berlin”. C. Ulbrich, R. Wittman (Ed.). *Fashioning the Self in Transcultural Settings: The Uses and Significance of Dress in Self-Narratives*. Ergon, Würzburg, 223-260.
- Gürkan, C. (2007). “Kameralizm: Modern Yönetim ve Maliye Düşüncesinin Doğuşu ve Gelişimi”. *Toplum ve Bilim*, 110: 216-246.
- Hocaoğlu, D. (1997). “Demokrasi, Kameralizm ve Osmanlı’daki Etkileri”. *Yeni Türkiye*, 18: 375-381.
- İnalcık, H. (1970). “Ottoman Economic Mind and Aspect of Ottoman Economy”. M. A. Cook (Ed.). *Studies in the Economic History of the Middle East: From the Rise of Islam to the Present Day*. Oxford University Press, London, 207-218.
- İpşirli, M. (1995). “Elçi”. *İslam Ansiklopedisi*. TDV, Ankara, Cilt 11: 3-15.
- Karakaya, Y. (1996). *Mustafa Rasih Efendi’nin 1793 Tarihli Rusya Sefâretnâmesi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Karal, E. Z. (1956). “Ebu Bekir Ratip Efendi’nin ‘Nizam-ı Cedit’ ıslahatında Rolü”. *V. Türk Tarih Kongresi*. Ankara, 347-355.
- Karamuk, G. (1992). “Hacı Zağanos’un Elçilik Raporu”. *Belleten* LVI (216): 391-404.
- Kılınçoğlu, D. T. (2015). *Economics and Capitalism in the Ottoman Empire*. Routledge, London and New York.

- Kılınçoğlu, D.T. (2018). *İslam, İktisat, Ordu ve Reform: Osmanlı İmparatorluğu'nda İlk İktisat Eseri ve Tarihsel Bağlamı (Risâle-i Tedbîr-i 'Umrân-ı Mülkî)*, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- Korkmaz, A. (2011). "Mehmed Said Paşa Sefaretnamesi Üzerine Sosyolojik Bir Değerlendirme". *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 32: 201-236.
- Korkut, H. (2003). "Osmanlı Sefaretnâmeleri Hakkında Yapılan Araştırmalar". *TALİD* 1 (2): 491-511.
- Köprülü, M. F. (1936). "Osmanlı Müelliflerinde Ekonomik Düşünceler". *Ülkü*, 7 (41): 339-344.
- Ksenophon (2019). *İktisat Üzerine: Oikonomikos*. (Çev. A. Çokona), İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Kuran, E. (1967). "Türkiye'nin Batılılaşmasında Osmanlı Daimi Elçiliklerinin Rolü". *VI.Türk Tarih Kongresi 20-26 Ekim 1961, Kongreye Sunulan Bildiriler*, Ankara: 489-496.
- Kütükoğlu, B. (1989). "Ahmed Resmi". *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 2, 121-122.
- Lindenfeld, D. F. (1997). *The Practical Imagination: The German Sciences of State in the Nineteenth Century*. The University of Chicago Press, Chicago and London.
- Magnusson, L. (2021). "Cameralism as *Sonderweg* of German Mercantilism". *History of Political Economy*, 53 (3): 389-405.
- Mardin, Ş. (1983). "Batıcılık". *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*. İletişim Yayınları, İstanbul, Cilt 1, 245-250.
- Mardin, Ş. (1985a). "19. Yüzyılda Düşünce Akımları ve Osmanlı Devleti". *Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*. İletişim Yayınları, İstanbul, Cilt II, 342-351.
- Mardin, Ş. (1985b). "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e İktisadi Düşüncenin Gelişmesi (1838-1918)". *Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*. İletişim Yayınları, İstanbul, Cilt III, 618-634.

- Meerhaeghe, M. (2011). "Mature Cameralism According to Pfeiffer". J. Backhaus (Ed.), *Physiocracy, Antiphrisocracy and Pfeiffer*. Springer, New York, 135-147.
- Murphey, R. (1976). *Dördüncü Sultan Murad'a Sunulan Yedi Telhis*, VIII. Türk Tarih Kongresi 11-15 Ekim 1976, Bildiriler II. Cilt, Ankara: 1976, ss. 1095-1099.
- Nokkala, E. and Miller, N. (ed.). (2020). *Cameralism and the Enlightenment Happiness, Governance and Reform in Transnational Perspective*, Routledge, New York.
- Ohannes, Efendi (2015). *Mebâdi-i İlm-i Servet-i Mîlî*, Dıġıroġlu, F., vd. (Haz.). Dergah Yayınları, İstanbul.
- Oktay, A. S. (hızl.) (2019). *Kınalızâde Ali Efendi ve Ahlâk-ı Alâî*. İz Yayıncılık, İstanbul, 5. Baskı.
- Orman, S. (1999). "Başlangıcından Osmanlı'ya İktisadî Düşünce Tarihinin İslâmî Kaynakları". *Divan*, 1999/1: 9-48.
- Orman, S. (2001). "İlm-i Tedbir-i Menzîl, Oikonomia ve İktisat". S. Orman (Ed.). *İktisat, Tarih ve Toplum*. Küre Yayınları, İstanbul, 301-360.
- Ortaylı, İ. (1983). "Osmanlılarda İlk Telif İktisat Elyazması", *Yapıt*, 46, 37-44.
- Önal, G. (hızl.). (2018). *Musavver Sefâretnâme-i İran*. Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul.
- Özvar, E. (1999). "Osmanlı Tarihini Dönemlendirme Meselesi ve Osmanlı Nasihat Lûteratürü". *Divan: İlmi Araştırmalar*, 7: 135-151.
- Pakalın, M. Z. (1972). *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü III*, MEB Devlet Kitapları, 2. Baskı, İstanbul.
- Polanyi, K. (1971). "Carl Menger's Two Meanings of 'Economic' ". G. Dalton (Ed.). *Studies in Economic Anthropology*. American Anthropological Association, Washington D.C., 16-24.
- Polanyi, K. (1977a). "The Livelihood of Man". H.W. Pearson (Ed.). Academic Press, New York.

- Polanyi, K. (1977b). "The Economistic Fallacy". H.W. Pearson (Ed.). *The Livelihood of Man*. Academic Press, New York, 5-17.
- Polanyi, K. (1977c). "The Two Meaning of Economic". H.W. Pearson (Ed.). *The Livelihood of Man*. Academic Press, New York, 19-34.
- Rado, Ş. (hızl.). (2019). *Paris'te Bir Osmanlı Sefiri: Yirmisekiz Mehmet Çelebi'nin Fransa Seyahatnamesi*. İş Bankası Kültür Yayınları, 9. Basım, İstanbul.
- Reinert, E. S. (2009). "Johann Heinrich Gottlob von Justi (1717-1771): The Life and Times of an Ecomomist Adventurer". J. Backhaus (Ed.), *The Beginnings of Political Economy: Johann Heinrich Gottlob von Justi*. Springer, New York, 33-74.
- Reinert, S. A. (2011) "Another Grand Tour: Cameralism and Antiphysocracy in Baden, Tuscany, and Denmark-Norway". J. Backhaus (Ed.), *Physiocracy, Antiphysocracy and Pfeiffer*, Springer, New York, 39-69.
- Robbins, L. ([1932] 1945). *An Essay on the Nature & Significance of Economic Science*. McMillian, (Fifth Edition), London.
- Rössner, P.R. (2021). "Introduction: Cameralism, Capitalism, and the Making of the Modern Economic Mind". *History of Political Economy*, 53 (3): 371-387.
- Sayar, A. G. (2000). *Osmanlı İktisat Düşüncesinin Çağdaşlaşması: Klasik Dönemden II. Abdülhamid'e*. Ötüken Yayınları, 5. Baskı, İstanbul.
- Seppel, M. (2017). "Introduction: Cameralism in Practice". M. Seppel, K. Tribe (Ed.), *Cameralism in Practice: State Administration and Economy in Early Modern Europe*. The Boydell Press, UK, 1-16.
- Seppel, M. and Tribe, K. (ed.). (2017). *Cameralism in Practice: State Administration and Economy in Early Modern Europe*. The Boydell Press, UK.
- Small, W. A. ([1909] 2001). *The Cameralists: The Pioneers of German Social Polity*. Batoche Books, Kitchener, Ontario.
- Sönmez, A. (2017). "19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu İçin Bir İhtimalin Tartışılması: Mehmet Sadık Rıfat Paşa ve Kameralizm İlişkisi". M. E.

- Özgür, vd. (Ed.), *Türkiye’de İktisadi Düşünce*. İletişim Yayınları, İstanbul, 93-130.
- Stein, J.M. (1985a). “Habsburg Financial Institutions Presented as a Model for Ottoman Empire in the Sefaretname of Ebubekir Ratib Efendi”. *Habsburgisch-Ottomanische Beziehungen*, Wien: 233-250.
- Stein, J.M. (1985b). “An Eighteenth-Century Ottoman Ambassador Observes the West: Ebu Bekir Ratib Efendi Reports on the Habsburg System of Roads and Posts”. *Archivum Ottomanicum*, 10: 219-312.
- Szantay, A. (2021). “Cameratism in Habsburg Monarchy and Hungary”. *History of Political Economy*, 53(3): 551-569.
- Tanpınar, A. H. (1988). *19. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*. Çağlayan Kitabevi, İstanbul, 7. Baskı.
- Topaktaş, H. (2015). *Lehistan’da Bir Osmanlı Sefiri: Zıştovili Hacı Ali Ağa’nın Lehistan Elçiliği ve Sefâretnâmesi*. TTK Yayınları, Ankara.
- Tuncer, H. (1979). “Osmanlı Elçisi Ebubekir Ratip Efendi’nin Viyana Mektupları”. *Belleten*, XLIII (169): 73-105.
- Tuncer, H. (1983). “Osmanlı Elçisi Ebubekir Ratip Efendi’nin Ozan Yönü”, *Belleten*, XLVII (186): 582-585.
- Tütengil, C. O. (1966). “Türkçe’de İlk İktisat Kitabı Konusu ve Yeni Bir Eser Üzerine Notlar”. *İktisat Fakültesi Mecmuası*, 25 (1-2): 141-150.
- Uçman, A. (hızl.). (2012). *Ebûbekir Râtib Efendi’nin Nemçe Sefâretnâmesi*. Kitabevi Yayınları, , 2. Baskı, İstanbul.
- Unat, F.R. (1968). *Osmanlı Sefirleri ve Sefaretnameleri*. TTK, Ankara.
- Uzunçarşılı, İ. H. (1975). “Tosyalı Ebubekir Ratib Efendi”. *Belleten* 39 (153): 49-76.
- Uzunçarşılı, İ. H. (1938). “Selim III’ün Veliaht İken Fransa Kralı Lûi XVI İle Muhabereleleri”. *Belleten*, II (5/6): 191-263.
- Ülgener, S. F. (1951). *İktisadi İnhitat Tarihimizin Ahlak ve Zihniyet Meseleleri*. İ.Ü. İktisat Fakültesi Yayınları No:55, İstanbul.

- Wagner, R. (2012). "The Cameralists: Fertile Sources for a New Science of Public Finance". J. Backhaus (Ed.), *Handbook of the History of Economic Thought*. Springer, New York, 123-135.
- Wakefield, A. (2014). "Cameralism A German Alternative to Merchantilism". P. Stern, C. Wennerlind (Ed.), *Merchantilism Reimagined Political Economy in Early Modern Britian and Its Empire*. Oxford University Press, Oxford, 134-150.
- Wallach, J. L. (1985), *Bir Askeri Yardımın Anatomisi, Türkiye’de Prusya- Alman Askeri Heyetleri (1835-1919)*. (Çev. F. Çeliker), Genelkurmay Basımevi, Ankara.
- Wood, E.M. (2003). *Kapitalizm Demokrasiye Karşı: Tarihsel Maddeciliğin Yeniden Yorumlanması*, Çev. Ş. Artan, İletişim Y., İstanbul.
- Yalçınkaya, M. A. (1996). "Osmanlı Zihniyetindeki Değişimin Göstergesi Olarak Sefaretnamelerin Kaynak Defteri". *OTAM Dergisi*, 7 (7): 319-338.
- Yeşil, F. (2011). *Aydınlanma Çağında Bir Osmanlı Katibi Ebubekir Ratib Efendi (1750-1799)*. Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
- Yılmaz, C. (2003). "Osmanlı Siyaset Düşüncesi Kaynakları ile İlgili Yeni Bir Kavramsallaştırma: Islahatnâmeler". *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 1 (2): 299-338.
- Yılmaz, C. (2009). "Siyâsetnâme: Osmanlı Dönemi". *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt 37, 306-308.

EK 1- Sefir/Sefaretnameleri Listesi

Yıl	Ülke	Sefir	Sefaretnamesi
1460 [1495]	Viyana [Budin]	Hacı Zağanos	Elçilik Raporu
1470?	Akkyounlu	Taceddin	
1540	Viyana	Hidayet	
1665	Viyana	Kara Mehmet [Mustafa] Paşa	Viyana Sefaretnamesi
1688-1692	Viyana	Zülfikar Paşa	Viyana Sefaretnamesi [Mükaleme Takriri]
1711	Viyana	Seyfullah Ağa	Viyana Sefaretnamesi
1719 [1699]	Viyana	[Ağribozlu] İbrahim Paşa	Viyana Sefaretnamesi
1720-1721	Paris	Yirmisekiz Mehmed Çelebi	Fransa Sefaretnamesi
1721	İran	Ahmed Dürri Efendi	İran Sefaretnamesi
1722-1723	Rusya	Nişli Mehmed Ağa	Rusya Sefaretnamesi
1730	Viyana	Mustafa Efendi	Viyana Sefaretnamesi (İstılâh-ı Nemçe)
1730	Lehistan	Mehmed Efendi	Lehistan Sefaretnamesi
1732-1733	İsveç	Mehmed Said Efendi (Paşa) [Yirmisekiz Çelebizade]	İsveç Sefaretnamesi [Takrir]
1740-1742	Rusya	Mehmed Emnî Efendi [Paşa]	Rusya Sefaretnamesi
1744-1749	Hindistan	Salim Efendi	Hindistan Sefaretnamesi
1746	İran	Mustafa Nazif Efendi	İran Sefaretnamesi
1747	İran	Hacı Ahmet Paşa	İran Sefaretnamesi
1748	Viyana	Hattî Mustafa Efendi	Viyana [Nemçe] Sefaretnamesi
1755	Lehistan	Ali Ağa	Lehistan Sefaretnamesi
1755	Rusya	Derviş Mehmed Efendi	Rusya Sefaretnamesi

1755	Lehistan	[Ziştovili] Ali Ağa	
1757-1758	Lehistan	Mehmed Ağa	Lehistan Sefaretnamesi
1757-1758	Rusya	Şehdî Osman Efendi	Rusya Sefaretnamesi
1757-1758	Viyana	Ahmed Resmi Efendi	Viyana Sefaretnamesi
1763-1764	Prusya	Ahmed Resmi Efendi	
1767-1768	Rusya	Kesbî Mustafa Efendi	İbretnâme-i Devlet
1771-1775	Rusya	Silahdâr İbrahim Paşa	Sefaretname-i Necati
1775-1776	Rusya	Abdülkerim Paşa	Sefaretname-i Abdülkerim Paşa
1776	İran	Sümbülzade Vehbi Efendi	Kasîde-i Tannâne
1785-1786	Fas	Seyyid Simail Efendi	
1787-1791	Buhara	Alemdar Mehmet Paşa	Buhara Sefaretnamesi
1787-1788	İspanya	Vasıf Efendi	İspanya Sefaretnamesi
1787	Fas	Ahmet Azmi Efendi	Fas Sefaret Takriri
1790-1792	Prusya	Ahmet Azmi Efendi	Prusya Sefaretnamesi
1791-1792	Viyana	Ebubekir Ratib Efendi	Nemçe Sefaretnamesi ve Layihası
Daimî/İkamet Elçileri			
1793-1797	Londra	Yusuf Ağah Efendi	Havadisname-i İngiltere
1793	Londra	Mahmud Raif	
1793-1794	Rusya	Mustafa Rasih Paşa	Rusya Sefaretnamesi
1797-1788	İspanya	Vasıf Efendi	
1797-1798	Prusya	Giritli [Ali] Aziz Efendi	
1797-1800	Londra	İsmail Ferruh	
1797-1802	Paris	Moralı Esseyid Ali Efendi	Fransa Sefaretnamesi
1802-1806	Paris	Halet Efendi	

1802	Paris	[Ahmedi] Mehmed Sadi Galip Efendi	Fransa Sefaretnamesi
1802(?)		Galip	
1806	Paris	Seyyid Mehmed Emin Vahid Efendi	Fransa Sefaretnamesi
1806-1811	Paris	Seyyid Abdurrahman Muhip Efendi (Paşa)	Fransa Sefaretnamesi
1807	İran	Seyyid Mehmed Refî Efendi	İran Sefaretnamesi
1811	İran	Yasincizade Seyyid Abdülvehhab Efendi	Musavver İran Sefaretnamesi
1832	Londra	Namık Paşa	Takrirler (Londra Sefaretnamesi)
	Rusya	Mustafa Rasih Efendi	
1838	Paris	[Seyyid] Mustafa Sami Efendi	Avrupa Risalesi
1838	İtalya	Mehmed Sadık Rıfat Paşa	İtalya Sefaretnamesi
1838	Viyana	Mehmed Sadık Rıfat Paşa	
1845	Paris	Abdülrezzak Bahir Efendi	Risale (Sefaretname)
1872-1877	İran	Mehmet Tahir Münif Paşa	Risale

EK 2- Büyük Layiha İçerik Özeti

Asl-ı evvel: Askeri kuvvetlerden bahseder. 3 Mukaddime, 11 Makale ve bir Hatime'den oluşur		
1.Mukaddime	Askeri kuvvetlerin dört esasından bahseder	
2.Mukaddime	Avrupa devletlerinde umûr-ı harbe mahsus daire hakkında olup bu daire sekiz şubeye ayrılmıştır.	
	1. Şube	Asker hakkındaki bilgilere sahiptir
	2. Şube	Askerin ve hayvanların ta'yinâtına bakar
	3. Şube	Askerin giyeceklerini (üniforma, postal, şapka v.s) temin eder
	4. Şube	Asker ve subayların günlük ve aylık maaşları ile ilgilenir
	5. Şube	Askerin mühimmat ihtiyacını karşılar
	6. Şube	Nemçe'deki bütün askerin kayıtlı olduğu şubedir
	7. Şube	Harbe dair işlere bakar
	8. Şube	Askeri davalara bakar
3.Mukaddime	Avrupa devletlerinin askeri düzeni ve eğitiminden bahseder	
1.Makale	Nemçe devleti askerinin ne mahallerden ve hangi yollarla toplandığı, hangi yaştakilerin alındığı ve her nefer için bir harb hazinesinden ne kadar meblağ ödendiği, küçük zabitlerin okuma yazma bilenlerden seçildiği, ne mîddar asker alındığı ve ne şekilde taksim edildiğinden bahseder	
2.Makale	Subayların yetiştirilmesine dair olup, subayların ceneral ve oficyal evlâdlarından olduğu gibi "ceng mektebi" olan Akademiyalardan yetiştiklerinden, harb zamanında ve sulh zamanında neler yaptıklarından, askeri rütbelerden, subayların rütbelere göre kimlere bağlı olduklarından, ne gibi işler yaptıklarından, Akademiya'da kaç sene	

	eğitim gördüklerinden bahsedilmiş, ve ayrıca rütbelerin Osmanlıdaki karşılıkları da verilmeye çalışılmıştır
3.Makale	Ceng mekteblerinden ve bu mekteplerde harbe dair ne kadar ilm ve fenn ve san'at var ise onların nasıl talim edildiklerinden bahseder. Bu makale iki bâb üzerinedir.
1.Bâb	Akademiya Enjiniyör'ün (Mühendislik Akademisi) nizam ve kanunlarından bahseder. Akademiya'ya alınan talebelerin yaz ve kış günlerine göre günde kaç saat çalıştıkları, her bir saati bir ilme ve marifete nasıl tahsis ettiklerini, okutulan dersleri, Akademiye kabul edilmenin ne şekilde olduğunu ve kabul edilen çocukların yaşlarını, hangi ilmi tahsil edeceklerini, hangi din ve mezhepten olduklarını, senelik tahsilatlarını, ayrıca üniforma ve vesair aletlere ne miktar para ödediklerini, kaç öğün ve kaç çeşit yemek yediklerini, giyeceklerini ayrıntılı olarak ele alır. Akademideki eğitimi biri edeb, biri ulûm ve maârif, biri talimat-ı harbiyye diye üç başlık altında ele alıp anlatır. Ayrıca talebelere izin günlerinde ne şekilde izin verildiğinden, izin kağıtlarından söz eder. Akademi'ye okuma yazma bilmeyenlerin, kör, topal, kambur v.s olanların, dik kafalı, inatçı kişilerin buraya kabul edilmediklerini belirtir.
2.Bâb	Akademiya Militer'in (Harb Okulu) nizam ve kanunlarından bahseder. Burada talebelerin kaldıkları odaların düzeninden, temizliğinden, ders programlarından, bış vakitlerinde neler yaptıklarından, üniforma ve silâhlarının bakımından, gün ve gün saat ve saat öğrencilerin hangi dersleri gördüklerinden, hangi kitapları okuduklarından, hangi lisanların öğrendiklerinden, tatil ve yortu günlerinde neler yaptıklarından, hangi vakitlerde kiliseye gittiklerinden, saat kaçta yattıklarından, odalarda bulunan yatak sayısından ve bu odalara bakan hizmetçilerden, onlara verilen maaşın ne miktar olduğundan bahseder. Akademiya Niliter'in nizamını elli şart altında ve her bir şartı tek tek ayrıntısıyla ele alır.
4.Makale	Sefer ve hazar vaktinde asker (soltat) ve zabitlerin (oficyer) uytması gereken kanun, nizam ve şartlara dairdir. Bu makale on bir bâb üzerine tertib olunmuştur. Her bâb ayrı ayrı ve ayrıntılı bir şekilde ele alınmıştır. Soltatların, oficyer ve zabitlerin nizam, kanun ve kaidelerinden, soltatların temizliğinden, saç bakımından, tüfeng ve üst baş temizliğinden, izinli oldukları zamanlardaki hal ve davranışlarından, nasıl nöbet tuttuklarından, nöbet sırasında karşılaşılabilecekleri olaylardan, oficyerlerin rütbelerine göre birbirlerine karşı olan görev ve sorumluluklarından ve çeşitli rütbelerdeki oficyerlerin kanun, nizam ve kaidelerinden bahseder.

5. Makale	Erkân-ı Harbiye zabitleri (ıştabs oficyeler) ve kumpanyalarının ve onlara tâbi olan meferat ve zâbitanın nizam ve kanunlarını beyan eder. Bu makale on yedi bâb üzerine tertib olunmuştur. Bâblar tek tek ele alınmış olup her bir bâb'da oficyer ve zabitlerin rütbeleri belirtilerek bunların nizam ve kanunlarından ve kime bağlı olduklarından ve Osmanlıdaki karşılıklarından bahsedilir.	
6. Makale	Avusturya devletinin disiplinli, talimki ve muvazzaf olan piyade ve süvari ve topçu ve lağımcı ve humbaracı ve onlara tâbi askeri bölüklerin durumu hakkında. Bu makale dört fasıl üzerine tertib olunmuştur.	
	1. Fasl	Avusturya devletinin şimdiki halde disiplinli, talimli ve muvazzaf ne kadar piyade askeri olduğu, onların yevmiye ve aylıkları, tayinat ve giyecekleri ve çeşitli masraflarının toplamının ne kadar olduğu hakkında
	2. Fasl	Avusturya devletinin süvari askerinin ve neferatının ve oficyerlerinin maaş, tayinat ve çeşitli masrafları hakkında
	3. Fasl	Artilyari neferatıyla ilgilidir (Topçu, humbaracı, cebeci, lağımcı ve arabacı neferatı)
	4. Fasl	Topçulara, güherçile ve barut hususlarına dair bazı mevâdı beyân eder. Bu fasl iki bâb üzerinedir.
		1.Bâb Topcular hakkında
		2.Bâb Gühercile ve barut hususları hakkında
7. Makale	Avusturya devletinin, savaş zamanında çeşitli hizmetlerde kullandıkları asker hakkında. Bu makale altı nev üzerinedir.. her bir nev ayrıntılı bir şekilde ele alınmış olup, Avusturya devletinin savaş zamanında talimli olmayan askerlerine görevlerine göre verdikleri adlardan ve aldıkları yevmiyelerden bahseder.	
8. Makale	Savaş ve barış zamanında askeriye gereklî erzak ve hayvan yeminin toplatılması ve harb için gereklî aletlerin nakli hakkında. Bu makale altı bâb üzerinedir.	
	1. Bâb	Asker için gereklî erzağın toplatılması ve depolara nakli hakkında
	2. Bâb	Savaş zamanında asker için gereklî erzağın nasıl toplanacağı hakkında
	3. Bâb	Savaş zamanında asker için gereklî erzağın konulacağı yerlerin kiralanması hakkında

	4. Bâb	Hayvanlar için gerekli yemin temini hakkında
	5. Bâb	Askeri bölüklere verilen, araba, bargir, tayinat, mühimmat, çadır, çergi ve takım nakline dair çeşitli hususlar hakkında
	6. Bâb	Askeriyede kullanılan yük ve binek hayvanları hakkında
9. Makale	Cenerallerin nizamları, âdetleri ve kanunları hakkında. Bu makale on dokuz bâb üzerinedir. Bâblar tek tek ve ayrıntılı bir şekilde ele alınmış olup cenerallerin rütbe sırasına göre hizmetlerini, nizam ve kanunlarını, memuriyyet derecelerini, hangi derecedekine ne ad verildiği anlatılmaktadır.	
10. Makale	Sefer zamanında nasıl hareket edilmesi ve yapılması gereken işlerden, bu işleri yapan subayların rütbelerinden ve bunların Osmanlıdaki karşılıklarının ne olduğundan bahseder. Bu makale on iki bâb üzerinedir. Bâblar ayrı ayrı ayrıntılı bir şekilde ele alınmıştır. Sefer zamanında askerin hangi araçlarla hangi yollardan hareket etmesi gerektiğinden, ordunun hangi mahallerde konaklayacağından, konaklayacakları mahallerin güvenliği ve ihtiyaçlarına (su, ot v.s) cevap verebilmesi gerekliliğinden, sefer zamanında askerlerin işledikleri suçlar karşılığında nasıl bir ceza alacaklarından, orduda işi olmayanların (sayıcı, kadın v.s) bulundurulmamasından, satıcıların ve sattıkları şeylerin kontrollerinin nasıl yapıldığından, orduda bulunan papazların görevlerinden, orduda meydana gelen davalara nasıl bakıldığından, savalara çeşitlerine göre ne ad verildiğinden, orduda bulunan zabıt ve askerlerin birbirlerine karşı olan yükümlülüklerinden, orduda görevli mühendislerin vazifelerinden, orduda düzeninin kim tarafından ve ne şekilde sağlandığından, ele geçirilen esirlere nasıl muamele edildiğinden, orduda yer alan yardımcı kuvvetlerden ve bunların yaptıkları işlerden söz edilmektedir.	
11. Makale	Yedek kuvvetlerle ilgilidir. Bu makale dokuz fasıl üzerinedir. Ayrıntılı bir şekilde ele alınan fasıllarda savaş zamanında ordunun yardımına gelecek yedek kuvvetlerin nasıl yetiştirildiklerinden, barış zamanında bu kuvvetlerin ordu içinde nasıl muhafaza edildiklerinden, savaşta yararlılık gösterenlerin nasıl taltif edildiğinden, düşmanın şehir, kasaba ve kal'alarının en az zaiyatla nasıl muhasara edildiğinden, bunun için gerekli olan araştırmaların nasıl yapıldığından, muhasara sırasında askerlerin üstlerine olan itaatlerinde, ele geçirilen kal'aların korunması için alınan tedbirlerden, askerlerin ve silahların her an savaşa girecekmiş gibi nasıl hazır bulundurulduklarından, tutulan nöbetlerin ne şekilde, hangi vakitlerde ve kal'anın hangi bölgelerinde tutulduğundan, mühimmat ve mühimmat depolarının nasıl korunduğundan, düşman eline geçmemesi için neler yapıldığından, kal'anın düşmana tesliminden başka çare kalmamışsa hangi şartlarda ve ne şekilde teslim edileceğinden bahsettiği gibi Osmanlı askeeri ile yapılan muharebelerden ve Osmanlı askerinin ne denli cesaretli,	

	cesur, nişancı, iyi binici ve acımasız olduğundan hristiyanları hiç sevmediklerinden, Osmanlı askerinin disiplinsiz ve talimsiz, subaylarının da muharebe fenninden habersiz olduklarından söz eder. Ayrıca Avrupalının savaşmayı Osmanlı'dan öğrendiğini fakat Osmanlıların kendisini yenilemediği için geri kaldığını ve Osmanlı ile savaşacakların galip gelebilmeleri için nasıl bir yol izlemeleri gerektiğinden, askeriyede bulunan ceneral ve subayların emekliliklerinden, bu tecrübeli subaylardan gerek duyulduğunda nasıl yararlandıklarından, Avrupa devletlerinin askerlerinden, bunların nasıl askere alındıklarından, nasıl talim gördüklerinden, evlenmelerinin izne tabi olduğundan bahseder.	
Hatime	Avrupa devletlerinin askeri durumuna dair. Üç fasl üzerinedir.	
	1. Fasl	Moskov devletinin askeri durumuna dair.
	2. Fasl	Prusya devletinin askerine dair.
	3. Fasl	Françe devletinin askeri nizam ve ahvaline dair.
Asl-ı sanî		
Dışişleri, içişleri ve devlet gelirleri hakkında		
1. Makale	Nemçe devletinde tahsil olunan devlet malı ve toprak gelirleri hakkında. Bu makale bir mukaddime ve iki fasl üzerinedir.	
Mukaddime	Devletin ve halkın refah ve mutluluğu için neler yapması gerektiğine dair.	
1. Fasl	Halkın refahı ve kentlerin düzeni hakkında. Bu fasl altı bâb üzerine tertib olunmuştur.	
	1. Bâb	Halkın refahı hakkında. Halkın vergileri zamanında vermeleri, kanun ve nizamlara uymaları, kazalarda bulunan kalemlerden, bu kalemlerde görülen işlerden, sakat, aciz ve güçsüz olan kimselerden bu kişilere yardımın nasıl yapıldığından bahseder.
	2. Bâb	Köylerin kurulması hakkında. Köylerin kimler tarafından ve nerelerde kurulacağı, köylerde oturmak isteyenlere kaç dönüm arazi, eşya ve hayvan desteği verileceğinden bahseder.
	3. Bâb	Komserler hakkında. Komser dedikleri casus, müfettiş ve köy ve şehir kethüdası mübaşir makamındadır. Bu komserlerin kimler tarafından atandığı, ne gibi işler gördüğü ve kentlerde

		kimlerin komser olabileceğine dairdir.
	4. Bâb	Mahkemeler hakkında. Bu mahkemeler dört çeşit olup, birincisi tüccarların davasına, ikincisi soyluların davalarına, üçüncüsü halkın davalarına, dördüncüsü de askerlerle sivillerin davalarına bakar. Bu mahkemelerden başka bu dördünün kararına razı olmayanların başvurdukları mahkeme, diğeri de yüce mahkeme dedikleri iki mahkeme daha vardır.
	5. Bâb	İspitalyalar (hastane) hakkında. Viyana’da kurulmuş olan hastanede, kentlerin büyüklüğüne göre kaç hastane olması gerektiğinden, hastanede buluna bölümlerden, hastane labaratuvarında bulunan insan, hayvan ve bitki örneklerinden, hastanede eğitim gören öğrencilerden, halkın ekonomik durumuna göre hastanenin aldığı bakım ücretinden ve hastane içinde bulunan doğum evinden ayrıntılı bir şekilde bahseder.
	6. Bâb	Avusturya devletinde bulunan yoksulların durumu hakkında. Sağlam insanın boş gezdirilmediğinden, çalışacak durumda olanlara yaptırılan işlerden, çalışamayacak durumda olanların papaz tarafından tesbit edilip bir deftere kayd edildiğinden ve onlara yapılan yardımdan bahseder.
2. Fasl	Devlet hazinesinin durumu. Hazine gelir kaynaklarının çoğaltılması ve masrafların kısıtlanması hakkında. Bu fasl bir mukaddime ve beş şube üzerinedir.	
	Mukaddime	Politika fenni hakkında. Politika fennini tarif ettiği gibi Avrupa devletlerinde politikanın ne kadar önemli olduğundan, bu fenne dair kitapların bulunduğu ve Osmanlı devletinde bu fenne gösterilen alakasızlıktan söz edilmektedir.
	1. Şube	Nemçe devletinde olan madenlere dairdir. Bu şube üç bâb üzerinedir.
	1. Bâb	Altın, gümüş, bakır ve demir madenleri hakkında. Bu madenlerin hangi kentlerde bulunduğu ve ne miktar çıkarıldığı, ne kadar gelir elde edildiği ve Avusturya’da bulunan özel bir maden dairesinden bahseder.
	2. Bâb	Civa madeni hakkında. Hangi kentlerde bulunduğu ve nasıl bir işleme tabi tutularak elde edildiğinden, iç ve dış piyasada kaçta satıldığından bahseder.

	3. Bâb	Avusturya devletinin tuz madenleri hakkında. Kaç çeşit tuz olduğundan, bunların hangi bölgelerden elde edildiğinden, kaç satıldığından bahseder.
2. Şube		Avusturya devletinde, enfiye ve gümrüklerden elde edilen gelirler hakkında. Bu şube iki bâb'a ayrılır.
	1. Bâb	Enfiyenin idâre ve nizâmı hakkında. Avrupa devletlerinin enfiyeden çok gelir elde ettiklerinden, Avusturya'da bu işin devlet eliyle yapıldığından, kaç satıldığından bahseder.
	2. Bâb	Gümrükler hakkında. Avusturya'nın hangi maddeleri ithal, hangilerini ihraç ettiğinden, paralarının dışarı gitmemesi ve o ölçüde dışarıdan mal almama hususunda gösterdikleri gayretlerden bahseder.
3. Şube		Vergiler konusu. Avusturya'da kaç çeşit vergi olduğundan (arazi, emlâk, hububat, ekmek, satıcılardan v.s), bunların her birinden aldıkları vergi mikdarından bahseder.
4. Şube		Ticaret konusu. Avrupa devletlerinin ticarete verdikleri önemden yabancı mal kullanmaktan kaçındıklarından, Avusturya'daki imalâthâne ve fabrikalardan, iş kurmak isteyenleri teşvik etmek için verdikleri kredilerden bahseder.
5. Şube		Ziraat hakkında. Nemçe devletinin ziraata büyük önem verdiğinden, işlenmemiş bir karış toprak parçası bulunmadığından, kimsenin boş gezmediğinden, dul ve öksüz kalanların devletin yardımıyla arazi ve hayvan sahibi olduğundan bahseder.
El-Hatime		Nemçe devletinin gelirlerine dairdir. Bu kısım üç fasl üzerindir.
1. Fasl		Avusturya devletinde postanın durumu ve düzeni hakkında. Bu fasl üç bâb üzerinedir.
	1. Bâb	Yollar: Yolların bakım ve temizliğinden, hiçbir bozuk yol olmadığından, yayaların haricinde hayvan ve arabalardan ne mikdar ücret alındığından bahseder.
	2. Bâb	Posta Düzeni: yoların güvenliğinden, kaç saatte bir menzilhâne olduğundan, bunların verdiği hizmetlerden bahseder.

	3. Bâb	Posta çeşitleri: Mektup, yolcu ve yük postası olmak üzere üç çeşit posta olduğundan bahseder. Bu bâb üç nev üzerine tertîb olunmuştur.	
		1. Nev	Mektup postası. Memleketin çeşitli yerlerinden gelen mektupların bir yerde toplandığından, gidecekleri yerlere ve önem derecelerine göre nasıl tasnif edildiklerinden, ne mikdar “akçe” alındığından, nasıl dağıtıldıklarından, şehirlerde bir posta kalemi bulunduğundan bahseder.
		2. Nev	Yolcu postası. Yolculuk sırasında yolcuların ve sürücülerin uyması gereken kuralalrdan, yolcuların gitmek istedikleri yere hangi yoldan, hangi araçlarla ve ne mikdar ücret ödeyeceğinden, kurallara uyulmadığı takdirde alacakları cezalardan bahseder.
		3. Nev	Yük postası genellikle ticaretle uğraşanlar tercih ederler. Yük postası ile bir yerden bir başka yere mal gönderirken, malların nasıl bir araçla ve ne şekilde taşındığı, nasıl korunduğu, malların teslim alınıp verilmesinde nasıl bir işlem uygulandığı, ne gibi bir ücret alındığı, bu arabalara kabul edilen yolculardan ve değerli eşyaların taşınmasında gösterilen titizlikten bahseder.
2. Fasl	Bankalar. Bankanın ve banka kağıdının ne anlama geldiğinden, banka kağıtlarının hangi ülkelerde geçerli olduğundan bahseder.		
3. Fasl	İstenbil, loterya ve Avusturya’nın gelir kaynaklarından bahseder. Bu fasl üç bâb üzerinedir.		
	1. Bâb	İstenbil’in veraset, poliçe, senet v.s gibi şeylerin yazıldığı mühürlü ve değerli bir kağıt olduğundan ve bundan alınan vergiden bahseder.	
	2. Bâb	Loteryanın birşans oyunu olduğundan, nasıl ve senede kaç kez oynandığından bahseder.	
	3. Bâb	Avusturya’nın geliri. Avusturya’nın hangi kaynaklardan ve ne mikdar gelir elde ettiğine dairdir.	

Ö Z G E Ç M İ Ş

Adı ve SOYADI	Mesut SERT
EĞİTİM DURUMU	
Mezun Olduğu Lise	Ankara Lisesi
Lisans Diploması	Ankara Üniversitesi SBF Maliye Bölümü
Tezsiz Yüksek Lisans Diploması	
Dönem Proje Konusu	
Tezli Yüksek Lisans Diploması	Akdeniz Üniversitesi SBE İktisat Anabilim Dalı
Yüksek Lisans Tez Konusu	Küreselleşmenin Vergi Politikalarına Etkileri
Doktora Diploması	Gazi Üniversitesi SBE İktisat Anabilim Dalı
Doktora Tez Konusu	Ulus Devlet ve Vergiler: Karşılaştırmalı Tarihsel Bir Analiz
Yabancı Dil / Diller	İngilizce
BİLİMSEL FAALİYETLER	
İŞ DENEYİMİ	
Stajlar	
Projeler	
Çalıştığı Kurumlar	Hakkari Üniversitesi İİBF Maliye Bölümü